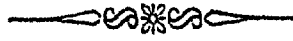

सन १८६७ मितस्य २५ तमराजनियमानुसारेणास्य सर्वेऽधिकाराः
प्रकाशकेन स्वाधीनाः स्थापिताः सन्ति ।

श्रीः ।

लघुकौमुदीस्थप्रकरणानुक्रमः ।

प्रकरणानि ।	पृ०	प्रकरणानि ।	पृ०
मंगलाचरणम्	.... १	प्यन्तप्रक्रियाप्रकरणम्	.... ७५
संज्ञाप्रकरणम्	.... १	सन्नन्तप्रक्रियाप्रकरणम्	.... ७५
अन्तसंधिप्रकरणम्	.... ४	यङ्न्तप्रक्रियाप्रकरणम्	.... ७६
संधिप्रकरणम्	.... ८	यङ्गुन्तप्रक्रियाप्रकरणम्	.... ७७
वेपसंधिप्रकरणम्	.... १२	नामघातप्रक्रियाप्रकरणम्	.... ७७
अजन्तपुंल्लिङ्गप्रकरणम्	.... १३	कण्ठादिगणप्रकरणम्.....	.... ७८
अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्	.... २२	आत्मनेपदप्रक्रियाप्रकरणम्	.... ७९
अजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्	.... २४	परस्मैपदप्रक्रियाप्रकरणम्	.... ८०
ह्रन्तपुंल्लिङ्गप्रकरणम्	.... २५	भावकर्मप्रक्रियाप्रकरणम्	.... ८०
ह्रन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्	.... ३५	कर्तृकर्मप्रक्रियाप्रकरणम्	.... ८१
ह्रन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्	.... ३६	लकारार्थप्रक्रियाप्रकरणम्	.... ८२
अव्ययप्रकरणम्	.... ३७	कृत्यप्रक्रियाप्रकरणम्.....	.... ८२
च्वादिगणप्रकरणम्	.... ३८	कृतप्रक्रियाप्रकरणम्'.....	.... ८४
अदादिगणप्रकरणम्	.... ५५	उणादयः.....	.... ८८
जुहोत्यादिगणप्रकरणम्	.... ६१	विभक्त्यर्थप्रकरणम्	.... ९१
दिवादिगणप्रकरणम्	.... ६३	समासप्रकरणम् ...	.... ९३
त्रादिगणप्रकरणम्	.... ६६	अव्ययीभावसमासः ...	.... ९३
दादिगणप्रकरणम्	.... ६७	तत्पुरुषसमासः	.... ९५
भादिगणप्रकरणम्	.... ७०	बहुव्रीहिसमासः	.... ९९
पादिगणप्रकरणम्	.... ७१	द्वन्द्वसमासः	.... १०१
लादिगणप्रकरणम्	.... ७२	समासान्ताः	.... १०३
लादिगणप्रवर्तणम्	.... ७४	ताद्वितप्रकरणम्	.... १०

प्रकरणानुक्रमणिका ।

प्रकरणानि ।	पृ०	प्रकरणानि ।	पृ०
अपत्याधिकारः	.... १०३	द्विरुक्तप्रक्रिया	.... ११
त्रातुरार्थिकाः	.... १०५	स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्	.... ११
होषिकाः	.... १०७	प्रत्याहारानामकारादिक्रमेण	
प्राग्दीव्यतीयाः	.... १०९	परिसंख्या.	.... १
ठगाधिकारः	.... ११०	अचामष्टादशभेदविवरणम्	.... १
प्राग्वितीयाः	.... १११	आभ्यन्तरवाह्यप्रयत्नज्ञानार्थकं	
छयतोवाधिः	.... १११	कोष्ठकम्	.... २
ठञाधिकारः	.... १११	वर्णोद्भवस्थानानि	.... २
नञ्जञोरधिकारः	.... ११२	शिक्षा	.... १
मत्वधीयाः	.... ११३	लघुकौमुदीस्थसूत्रानामकारादि-	
स्वार्थिकाः	.... ११५	वर्णक्रमः	.... १
प्राग्वितीयाः	.... ११६		

॥ श्रीः ॥

अथ लघुकौमुदीप्रारम्भ्यते

नत्वा सरस्वतीं देवीं शुद्धाङ्ग्यां करेभ्यहम् ॥
पाणिनीयप्रवेशाय लघुसिद्धान्तकौमुदीम् ॥ १ ॥

अथ संज्ञाप्रकरणम् ।

अइउण् १ ऋलृक् २ एओङ् ३ ऐऔञ् ४ हयवरट् ५ लण् ६
जमङ्गणनम् ७ झभञ् ८ घढधप ९ जवगडदञ् १० खफछठ
यचटत्व ११ कपय १२ शपसर् १३ हल् १४ ॥ इति माहेश्वराणि
सूत्रार्थणादिसंज्ञार्थानि । एषामन्त्या इतः । हेकारादिप्त्रकार उच्चारणार्थः ।
लघुमध्ये त्वित्संज्ञकः ॥ हलन्त्यम् । १ । ३ । ३ । उपदेशेऽन्त्यं हलि

१ व्याकरणशास्त्रात् (तात्पर्यं संगृह्णाति डे.पः) ॥ २ प्रज्ञस्ताः शब्दव्युत्पत्ति-
ज्ञानादिगुणा यस्यास्ताम् ॥ ३ पणनं पणः पणोऽस्यास्ति इति पणी पाणिनः गोत्रापर्यं
पाणिनिः पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं तस्मिन् प्रवेशाय (पाणिन्युक्तव्याकरणशास्त्रे सु-
खेन बुद्धबनुसरणाय) ॥ ४ लघ्वी चासौ सिद्धान्तानां कौमुदीव चंद्रिकेव कौमुदी
व्यतिताम् । (ग्रन्थसंख्यया यद्यपि स्वल्पा तथाऽपि बहुशब्दसिद्धान्तप्रकाशिके-
त्यर्थः) ॥ ५ महेश्वरादिगतानि माहेश्वराणि । नृत्यावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां
नवपंचवारम् । उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धान्तेतद्विमर्शं शिवसूत्रंजालम् ॥ ६ अण् आदि-
र्यासां ताः अणादयः । अणादयश्च ताः संज्ञाश्च ताभ्यः इमानि अणादिसंज्ञार्थानि ।
अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता च । अत्र च 'अइउण्' इत्यत्र अकारमारभ्य
अकारपर्यन्तानां वर्णानां यः संक्षेपेण संग्रहः सोऽण्शब्देन गृह्यते (अण् प्रत्याहार-
त्यर्थः) । एवमत्रेऽपि ज्ञेयम् । अत्रादिशब्देन 'इण्' 'अक्' इत्यादयः प्रत्याहार-
व्युत्पत्त्याः । (इण् प्रत्याहारस्तु लण्सूत्रस्थणकारेण सहैव ग्राह्यः) । अर्थः प्रयोजनम् ॥
७ एषां सूत्राणां अन्ते भवा अन्यथाः 'ण् क् ह्' इत्यादयो वर्णाः ॥ ८ इत्संज्ञ
'हयवरट्' इत्यादिषु सूत्रेषु ॥

त्स्यात् उपदेश आद्योच्चारणम् । सूत्रेष्वदृष्टं पदं सूत्रान्तरानुवर्तनीयं सर्वत्र
 अदर्शनं लोपः । १ । १ । ६० । प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् ॥ तः
 लोपः । १ । ३ । ९ । तस्येती लोपः स्यात् । णादयोऽर्णाद्यर्थाः
 आदिरन्त्येन सहेता । १ । १ । ७१ । अन्त्येनेता सहित आदिर्महं
 गानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् । यथा-अणिते अइउवर्णानां संज्ञा । एन ।
 अच् ह्रस्व अलित्यादयः ॥ ऊकालोऽञ्जस्वदीर्घप्लुतः । १ । २ । २७
 उश्च ऊश्च ऊश्च वः । धा काल इव कालो यस्य सोऽच् क्रमाद्द्वस्वदीर्घः
 तसंज्ञः स्यात् । सै प्रत्येकमुदान्तादिभेदेन त्रिधा ॥ उच्चैरुदात्तः । १ । २
 २९ । नीचैरनुदात्तः । १ । २ । ३० । समहारः स्वरितः । १ । २
 ३१ । सै नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा
 मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । १ । १ । ८ । मुखसाहितनासिकानोच्च
 र्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् । तदित्यम् । अइउरु एषां वर्णोः
 प्रत्येकमष्टादश भेदाः । लवर्णस्य द्वादश । तस्य दीर्घाभावात् एचाम्

१ आद्यानां शंकरपाणिन्यादीनामुच्चारणं (तैः कृतं डमरुमुखादिहोत्तर्यः)
 २ सूत्रक्रमेण पूर्वोक्तादन्यस्मात् सूत्रात् ॥ ३ अनुवृत्तिं कृत्वा ग्राह्यम् ॥ ४ विद्यमानः
 त्यर्थः ॥ ५ इत्संज्ञकस्य ॥ ६ 'अइउण्' 'कलक्' इत्यादिसूत्रेपुक्ताः 'ण् क्'
 दयः ॥ ७ 'अण् अक्' इत्यादिप्रत्याहारा अर्थाः प्रयोजनं एषां तैः ॥ ८ अन्ते
 'ण् क्' इत्यादिना ॥ ९ इत्संज्ञकेन ॥ १० 'इ उ' इत्यादीनाम् ॥ ११ आकारः
 १२ अकारस्मारभ्य चकारान्तो वर्णसंग्रहरूपः प्रत्याहारोऽच्चसंज्ञकः । एवमर्थः
 ज्ञेयम् ॥ १३ हकारादिलकारान्तम् ॥ १४ अकारादिलकारान्तम् ॥ १५ पूर्वो
 ह्रस्वदीर्घप्लुतानां त्रयाणामुकाराणाम् ॥ १६ उच्चारणकाल इव ॥ १७ उच्चारणकालः
 १८ ह्रस्वदीर्घप्लुताभिः अच् ॥ १९ ताल्वादिषु अग्रे वक्ष्यमाणेषु स्थानेषुर्ध्वभा
 त्पन्नः ॥ २० ताल्वादिषु स्थानेष्वधोभागे उत्पन्नः ॥ २१ उदात्तानुदात्तत्वरूपवर्णः
 संक्षिप्येते यस्मिन् सः ॥ २२ ह्रस्वादिभेदत उदात्तादिभेदतश्चोक्तः ॥ २३ एच्प
 हारस्थितानां 'ए ओ ऐ औ' एषां वर्णानामित्यर्थः ॥

त्रादश । तेषां ह्रस्वाभावात् ॥ तुल्यास्यप्रयत्नं सर्वर्णम् । १ । १ । ९
 नात्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्तद्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सर्वर्णः
 ष्यात् । (ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्) अर्कुरहविसर्जनीयानां कण्ठः
 त्र्यंशानां तालु । ऋद्वरपाणां मूर्धा । लृत्तुलसानां दन्ताः । उर्पूषध्मानीयै-
 षामोष्ठौ । जमडणनानां नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदैतोः कण्ठो-
 ष्म । षकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकाऽनुस्वा-
 रस्य ॥ यैतो द्विधा । आभ्यन्तरो बाह्यश्च । आद्यः पञ्चधा । स्पर्ष्ट्वैस्पर्ष्ट्वे
 प्रद्विवृतविवृतसंवृतभेदात् । तत्र स्पर्ष्ट्वं प्रयत्नं स्पर्शानाम् । ईपत्स्पर्ष्ट्वमन्तःस्था-
 नाम् । ईषद्विवृतमूर्ध्णाम् । विवृतं स्वराणाम् । ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृ-
 तम् । प्रक्रियां दशायां तु विवृतमेव ॥ बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा । विवार-
 संवारः श्वासो नादोऽघोषो घोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदा-
 र्वरितश्चेति । खैरो विवाराः श्वासा अघोषाश्च । ह्रस्वः संवारा नादा घो-
 षाश्च । वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमा यर्णश्वाल्पप्राणाः । वर्गाणां द्वितीयच-
 तुर्थी श्लेश्च महाप्राणाः । कर्दयो मावसानाः स्पर्शाः । यणोऽन्तस्थाः
 तालुः । २कख इति कखाभ्यां प्राग्वहिसर्गस-

१ वणस्य ॥ २ वणन ॥ ३ अन्योन्यम् ॥ ४ कुशब्देन ' क ख ग घ ङ ' इति
 वर्णपंचकं ग्राह्यम् ॥ ५ विसर्गसंज्ञकस्य ॥ ६ च छ ज झ जाः ॥ ७ ट ठ ड ढ णाः ॥
 ८ थ द ध नाः ॥ ९ प फ व भ माः ॥ १० २प २फ इत्यादी पकारफका-
 रस्य प्राग्वहिविसर्गसमानः ॥ ११ ककारखकारयोः पूर्वमर्धविसर्गसदृश इत्यग्रे वक्ष्य-
 मास्य ॥ १२ प्रयत्नः ॥ १३ यस्योच्चारणकाले जिह्वाप्रादीनां कण्ठाद्यवयवेषु स्पर्शः
 भवति स स्पर्ष्ट्वमन्तः ॥ १४ अत्यल्पे स्पर्शे तु ईपत्स्पर्ष्ट्वप्रयत्नः ॥ १५ अ-
 न्यथा कालेऽवयवानामत्यल्पविवरणे ईषद्विवृतः ॥ १६ पूर्णतया विवरणे तु विवृतः ॥
 १७ अवयवानामाकुञ्चनाद्धैतोः संवृतः ॥ १८ क्रादयो मावसाना इत्यग्रे स्पर्शा वक्ष्यन्ते ॥
 १९ वायवयोजनायाम् ॥ २० व्याकरणरीत्या शब्दसिद्धिपर्यन्तम् ॥ २१ वर्णोत्पत्तेः
 २२ खर् प्रत्याहारः ॥ २३ विवाप्रयत्नवन्तः ॥ २४ यण् प्रत्याहारः ॥
 २५ लृत् प्रत्याहारः ॥ २६ लोकप्रसिद्धपाठानुरोधेनेदम् ॥ २७ अच् प्रत्याहारः ॥

दशो जिह्वामूलीयः । २५२ फ इति पफाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृश उपध्म
नीयः । अंशः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ ॥ अणुदित्सवर्णस्य चा
त्ययः । १ । १ । ६९ । प्रतीयते विधीयत इति प्रत्ययः । अविधीयम
नोऽणुदिच्च सवर्णसंज्ञः स्यात् । अत्रैवाण परेण णकारेण । कुचटुतुपु ए
उदितः । तदेवम् । अ इत्यष्टादशानां संज्ञा तथेकारोकारौ । ऋकारस्त्रिशतः
एवं ल्कारोऽपि । एचो द्वादशानाम् । अनुनासिकाननुनासिकभेदेन य
द्विधा । तेनानुनासिकाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा ॥ परः सन्नि
संहिता । १ । ४ । १०९ । वर्णानामतिशयितः सन्निधिः संहिता
स्यात् ॥ हलोऽनन्तराः संयोगः । १ । १ । ७ । औंभिरव्यवहिता
संयोगसंज्ञाः स्युः ॥ सुप्तिङन्तं पदम् । १ । ४ । १४ । सुबन्तं रि
च पदसंज्ञं स्यात् ॥ इति संज्ञाप्रकरणम् ॥

अथाचसंधिप्रकरणम् ।

इको यणचि । ६ । १ । १०० । स्थाने यण स्यादचि सं
विषये यण उच्चारण इति स्थितं ॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य
१ । ६६ । सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य
बोध्यम् ॥ स्थानेऽन्तरतमः । १ । १ । १५० । प्रसंगे सति सदृशतम
स्यात् । सुध् य उपास्य इति जाते ॥ अनचि च । ८ । ४ । ४७

१ ऋण् प्रत्याहारः पूर्वेण णकारेण तथा इण् प्रत्याहारः परेण णकारेण स
इति नियमस्तथापि अणुदित्सवर्णस्येति सूत्रे अण् प्रत्याहारः परेणैव णकारे
२ यवल्वर्णाः ॥ ३ स्वर्णसंज्ञकैः वर्णैः ॥ ४ व्यवधानेन रहिताः ॥ ५ हल्प्र
स्थितवर्णाः ॥ ६ अग्रे वक्ष्यमाणाः सु औं जस् इत्यादि विभक्तिप्रत्ययाः सुप्ति
तेऽन्ते यस्य तत्सुबन्तं ॥ ७ तिप् तस् झि इत्यादयः प्रत्याहारः
प्रत्ययास्तिङ्संज्ञास्तेऽन्ते यस्य तत्तिङन्तम् ॥ ८ अन्येन वर्णेन
तस्य ॥ १० एकवर्णस्य स्थानेऽनेकादेशमातौ सत्याम् ॥

अचसंधिप्रकरणम् ।

भिरस्य यरो द्वे वा स्तो न त्वाचि ॥ झलां जश् झशि । ८।४।५३
 पृष्टम् । इति धकारस्य दकारः ॥ संयोगान्तस्य लोपः । ८।२।२३
 संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात् ॥ अलोऽन्त्यस्य । १।१।५२
 पठोनिर्दिष्टोऽन्त्यस्यादेशः स्यात् । इति यलोपे प्राप्ते (यणः प्रती
 वाच्यः) सुद्ध्रुपास्यः, मध्वरिः, घात्रंशः, लाकृतिः ॥ एचोऽयवायावः ।
 ६।१।७८। एचः क्रमादय् अच् आय् आव् एते स्युराचि ॥ यथासं
 ख्यमनुदेशः समानाम् । १।३।१०। समसंबन्धी वैधिर्यथा
 स्यात् । हरये, विष्णवे, नायकः, पावकः ॥ वान्तो यि प्रत्यये । ६।१
 ७९। यकारादौ प्रत्यये परो औदोतोखावौ स्तः । गव्यम्, नाव्यम् (अंध्र
 परिमाणे च) ग्वर्थतिः ॥ अदेङ् गुणः १।१।२। अदेङ् च गुणसंज्ञः
 स्यात् ॥ तपरस्तत्कालस्य । १।१।७०। तः परो यस्मात्स च तात्पर्यश्चोच्चा
 येमाणसमकालस्थैव संज्ञा स्यात् ॥ आहुणः । ६।१।८७। अवर्णादचि परे
 पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात् । उपेन्द्रः, गङ्गोदकम् ॥ उपदेशेऽजनुना
 सिक इत् । १।३।२। उपदेशेऽजनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात् । प्रतिज्ञाऽनुना
 सिक्याः पाणिनीयाः । लण्मूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः
 संज्ञा ॥ उरण् स्परः । १।१।५१। ऋ इति त्रिंशतः संज्ञेत्युक्तं तत्स्थाने
 षोऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्तते । कृष्णाद्विः, तवलकारः ॥ लोपः शाकल्य-

१ यर् प्रत्याहारः ॥ २ अनेकव्यजनानां समुदायः संयोगस्तदन्तम् ॥ ३ पठोविभ-
 क्तप्रत्ययेन निर्दिष्टः ॥ ४ एते आदेशाः ॥ ५ उक्तसंख्याक्रमेण ॥ ६ औकारोकारयोः ॥
 अंध्रः पारिनागे मार्गप्रमाणे ॥ ८ क्रोशद्वयं ' गव्यातिः स्त्री क्रोशयुगम् ' इत्यमरः ॥
 अ ए वो ' एते वर्णा इत्यर्थः ॥ १० वर्ण इत्यर्थः ॥ ११ उच्चारणकालसदृशका-
 लस्य न तु दीर्घमुतादिसवर्णस्य आहकः ॥ १२ पूर्वपरयोर्वर्णयोः स्थाने ॥ १३ येषां
 वर्णानामित्संज्ञा कार्यानुसारतो दृश्यते ते एवाजानुनासिका इति गुरुपरपरया ज्ञानेन
 कृतनिश्चया इत्यर्थः ॥

य ॥ ८१३१९॥ अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्लोपो वाशि परे ॥ पूर्वत्रासि-
 इम् ॥ ८१११॥ सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति
 सं शास्त्रमसिद्धम् । हर इह, हरयिह, विष्ण इह, विष्णविह ॥ वृद्धिरादैच्
 ११११ आदैच् वृद्धिसंज्ञः स्यात् ॥ वृद्धिरेचि ॥ ६११८८॥ आदेचि
 वृद्धिरेकादेशः स्यात् । गुणापवादः । कृष्णकत्वम्, गङ्गाघः, देवैश्वर्य
 कृष्णोत्कण्ठयम् ॥ इत्येधत्पूठसु । ६ । १ । ८९ । अवर्णादेजाद्योरेत्ये
 त्योर्होठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । उपैति, उपैधते, प्रष्टोहः
 रजाद्योः किम् । उपेतः । मा भवान्प्रेदिधत् । (अक्षादूहिन्यामुपसंख
 नम्) अक्षौहिणी सेना । (प्रौढोढोढचैषैषेषु) प्रौहः, प्रौढः, प्रौदि
 प्रैवः, प्रैष्यः । (ऋते च तृतीयासमासे) सुखेन ऋतः सुखार्तः । तृतीये
 किम् । परमर्तः । (प्रवत्सतरकम्बलवत्सर्नाणदशानामृणे) प्रार्णम्, वत्स
 र्णमित्यादि ॥ उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ ११४५९॥ प्रादयः क्रियायो
 उपसर्गसंज्ञाः स्युः । प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस्
 वि आङ् नि अधि अपि आति सु उत् अभि प्रति परि उप ।
 प्रादयः ॥ भूवादयो धातवः ॥ ११३११॥ क्रियावाचिनो भ्वाद्यो धातुसंज्ञ
 स्युः ॥ उपसर्गादिति धातौ ॥ ६११९१॥ अवर्णान्तादुपसर्गादकारादौ ॥

१ त्रयः पादा यस्याः सा त्रिपादी (सूत्रपाठेऽष्टमाध्यायस्य प्रथमं पादं परित्यज्य
 अन्तिमाद्यः पादा इत्यर्थः) ॥ २ प्रति सूत्रमिति शेषः ॥ ३ तस्य प्राप्तावपि तत्पूर्वद
 -खट्टचा तत्र दृश्यते (पूर्वसूत्रेण कृतेऽपि कार्ये अस्य सूत्रस्य कार्यं कार्यमेव इत्यर्थः
 ४ ' आ ऐ औ ' इत्येते वर्णाः ॥ ५ ' इण् गतौ ' ' एघ वृद्धौ ' इत्येतयोः
 ६ ' वाह ऊठ् ' इत्युक्ते ॥ ७ अक्षाणामूहिनीति विग्रहे वार्तिकेन वृद्धिः । अक्ष, पा. म.
 ८ स्या अस्तीति विग्रहे तु गुण एव तत्र अक्षौहिणीत्येव रूपम् । अर्थवद्ग्रहणेनान
 क्रस्य ग्रहणमित्युक्तत्वाद्नाथवदूहिनिशब्दपरत्वाभावात् ॥ ८ ऊहः ऊढः ऊढिः ए
 ते एष्यश्च तेषु ॥ ९ परमश्चासावृत्तश्चेति विग्रहस्वरूपम् ॥ १० अत्र ऋणशब्द एव प्रा
 न त्वर्णशब्दः ॥ ११ भू सत्तायामित्यादयः ॥

अचंसंधिप्रकरणम् ।

रे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । प्रार्छति ॥ एङि पररूपम् । ६।१।९४। आह
 ऋसर्गादेशादौ घातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । प्रेजते, उपोषति ।
 अचोऽन्त्यादि टि । १।१।६४। अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य ताट्टि
 संज्ञं स्यात् (शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्) तच्च टेः । शकन्धुः, कर्कन्धुः
 मनीषा । आकृतिगणोऽयम् । मार्तण्डः ॥ ओमाङोश्च । ६।१।९५। ओमि
 भाङि च परे पररूपमेकादेशः स्यात् । शिवायोन्नमः, शिव एहि, शिवेहि ।
 प्रकः सवर्णे दीर्घः । ६।१।१०१। अकः सवर्णेऽचि परे पूर्वपरयो-
 र्दीर्घ एकादेशः स्यात् । दैत्यारिः, श्रीशः, विष्णूदयः, होतृकारः ॥
 एङः पदान्तादति । ६।१।१०९। पदान्तादेशोऽति परे पूर्वरूपमे-
 कादेशः स्यात् । हरेऽव, विष्णोऽव ॥ सर्वत्र विभाषा गोः । ६।१।
 १२२। लोके वेदे चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः पदान्ते । गोअग्रम्,
 गोऽग्रम् । एङन्तस्य किम् । चित्रग्वग्रम् । पदान्ते किम् । गोः ॥ अनेका-
 शंसित्सर्वस्य । १।१।५५। इति प्राप्ते ॥ डिञ्च । १।१।५३। डिदनेकाल-
 येत्यस्यैव स्यात् ॥ अवङ् स्फोटायनस्य । ६।१।१२३। पदान्त-
 एङन्तस्य गोरवङ् वाऽचि । गोऽग्रम्, गवाग्रम् । पदान्ते किम् । गवि ।
 न्द्रे च । ६।१।१२४। गोरवङ् स्यादिन्द्रे । गवेन्द्रः ॥ दूराद्भूते च ।
 ६।२।८४। दूरात्संबोधने वाक्यस्य टेः भूतो वा ॥ भूतप्रगृह्या अं-
 नित्यम् । ६।१।१२५। एतेऽचि प्रकृत्या स्युः । आगच्छ कृष्णं ३ अत्र
 श्रवति ॥ ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्याम् । १।१।११। ईदूदेदन्तं द्विवचनं

१ अवर्णान्तात् ॥ २ संहिताकालेऽप्यसन्धिरूपत्वेनावस्थितिः ॥ ३ अनेका बहवः
 कालो वर्णा यस्य सोऽनेकाल् ॥ ४ शः शकारः इत्संज्ञको यस्य स शित् ॥ ५ ङकारः
 इत्संज्ञको यस्य स ङित् ॥ ६ भूतसंज्ञकाः ॥ ७ प्रगृह्यसंज्ञकाः ॥ ८ सांधिकार्यं तत्र न
 व्रतीति भावः ॥ ९ दूराद्भूते, चेत्यनेन सूत्रेणात्र भूतसंज्ञा ॥

लघुकौमुद्यां

प्रगृह्यं स्यात् । हरी एतौ, विष्णु इमो, गङ्गे अमू ॥ अदसो मातृ
 १।१।१२। अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी ईशाः, मकृष्णाप
 आसाते । मात्किम् । अमुकेऽत्र ॥ चादयोऽसत्वे । १।४।५७। अद्रव्याथ
 श्वादयो निपाताः स्युः ॥ प्रादयः । १।४।५८। एतेऽपि तथा ॥ नि ।
 एकाजनाद् । १।१।१४। एकोऽज्जनिपात आङ्गवर्ज्यः प्रगृह्यः स्यात् ।
 इन्द्रः, उ उमेशः । वाक्यस्मरणयोरङित् । आ एवं तु मन्यसे, आ एवं कि
 त्तत् । अन्यत्र ङित् । ईपटुण्णम् ओण्णम् ॥ ओत् । १।१।१५। ओऽन्तो
 निपातः प्रगृह्यः । अहो ईशाः ॥ संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनापे । १।१।१६।
 संबुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवेदिके इतो परे । विष्णो इति, विष्ण
 इति, विष्णविति ॥ मय उजो वो वा । ८।३।३३। मयः परस्य उजो वे
 वाऽचि । किम्बुक्तम्, किमुत्तम् ॥ इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च
 ६ । १ । १२७ । पदान्ता इको ह्रस्वा वा स्युःसवर्णेऽचि । ह्रस्वविधि
 सामर्थ्यान्न स्वरसंधिः । चक्रि अत्र चत्रयत्र । पदान्ता इति किम् ॥ अचे
 रहाभ्यां द्वे । ८ । ४ । ४६ । अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो
 वा स्तः । गौर्यौ । (न समास) वाप्यश्वः ॥ ऋत्यकः । ६ । १।१२८
 ऋति परे पदान्ता अकः प्राग्वद्वा । ब्रह्मरूपि, ब्रह्मार्पि । पदान्ताः किम् ।
 आच्छत् ॥ इत्यच्संधिः ॥

अथ ह्रस्वसंधिप्रकरणम् ।

स्तोः श्रुना श्रुः । ८ । ४ । ४० । सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्य

- १ असति माद्ग्रहणे एकारोऽप्यत्रानुर्गते ॥ २ इ इति वितर्कः ॥ ३ उ इत्याश्चक्षे ।
 ४ ईपदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिधिषी च यः । एतमातं ङितं विद्यादाक्यस्मरणयोरङित् ।
 ५ मयः मयप्रत्याहारस्य ॥ ६ अत्र स्थान्यादेशयोर्ययासंख्यं । निमित्तकार्पणोस्तु न
 तथा । तथाकृते तु शकारयोगे शकारः चवर्गयोगे चवर्ग इत्यर्थे संपन्ने शादिति निषे
 धस्तु व्यर्थः स्यादित्यर्थः ॥

हल्संधिप्रकरणम् ।

योगे शकारश्चवर्गो स्तः । रामश्शेते, रामश्चिनोति, सञ्चित, शार्ङ्गिञ्जय
 शात् । ८ । ४ । ४४ । शात्परस्य तवर्गस्य श्रुत्वं न स्यात् । विश्व
 प्रश्नः ॥ घृना घृः । ८ । ४ । ४१ । स्तोः घृना योगे घृः स्यात् । रा
 प्यष्टः, रामष्टीकते, पेष्टा, तट्टीका, चक्रिण्ढौकसे ॥ न ६० । ६
 । ८ । ४ । ४२ । पदान्ताट्टवर्गात्परस्यानामः स्तोः घृर्न स्यात् । षट्सन्त
 षट्ते । पदान्तात्किम् । ईट्टे । टोः किम् । सर्पिष्टमम् । (प्रत्यये
 णाभिनि वाच्यम्) षण्णाम्, षण्णवतिः, षण्णगर्थः । तौः पि । ८ । ४
 ४३ । न हुत्वम् । सन्पष्टः ॥ झलां जशोऽन्ते । ८ । २ । ३९
 पदान्ते झलां जशः स्युः । वागीशः ॥ यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको
 । ८ । ४ । ४५ । यरः पदान्तस्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात्
 एतन्पुरारिः, एतद्पुरारिः । (प्रत्यये भाषार्यां नित्यम्) तन्मात्रम्, चि
 यम् ॥ तोर्लि । ८ । ४ । ६० । तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः । तल्लय
 विद्वाँल्लिखति । नस्यानुनासिको लः ॥ उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य । ८
 ४ । ६१ । उदः परयोः स्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णः ॥ १ । १ । १६९
 । १ । १ । ६७ । पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं परस्य परस्य ज्ञेयम् ॥ आदेः परस्य । १ । १ । ५४ । परस्य यद्विहितं
 स्यादेवोध्यम् । इति सस्य थः ॥ झरो झरि सवर्णे । ८ । ४ । ६५
 हलः परस्य झरो वा लोपः सवर्णे झरि ॥ खरि च । ८ । ४ । ५५
 खरि झलां चरः स्युः । इत्युदा दस्य त्तः । उत्थानम्, उत्तम्भनम्
 झयो होऽन्यतरस्याम् । ८ । ४ । ६२ । झयः पर
 हस्य वा पूर्वसवर्णः । नादस्य घोषस्य संवारस्य महाप्राणस्य तादृशो
 १ तोः तवर्गस्य पि प्रकारे परे ॥ २ यरः यरप्रत्याहारस्थितवर्णस्य ॥ ३ पदान्तस्यो
 यरो विशेषणात् । विप्र इत्यत्रानुनासिकाभावः ॥ ४ झर् प्रत्याहारः ॥ ५ नादघोषसंवार
 हाप्राणप्रयत्नवतो हकारस्य ॥ ६ नादघोषसंवारमहाप्राणप्रयत्नवान् ॥

तुर्थः । वाग्धरिः ॥ शृङ्खलोऽटि । ८।४।६३। इयः परस्य शस्य छो वाऽ-
 न्ये । तद्दशिव इत्यत्र दस्य चुत्वेन जकारे कृते । खरि चोति जकारस्य
 शकारः । तच्छिवः, तच्छिवः (छत्तममिति वाच्यम्) तच्छोकेन ॥
 शोऽनुस्वारः । ८।३।२३। मान्तस्य पदस्यानुस्वारो हालि । हरि वन्दे ॥
 शश्चापदान्तस्य हालि । ८।३।२४। नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः ।
 वृशासि, आक्रंस्यते । झलि किम् । मन्यते ॥ अनुस्वारस्य ययि परस-
 ष्ठर्णः । ८।४।५८। स्पष्टम् । शान्तः ॥ वा पदान्तस्य । ८।४।५९। त्वङ्क-
 लोषि, त्वं करोषि ॥ मौ राजि समः कौ । ८।३।२५। क्विबन्तो राजतो परे
 षमो मस्य म एव स्यात् । सम्राट् ॥ हे मपरे वा । ८।३।२६। मपरे हकारे
 नरे मस्य मो वा । किम्हल्यति, किंहल्यति । (यवलपरे यवला वा)
 किंह्यः, किंह्यः, किंह्यल्यति, किंहल्यति, किंह्यादयति, किंह्यादयति ॥
 मपरे नः । ८।३।२७। नपरे हकारे मस्य नो वा । किंहुते, किंहुते ॥ डः
 सि धुद् । ८।३।२९। डात्परस्य सस्य धुद्वा ॥ आद्यन्तौ टकितौ । १।१।
 ६। टिकितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः । पट्सन्तः,
 ८।३।३०। ट्सन्तः ॥ ङीः कुक् टुक् शरि । ८।३।२८। वा स्तः । प्राङ्पष्ठः,
 प्राङ्पष्ठः, प्राङ्पष्ठः । (चयो द्वितीयाः शरि पौंकरसादेरिति वाच्यम्)
 सुगण्पष्ठः, सुगण्पष्ठः, सुगण्पष्ठः ॥ नश्च । ८।३।३०। नान्तात्परस्य
 तस्य धुद्वा । सन्त्सः, सन् सः ॥ शि तुक् । ८।३।३१। पदान्तस्य नस्य शे परे
 ष्वा । सञ्छंभुः, सञ्छंभुः, सञ्छंभुः, सञ्छंभुः ॥ डमो ह्रस्वादिचि

१ प्रकारः । ' उञि च पदे ' इत्यस्मात्सूत्रात्पद इति ' हालि सर्वेषाम् ' इत्यस्माच्च
 सूत्रात् हलीत् ॥ ३ पदान्तस्यानुस्वारस्य ययुप्रत्याहारान्तःपातिनि वर्णे परे
 रसवर्णो वा रः । ५ डकारणकारयोः कुक्कुटुकागमौ वा स्तः ॥ ५ चयु प्रत्याहारः ॥
 ६ च फ छ ठ था इत्यर्थाः ॥ ७ पौंकरसादेराचार्यस्य (मते इति शेषः) ॥ ८ अर्था
 अचछा अचशा अशाविति चत्पथम् । रूपाणामिह तुक्छत्त्वचलोपानां विकल्पनात् ॥
 इति सिद्धान्तकौमुद्याम् ॥

छमुणित्यम् । ८।३।३२। ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याच
 छमुट् । प्रत्यङ्गात्मा, सुगुणीशः, सन्नच्युतः ॥ समः सुटि । ८।३।५। समे
 रुः सुटि ॥ अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा । ८।३।२। अत्र रूपकरणे
 पूर्वस्यानुनासिको वा ॥ अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः । ८।३।४। अनुना
 सिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः ॥ खरवसानयोर्विसर्जनीयः
 ८।३।१५। खरि अवसाने च पदान्तस्य रेफस्य विसर्गः (संपुंकानां सो
 वक्तव्यः) संस्कृता, संस्कृता ॥ पुमः खय्यमपरे । ८।३।६।
 खयि पुमो रुः । पुंस्कोकिलः, पुंस्कोकिलः ॥ नश्छव्यप्रशान् । ८।३।७।
 अम्परे छवि नान्तस्य पदस्य रुः ॥ विसर्जनीयस्य सः । ८।३।३४। खरि ।
 चाक्रि ऋच्चायस्व, चाक्रिच्चायस्व । अप्रशान् किम् । प्रशान्तनोति । पदान्तः
 स्येति किम् । हन्ति ॥ नृन्पे । ८।३।१०। नृनित्यस्य स्त्वा पे ॥
 कुन्वोः ऋक् ऋक् च । ८।३।३७। कर्गो पवर्गो च विसर्गस्य ऋक् ऋक् स्तः
 चाद्विसर्गः । नृं ऋ पाहि, नृं ऋ पाहि, नृंः पाहि, नृंः पाहि, नृन्पाहि ॥ तस्य
 परमात्रेडितम् । ८।१। २। द्विरुक्तस्य परमात्रेडितं स्यात् ॥ कानाम्त्रे-
 डिते । ८।३।१२। कान्त्रकारस्य रुः स्यादात्रेडिते । कांस्कान् कांस्कान् ॥
 छे च । ६। १। ७३। ह्रस्वस्य छे तुगागमः । शिवच्छाया ॥ पदान्ताद्वा
 ६। १। ७६। दीर्घात्पदान्ताच्छे तुग्वा । लक्ष्मीच्छाया, लक्ष्मीच्छाया ॥
 इति हल्सांधिप्रकरणम् ॥

१ इम् प्रत्याहारः ॥ २ अम् अम् प्रत्याहारः परो यस्य तस्मिन् ॥ अयप्रत्याहारे ॥
 ३ छम् प्रत्याहारः ॥ ४ द्वितीयमुच्चारणम् ॥ ५ ' आत्रेडितं द्विरुक्त ' इत्यमरः ॥
 ६ कान्त्राब्दस्थितनकारस्य ॥ ७ ह्रस्वस्य पिति कृति तुगित्यस्मात्सूत्राद्भ्रस्वस्य तुक्
 चेत्यनुवर्त्याह ह्रस्वस्येति तुगागम इति च ॥

अथ विसर्गसंधिप्रकरणम् ।

विसर्जनीयस्य संः । ८ । ३ । ३४ । खरि । विष्णुस्त्राता ॥ वा
 शरि । ८ । ३ । ३६ । शरि विसर्गस्य विसर्गो वा । हरिः शैते, हरि-
 शैते ॥ ससजुपोरुः । ८ । २ । ६६ । पदान्तस्य सस्य सजुर्पश्च रुः स्यात् ॥
 अतो रोरुतादपुते । ६ । १ । ११३ । अमुतादतः परस्य रोरुः स्या-
 ष्णुतेऽति । शिवोऽर्च्यः ॥ हशि च । ६ । १ । ११४ । तया । शिवो
 न्व्यः ॥ भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि । ८ । ३ । १७ । एतत्पूर्वस्य
 रोर्योदेशोऽशि । देवा इह, देवायिह । भोस् भगोस् अघोस् इति सान्ता
 नेपाताः । तेषां रोर्त्यत्वे कृते ॥ हलि सर्वेषाम् । ८ । ३ । २२ । भो
 भगो अघो अपूर्वस्य यस्य लोपः स्याद्धलि । भो देवाः, भगो नमस्ते, अघो
 प्राहि ॥ रोऽसुपि । ८ । ३ । ६९ । अहो रेफादेशो न तु सुपि । अहरहः,
 अहर्गणः ॥ रो रि । ८ । ३ । १४ । रेफस्य रेफे परे लोपः ॥ ह्रलोपे पूर्वस्य
 दीर्घोऽणः । ६ । ३ । १११ । ढरेफयोर्लोपनिमित्तयोः पूर्वस्याणो दीर्घः । पुना
 रमते, हरी रम्यः, शंभू राजते । अणः किम् । तृढः, वृढः । मनस् रय
 इत्यत्र रुत्वे कृते हशि चेत्युत्वे रोरीति लोपे च प्राप्ते ॥ विप्रतिषेधे परं
 कार्यम् । १ । ४ । २ । तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् । इति लोपे प्राप्ते ।
 पूर्वत्रासिद्धमिति रोरीत्यस्यासिद्धत्वादुत्वमेव । मनोरथः ॥ एतत्तदोः
 सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि । ६ । १ । १३२ । अककारयोरेतत्तदोर्यः सुस्त-
 स्य लोपो हलि न तु नञ्समासे । एष विष्णुः, स शंभुः । अकोः किम् ।
 एषको रुद्रः । अनञ्समासे किम् । असाशिशवः । हलि किम् । एषोऽत्र ॥
 सोऽचि लोपे चेत्यादपूरणम् । ६ । १ । १३४ । स इत्यस्य सोर्लोपः स्यादचि

१ सजुर्पश्चस्य ॥ २ अमुतादतः परस्य रोरुः स्याद्धशि ॥ ३ भोभगोअघोअपूर्व-
 स्य ॥ ४ यकारस्य ॥ ५ अग्रे वर्तमानयोरित्यर्थः ॥

पादश्रेष्ठोपे सत्येव पूर्येत । सेमामविद्धिप्रभृतिम्, सैष दाशरथी रामः
इति विसर्गसन्धिप्रकरणम् ॥

अथ अजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ।

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १।२।४५। धातुं प्रत्ययं प्र-
यान्तं च वर्जयित्वा र्थवच्छब्दरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् ॥ कृत्तद्धितसमा-
साश्च । १।२।४६। कृत्तद्धितान्तौ समासाश्च तथा स्युः ॥ स्वौजसमौद्
छष्ठाभ्यांभिसृडेभ्यांभ्यसृडसिभ्यांभ्यसृडसोसाम्ङ्योस्सुप् । ४।१।२-
सु औ जस् इति प्रथमा । अम् औट् शस् इति द्वितीया । ट् भ्यां भि-
इति तृतीया । डे भ्याम् भ्यस् इति चतुर्थी । डसिं भ्यां भ्यस् इति
पञ्चमी । डस् ओस् आम् इति षष्ठी । डि ओस् सुप् इति सप्तमी ॥
ड्याप्प्रातिपदिकात् । ४ । १।१। प्रत्ययः । ३।१।१। परश्च । ३।१।२-
इत्यधिकृत्य । ड्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः ॥
सुपः १।४।१०३। सुप्स्त्रीणि त्रीणि वचनान्येकश्च एकवचनद्विवचनबहु-
वचनसंज्ञानि स्युः ॥ द्वेकयोर्द्विवचनैकवचने । १।४।२२। द्वित्वैकत्वयोरेते
स्तः ॥ बहुषु बहुवचनम् । १।४।२१। बहुत्वविवक्षायां बहुवचनं स्यात् ॥
विरामोऽवसानम् । १।४।११०। वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् ।
रुत्वाविसर्गौ । रामः ॥ सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।
एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते ॥ प्रथमयोः

१ अर्थवदित्युक्तेर्धनंवनमित्यादौ प्रतिवर्णं संज्ञाभावात्प्रत्ययाभावः । अघातुरित्युक्तेः
अहन्नित्यत्र नलोपाभावः ॥ २ प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणात् ॥
३ प्रातिपदिकसंज्ञाकाः ॥ ४ प्रथमाया विभक्तेरेकवचनद्विवचनबहुवचनघातकाः प्रत्यया
इत्यर्थः । एवं 'द्वितीया' 'तृतीया' इत्यादावपि बोध्यम् ॥ ५ द्वित्वे एकत्वे च
वक्तुमिष्टे इत्यर्थः ॥ ६ वृद्धो यूनेत्यत एवेत्यपकृष्याह सरूपाण्येवेति । तेन जननीपरि-
च्छेत्तृवाचिनोर्मातृशब्दयोर्निकशेषः ॥

पूर्वसवर्णः । ६।१।१०२। अकः प्रथमाद्वितीययोराचि पूर्वसवर्णदीर्घं एकां-
 दिशः स्यात् । इति प्राप्ते ॥ नादिचि । ६।१।१०४। आदिचि न पूर्वसव-
 र्णदीर्घः । वृद्धिरोचि । रामौ ॥ बहुषु बहुवचनम् १।४।२१। चुटू । १।
 ३।७। प्रत्ययाद्यौ चुटू इतौ स्तः ॥ विभक्तिश्च । १।४।१०४। सुप्तिङो
 विभक्तिसंज्ञौ स्तः ॥ न विभक्तौ तुस्माः । १।३।४। विभक्तिस्यास्तवर्गसमा-
 नेतः । इति सस्य नेत्वम् । रामः, रामौ, रामाः ॥ एकवचनं संबुद्धिः ।
 २।३।४९। संबोधने प्रथमाया एकवचनं संबुद्धिसंज्ञं स्यात् ॥ यस्मात्प्रत्य-
 यविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गम् । १।४।१३। यः प्रत्ययो यस्मात्क्रियते तदादि
 शब्दस्वरूपं तस्मिन्नेङ्गं स्यात् ॥ एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः ६ । १ । ६९ ।
 एङन्ताद्भ्रस्वान्ताच्चाङ्गाद्बहुष्यते संबुद्धेश्चेत् । हे राम, हे रामौ, हे रामाः ॥
 अमि पूर्वः । ६।१।१०७। अक्रोऽभ्यचि पूर्वरूपमेकादेशः । रामम्, रामौ ॥
 लशक्तद्धिते । १।३।८। तद्धितवर्जप्रत्ययाद्यालंशकवर्गा इतः स्युः ॥ तस्मा-
 च्छसो नः पुंसि । ६।१।१०३। पूर्वसवर्णदीर्घात्परो यः शस्तेत्य नः स्या-
 त्पुंसि ॥ अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि । ८।४।२। अट् कवर्गः पवर्ग आरु-
 नुम् एतैर्व्यस्तैर्यथासंभवं मिलितैश्च व्यवधानेऽपि रयाभ्यां परस्य नस्य णः
 समानपदे । इति प्राप्ते ॥ पन्दातस्य । ८।४।३७। नस्य णो न । रामान् ॥
 टाङ्सिङ्सामिनात्स्याः । ७।१।१२। अदन्ताद्यादीनामिनादयः स्युः ।

१ अवर्णात् ॥ २ इचि इत्प्रत्याहारान्तर्गतवर्णे ॥ ३ बहुवचनविशेषायाम् ॥ ४ चवर्ग-
 टवगा ॥ ५ सकारमकाराः ॥ ६ नेतः इत्संज्ञका न भवन्ति ॥ ७ तदादिग्रहणं ' भ्रु-
 मि भ्रुष्यामि ' इत्यादौ शबादिविकरणविशिष्टस्याङ्गसंज्ञार्थम् ॥ ८ तस्मिन्प्रत्यये
 परतः ॥ ९ अङ्गसंज्ञकम् ॥ १० द्वितीयेकवचनस्य प्रत्ययो योऽम् तत्संबन्धिनीत्यर्थः ॥
 ११ लकारः शकारः कवर्गश्च ॥ १२ शस्प्रत्ययाभयवत् सकारस्तस्य नकारः ॥ १३ अत-
 प्रत्याहारः ॥ १४ ' रयाभ्यां नो णः समानपदे ' इति सर्वसुत्रमनुवर्तते ॥

णत्वम् । रामेण ॥ सुपि च । ७ । ३ । १०२ । यद्वादौ सुपि अतोऽन्तः
 दीर्घः । रामाभ्याम् ॥ अतो भिस् ऐस् । ७ । १ । ९ । तिका ।
 श्रित्सर्वस्य । रामेः ॥ डेर्यः । ७ । १ । १३ । अतोऽङ्गात्परः
 डेर्यादेशः ॥ स्थानिवदादेशोऽनलिवधौ । १ । १ । ५६ । आदेशः
 स्थानिवत्स्यान्न तु रथान्यलाश्रयविधौ) इति स्थानिवत्त्वात्सुपि चेति दीर्घः ।
 रामाय, रामाभ्याम् ॥ बहुवचने झल्येत् । ७ । ३ । १०३ । झल्यत्
 बहुवचने सुप्यंतोऽङ्गस्येकारः । रामेभ्यः । सुपि किम् । पचध्वम् ॥ वा
 साने । ८ । ४ । ५६ । अवसाने झलां चरो वा । रामात्, रामाद्, रा-
 माभ्यां, रामेभ्यः । रामस्य ॥ ओसि च । ७ । ३ । १०४ । ओऽङ्ग-
 स्येकारः । रामयोः ॥ ह्रस्वनद्यापो नुद् । ७ । १ । ५४ । ह्रस्वान्तात्रय-
 न्तादावन्ताच्चाङ्गात्परस्याभो नुडागमः ॥ नामि । ६ । ४ । ३ । अजन्ता-
 ङ्गस्य दीर्घः । रामाणाम् । रामयोः । एत्वे कृते ॥ आदेशप्रत्यययोः । ८ ।
 ३ । ५९ । इण्कुर्भ्यां परस्यापदान्तस्यादेशस्य प्रत्ययावयवस्य च यः सस्तस्य
 भूर्धन्यादेशः । ईपद्वित्रस्य सस्य तादृश एव पः । रामेसु । एवं कृष्णादयो-
 ऽप्यदन्ताः ॥ सर्वादीनि सर्वनामानि । १ । १ । २७ । सर्वं विश्व उभ

१ सूत्रे ढीरिति चतुर्थेऽङ्गवचनं न सप्तम्याः । इदं व्याख्यानान्त । डेरामित्यस्मिन्सूत्रे
 तु सप्तम्या पत्र । इदं ' धियाम् ' इत्यादिनिदेशात् उपलभ्यते ॥ २ स्थानिभूतो यः
 अल्ल एकवर्णः तदाश्रयविधौ (तत्र च अलि परतः विधिः अलिविधिः । भलः स्थाने
 विधिः अलिविधिः । अलः परस्य विधिः अलिविधिः । अल्ल विधिः अलिविधिरित्य-
 दिग्धरेनेके प्रकारा ज्ञातव्याः ॥ ३ रामायेत्यादौ ' सुपि च ' इति सूत्रेण दीर्घं कर्तव्ये
 अत्रिपात्परिभाषाया न प्रवृत्तिः ' कष्टाय क्रमणे ' इत्यादिनिदेशेन परिभाषाया अनित्य-
 विज्ञापनात् ॥ ४ सुपि परे ॥ ५ इण्कुर्भ्यां परिभूतस्य ॥ ६ सर्वं आदिर्येषां तानी-
 त्थत्र तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । ' अदः सर्वेषाम् ' इति लिङ्गात् ॥ ७ सर्वनामसं-
 ज्ञकानि स्युः ॥

उभय डतर डतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम । पूर्वपरावर-
दक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ।
अन्तरं वहिर्योगोपसंव्यानयोः । त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि
युष्मद् अस्मद् भवतु किम् ॥ जसः शी । ७ । १ । १७ । अदन्तात्स-
र्वनाम्नो जसः शी स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । सर्वे ॥ सर्वनाम्नः स्मै
। ७ । १ । १४ । अतः सर्वनाम्नो ङे स्मै । सर्वस्मै ॥ ङसिङ्योः स्मा-
त्स्मिनौ । ७ । १ । १५ । अतः सर्वनाम्न एतयोरेतौ स्तः । सर्वस्मात् ॥
आमि सर्वनाम्नः सुद् । ७ । १ । ५२ । अवर्णान्तात्परस्य सर्वनाम्नो
विहितस्यामः सुडागमः । एत्वपत्वे । सर्वेषाम् । सर्वास्मिन् । शेषं रामवत् ।
एवं विश्वाद्योऽप्यदन्ताः । उभशब्दो द्विवचनान्तः । उभौ २ उभाभ्याम् ३
उभयोः २ । तस्येह पाठोऽकैर्जर्यः । डतरडतमौ प्रत्ययौ । प्रत्ययग्रहणे तद-
न्तग्रहणमिति तदन्ता ग्राह्याः । नेम इत्यर्थे । समः सर्वपर्यायः । तुल्यपर्या-
यस्तु न । यथासंख्यमनुदेशः समानामिति ज्ञापकात् ॥ पूर्वपरावरदक्षिणो-
त्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । १ । १ । ३४ । एतेषां व्यञ्ज-
स्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणसूत्रात्सर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात् ।
पूर्वे, पूर्वाः । असंज्ञायां किम् । उत्तराः कुरवः । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो
व्यवस्था । व्यञ्जस्थायाम् किम् । दक्षिणा गायकाः कुशला इत्यर्थः ॥ स्वम-
ज्ञातिधनाख्याकायाम् । १ । १ । ३५ । ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य
प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा । स्वे स्वाः । आत्मीयाः आत्मान इति वा । ज्ञाति
धनवाचिनस्तु स्वाः । ज्ञातयोऽर्था वा ॥ अन्तरं वहिर्योगोपसंव्यानयो
। १ । १ । ३६ । बाह्ये परिधानीये चार्थेऽन्तरशब्दस्य प्राप्ता संज्ञा-स्तु

१. 'अज्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः' इति सूत्रविहितः अकच् ॥ २. 'क्रियत्तदो
निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्' 'बहूनां जातिपरिप्रेत्रे डतमच्' इत्युक्तौ डतरडतमौ
३. अवधेर्नियमोऽवधिनियमः । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमश्चेति समाप्तः ॥

जासि वा । अन्तरे अन्तरा वा गृहाः । बाह्या इत्यर्थः । अन्तरे अन्तरा वा
शाट्काः । परिधानीया इत्यर्थः ॥ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा । ७ । १ । १६ ।
एभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिन् नो वा स्तः । पूर्वस्मात् पूर्वात्, पूर्वस्मिन् पूर्वं
एवं परादीनाम् । शेषं सर्ववत् ॥ प्रथमचरमतयाल्पाधकतिपयनेमाश्च । १ ।
१ । ३३ । एते जासि उक्तसंज्ञा वा स्युः । प्रथमे प्रथमाः । तयैः प्रत्ययः ।
द्वितये द्वितयाः । शेषं रामवत् । नेमे नेमाः । शेषं सर्ववत् । (ती ।
ङिस्तु वा) द्वितीयस्मै द्वितीयायेत्यादि । एवं तृतीयः । निर्जरः ॥ जरा
जरसन्यतरस्याम् । ७ । २ । १०१ । अजादौ विभक्तौ । पदाङ्गा-
धिकारे तस्य तदन्तस्य च) निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । एकदेशविकृ-
तमन्यवदिति जरशब्दस्य जरस् । निर्जरसौ निर्जरस इत्यादि ॥
पक्षे हलादौ च रामवत् । विश्वपाः ॥ दीर्घाज्जासि च । ६ । १ ।
१०५ । विश्वपौ, विश्वपाः । विश्वपाम्, विश्वपौ ॥ सुडनपुंसकस्य
। १ । १ । ४३ । स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्थुरह्नीवस्य ॥
स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । १ । ४ । १७ । कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्व-
सर्वनामस्थानेषु पूर्वं पदं स्यात् ॥ यच्चि भम् । १ । ४ । १८ । यादिष्वजादिषु
कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु पूर्वं भसंज्ञं स्यात् ॥ आ कडारा-
देका संज्ञा । १ । ४ । १ । इत ऊर्ध्वं कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्रागे-
कस्यैव संज्ञा ज्ञेया या पराऽनवकाशा च ॥ आतो धातोः । ६ । ४ ।
१४० । आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः । अलोऽन्त्यस्य ।
विश्वपः, विश्वपा, विश्वपाभ्यामित्यादि ॥ एवं शंखध्मादयः । धातोः किम् ।
१ 'संख्याया अवयवे तयप्' इति सूत्रोक्तः । ततस्तदन्ता ग्राह्याः ॥ २ 'द्वेस्ती-
' इति विहितः ॥ ३ जराशब्दस्य जरादेशो वा स्यात् ॥ ४ अत्र पटीप्रकृतिजन्य-
यामिकोपस्थितिष्वपत्यत्वं निर्दिश्यमानत्वं ग्राह्यम् ॥ ५ दीर्घाज्जासि इच्चि च परे न
वैसवर्णदोर्घः ॥ ६ अत्र सुट् प्रत्याहारः ॥ ७ यकारादिषु ॥

हाहान् । हरिः, हरी ॥ जसि च । ७ । ३ । १०९ । ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य
 गुणः । हरयः ॥ ह्रस्वस्य गुणः । ७ । ३ । १०८ । संबुद्धौ । हे हरे । हरिम्,
 हरी, हरान् ॥ शेषो घ्यसखि । १ । ४ । ७ । अनदीसंज्ञौ ह्रस्वो यावि-
 दुतौ तदन्तं सखिवर्जं विसङ्गम् । आङो नाऽस्त्रियाम् । ७ । ३ । १२० ।
 वेः परस्याङो ना स्यादस्त्रियाम् । आङिति टासंज्ञा । हरिणा, हरिभ्याम्
 हरिभिः ॥ घोङिति । ७ । ३ । १११ । विसंज्ञस्य ङिति सुपि गुणः ।
 हरये ॥ ङसिङसोश्च । ६ । १ । ११० । एते ङसिङसोरिति पूर्वरूपमे-
 कादेशः । हरेः हर्योः हरीणाम् ॥ अच्च वेः । ७ । ३ । ११९ । इदु-
 द्यामुत्तरस्य डेरौत् । घेरौत् । हरौ हरिषु । एवं कव्यादयः ॥ अनङ् सौ ।
 ७ । १ । २ । सख्युरङ्गस्यानङदेशोऽसंबुद्धौ सौ ॥ अलोऽन्त्यात्पूर्वं लोप्या ।
 १ । १ । ६५ । अन्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः ॥ सर्वनामस्थाने
 चासंबुद्धौ । ६ । ४ । ८ । नान्तस्योपधाया दीर्घोऽसंबुद्धौ सर्वनाम-
 स्थाने ॥ अपृक्त एकाल् प्रत्ययः । १ । २ । ४१ । एकात्प्रत्ययो यः सौऽ-
 पृक्तसंज्ञः स्यात् ॥ ह्रस्व्यान्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् । ६ । १ । ६८ ।
 ह्रस्वात्परं दीर्घो यो ङ्यापौ तदन्ताच्च परं सुतिसीत्येतदपृक्तं ह्रस्वप्यते ॥
 नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य । ८ । २ । ७ । प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य
 नस्य लोपः । सखा ॥ सख्युरसंबुद्धौ । ७ । १ । २ । सख्युरङ्गात्परं संबुद्धिवर्जं
 सर्वनामस्थानं णिद्वत्स्यात् ॥ अचो ङिणिति । ७ । २ । ११५ । अजन्ताङ्गस्य
 वृद्धिर्ङिति णिति च परे । सखायौ सखायः । हे सखे । सखायम् सखाय्यु-

१ 'एङ्ङस्वात्' इति सूत्रेण संबुद्धेलोपः ॥ २ विसंज्ञकस्य अकारादेशो भङ्गिति ।
 ३ अल् प्रत्याहारः ॥ ४ 'सु ति सि' एतत्प्रत्ययसंबन्धेकवर्णरूपम् । सुतिसीति किम् ।
 अमैस्तीत् । अत्र सूत्रे सहचरितासहचरितयोः सहचरितस्यैव ग्रहणमिति परिभाष्य-
 तिषा सह चरितस्य सिप एव ग्रहणं न सिचः ॥ ५ 'गोतोणित्' इत्यस्मात्सत्रात् नित् ।
 दित्यनुवर्तते ॥

सखान् । सख्या सख्ये ॥ ख्यत्यात्परस्य । ६ । १ । ११२ । खितिशब्दाः ।
 खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङसिङ्सोरत् ङः । सख्युः
 औत् । ७ । ३ । ११८ । इतः परस्य ङीत् । सख्यौ । शेषं हरिवत् ॥ पति
 समासे एव । १ । ४ । ८ । घिसंज्ञा । पत्ये । पत्युः २ पत्यौ । शेषं हरिवत्
 समासे तु भूपत्ये । कातिशब्दो बहुवचनान्तः ॥ बहुगणवतुडति
 १ । १ । २३ । डति च १ । १ । २५ । डत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् ॥
 डभ्यो लुक् । ७ । १ । २२ । जश्शशोः ॥ प्रत्ययस्य लुक् ङलुलुपः । १ । १ । ६१
 लुक् ङलुलुप्रशब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्तत्संज्ञं स्यात् ॥
 प्रत्ययलक्षणम् । १ । १ । ६२ । प्रत्यये लुप्तेऽपि तदाश्रितं कार्यं स्यात्
 इति जसि चेति गुणे प्राप्ते ॥ न लुमताङ्गस्य । १ । १ । ६३ । लुमता ङप्ते
 लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं न स्यात् । कति २ कातिभिः कातिभ्यः २ कानि
 कतिषु । युष्मदस्मतपदसंज्ञकास्त्रिषु संरूपाः । त्रिशब्दो नित्यं बहुवच
 नान्तः । त्रयः त्रीन् त्रिभिः त्रिभ्यः २ ॥ त्रेस्त्रयः । ७ । १ । ५३ । त्रिशब्दस्य
 त्रयादेशः स्यादामि । त्रयाणाम् त्रिषु । गौणत्वेऽपि प्रियत्रयाणाम्
 त्यदादीनामः । ७ । २ । १०२ । एषामकारो विभक्तौ । द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः
 द्वौ द्वौ द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् द्वयोः द्वयोः । पाति लोकमिति पपीः सूर्यः ।
 दीर्घाजसि च । ६ । १ । १०५ । दीर्घाजसि इच्चि च परे न पूर्वसवर्णः
 पप्यौ पप्यः । हे पपीः पपीम् पपीन् पप्या पपीभ्याम् पपीभिः पप्ये पपीभ्य
 पप्यः पप्योः । दीर्घत्वात् नुट् । पप्याम् । हौ तु सवर्णदीर्घः । पपी पप्यौ

१ उकारः स्यात् ॥ २ इदुद्गामुत्तरस्य ॥ ३ 'शेषो ध्यसखि' इति सूत्रात् घीत्
 पदमनुवर्तते । पतिशब्दः समासे एव घिसंज्ञकः ॥ ४ एते संख्यासंज्ञाः स्युः ।
 ५ 'प्यान्ता षट् इत्यतः पाडिति पदमनुवर्तते ॥ ६ षट्भ्यः परयोर्जशशोर्लुक् स्यात् ।
 ७ लोपशब्देन लुप्ते सत्यपि ॥ ८ 'लुक् ङलु लुप्' एते लुमन्तः ॥ ९ पुंलिङ्गस्त्रीलिङ्ग
 पुंसकालिङ्गेषु समं रूपमेवाम् ॥ १० अकारोऽन्तादेशः स्यात् ॥

३. पीषु । एवं वातप्रम्यादयः । बह्वचः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी ॥
 ४. यृष्ट्याख्यौ नदी । १।४।३। ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः ।
 ५. प्रथमलिङ्गग्रहणं च पूर्वं ह्याख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥
 ६. अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः । ७ । ३।१०७। सम्बुद्धौ । हे बहुश्रेयसि ॥ आप्-
 नद्याः । ७ । ३।११२। नद्यन्तात्परेषां ङितामाडागमः ॥ आटश्च ।
 ६ । १।९०। आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः ॥ बहुश्रेयस्यै बहुश्रेयस्थाः
 बहुश्रेयसीनाम् । डेराम्नद्याम्नीभ्यः । ७ । ३। ११६ । नद्यन्तादा-
 नन्तात्रीशब्दात्परस्य डेराम् । बहुश्रेयस्याम् । शेषं पपीवत् । अडचन्तत्वान्न
 सुलोपः । अतिलक्ष्मीः शेषं बहुश्रेयसीवत् । प्रधीः ॥ अचि श्लुधातुभ्रुवां
 योरियद्बुद्धौ । ६ । ४ । ७७ । श्लुप्रत्ययान्तस्येवर्णोवर्णान्तस्य धात्वो-
 र्भू इत्यस्य चाङ्गस्येवद्बुद्धौ स्तोऽजादौ प्रत्यये परे । इति प्राप्ते ॥ एरनेका-
 चोऽसंयोगपूर्वस्य । ६।४।८२। धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्त-
 दन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण स्यादजादौ प्रत्यये । प्रध्यौ
 प्रध्यः प्रध्यम् प्रध्यौ प्रध्यः प्रध्यि । शेषं पपीवत् । एवं ग्रामणीः । ङौ-
 तु
 ग्रामण्याम् । अनेकाचः किम् । नीः नियौ नियः । अमि शसि च परत्वादि-
 यङ् । नियम् । डेराम् । नियाम् । असंयोगपूर्वस्य किम् । सुश्रियौ यवकि-
 यौ ॥ गतिश्च । १।४।६०। प्रादयः क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । गतिकार-
 रकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते । शुद्धधियो ॥ न भूसुधियोः । ६ । ४।८५।
 एतयोरचि सुपि यण् । सुधियौ सुधिय इत्यादि । सुखमिच्छतीति सुखीः ।
 सुतीः सुख्यौ सुत्यौ सुख्युः सुत्युः । शेषं प्रधीवत् । शंभुर्हरिवत् । ए-

१ ईं च ऊ च यू इति विग्रहे प्रत्ययग्रहणे तदन्ता ग्राह्या इति परिभाषया तदन्तेश्च
 णम् ॥ २ गौणत्वेऽपि ॥ ३ 'संबुद्धौ च' इत्यस्मात्सूत्रात् संबुद्धावित्यनुवर्तते ॥ अम्ब-
 र्थानां नद्यन्तानां च ह्रस्वः स्यात्संबुद्धौ ॥ ४ आम् आदेशः स्यात् ॥ ५ उपसर्गसंज्ञौ
 गतिसंज्ञकाश्चेत्यर्थः ॥ ६ सुतमिच्छतीति सुतीः इति विग्रहः ॥

भान्वादयः ॥ तृज्वत्क्रोष्टुः । ७ । १ । ९५ । अंसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ।
 क्रोष्टुशब्दस्य क्रोष्टुशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः ।
 ७ । १ । १० । ऋतोऽङ्गस्य गुणो ङी सर्वनामस्थाने च इति प्राप्ते ॥ ऋदु-
 शनस्पुरुदंसोऽनेहसां च । ७ । १ । ९४ । ऋदन्तानामुशनसादीनां चानह-
 स्थादसंबुद्धौ ॥ अमृन्तृन्स्वसनमृनेष्टृत्वष्टृक्षृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम् ।
 ६ । ४ । ११ । अवादीनामुपधाया दीर्घोऽसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने । क्रोष्टा
 क्रोष्टारौ क्रोष्टारः क्रोष्टन ॥ विभाषा तृतीयादिष्वचि । ७ । १ । ९७ ।
 अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टर्था तृज्वत् । क्रोष्ट्रा क्रोष्ट्रे ॥ ऋत् उत् । ६ । १ ।
 १११ । ऋतो वसिष्सारिति उदंकादेशो रपरः ॥ रात्सस्य । ८ । २ । २४ ।
 रेफःत्सयोगान्तरस्य सस्येव लोपो नान्यस्य । सस्य विसर्गः । क्रोष्टुः क्रोष्टोः
 (तुमाचिरतृज्वद्भावेभ्यो नृट् पूर्वविप्रतिषेधेन) क्रोष्टूनाम् क्रोष्टरि । पक्षे हलादी
 च शंभुत् । ह्रहः ह्रहौ ह्रहः ह्रहम् इत्यादि । अतिचमूशब्दे तु नदीकार्यं
 विशेषः । हे अतिचमु । अतिचम्वै अतिचम्व्वाः अतिचमुनाम् । खलपूः ॥
 ओः सुपि । ६ । ४ । ८३ । धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्ण-
 स्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्थानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादाचि सुपि । खलप्यौ
 खलप्वः । एवं सुल्वादयः । स्वभूः स्वभुवौ स्वभुवः । वर्षाभूः ॥ वर्षा-
 भ्वश्च । ६ । ४ । ८४ । अस्य यण् स्यादाचि सुपि । वर्षाभ्वादित्या-
 दि । हन्भूः । (हन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः) हन्भ्वौ । एवं
 करभूः । धाता हे धातः धातारौ धातारः । (ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्)
 धातृणाम् । एवं नप्त्रादयः । नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् ।

१ 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इति सूत्रमनुवर्तते ॥ २ स्थाने इति शेषः ॥
 इति सर्वं सूत्रमनुवर्तते ॥ ४ उकारः ॥ ५ उणादिनिष्पन्नानां हन्त्-
 तानां संज्ञाशब्दानां भवति चेत् तर्हि नप्त्रादीनामेवेति । तेन पितृभ्रातृप्रभृतीनां न
 । उद्गातृशब्दस्य तु भवत्येव । समर्थसूत्रे उद्गातार इति भाष्यप्रयोगात् ॥

तेनेह न । पिता पितरौ पितरः पितरम् । शेषं धातृवत् । एवं जामात्रादयः ।
 ना नरौ ॥ नृ च । ६ । ४ । ६ । अस्य नामि वा दीर्घः । नृणाम्
 नृणाम् ॥ गोतो णित् । ७ । १ । ९० । ओकाराद्विहितं सर्वनामस्थानं
 णित् । गौः गावौ गावः ॥ औतोऽम्शसोः । ६ । १ । ९३ । ओका-
 रादम्शसोरचि आकार एकादशः । गाम् गावौ गाः । गवा गवे गौः
 इत्यादि ॥ रायो हलि । ७ । २ । ८५ । अस्याकारादेशो हलि वि-
 भक्तौ । राः रायौ रायः । राभ्यामित्यादि । ग्लौः ग्लवौ ग्लवः । ग्लौभ्या-
 मित्यादि ॥ इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

अथाजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

रमा ॥ औङ् आपः । ७ । १ । १८ । आवन्तादङ्गात्परस्योऽः शी-
 स्यात् । औङित्यौकारविभक्तेः संज्ञा । रमे रमाः ॥ संबुद्धौ च । ७ । ३ ।
 १०६ । आर्षे एकारः स्यात्संबुद्धौ । एङ्ङस्वादिति संबुद्धिलोपः । हे
 रमे हे रमे हे रमाः । रमाम् रमे रमाः ॥ आङि चापः । ७ । ३ । १०५ ।
 आङि ओसि चाप एकारः । रमया रमाभ्याम् रमाभिः ॥ याडापः । ७ ।
 ३ । ११३ । आपो ङितौ याट् । वृद्धिः । रमायै रमाभ्यः रमाभ्यः ।
 रमायाः रमयोः रमाणाम् । रमायाम् रमासु । एवं दुर्गाभ्विकादयः ॥
 सर्वनाम्नः स्याङ्ङस्वश्च । ७ । ३ । ११४ । आवन्तात्सर्वनाम्नो ङितः
 स्याट् स्यादापश्च ह्रस्वः । सर्वस्यै सर्वस्याः सर्वासाम् सर्वस्याम् । शेषं रमा-
 वत् । एवं विश्वादय आवन्ताः ॥ विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । १ । १ ।
 २८ । सर्वनामता वा । उत्तरपूर्वस्ये उत्तरपूर्वायै । (तीर्थस्य वा संज्ञा)

१ तेन ' अचो ङिति ' इत्यनेन सूत्रेणाजन्ताङ्गस्य वृद्धिर्भवति ॥ २ आ-
 इति पदच्छेदः ॥ ३ रेशब्दस्य ॥ ४ आवन्तस्याङ्गस्य ॥ ५ ' हे दासि टस् ' इ-
 ष्यामित्यर्थः ॥ ६ विभाषाप्रकरणे तीर्थस्य ङित्सूपसंख्यानम् इति वार्तिकम् ॥

द्वितीयस्य द्वितीयाथे । एवं तृतीया । अम्बार्थेति ह्रस्वः । हे अम्ब हे अम्ब
हे अल्ल । जरा जरसी जरे इत्यादि । पक्षे रमावत् । गोपा विश्वपावत्
मतीः मत्या ॥ ङिति ह्रस्वश्च । १ । ४ । ६ । इयडुवड्स्थानौ स्त्री
ब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ ह्रस्वौ च इवर्णोवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ
ङिति । मत्ये मतये मत्याः २ मतेः ॥ इदुद्ग्याम् । ७ । ३ । ११७
नदीसंज्ञकाभ्यामिदुद्ग्या परस्य डेराम् । मत्याम् मती । शेषं हरिवत् ।
बुद्ध्यादयः ॥ त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृ चतसृ । ७ । २ । ९९ । स्त्री
लिङ्गयोरतो स्तो विभक्तौ ॥ अचि र ऋतः । ७ । २ । १०० । ति
चतसृ एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादाचि । गुणदीर्घोत्वानामपवादः । तिस्र
तिस्रः तिस्राभिः तिसृभ्यः तिसृभ्यः । आमि नृट् ॥ न तिसृचतसृ ६ । ४ । ४
एतयोर्नामि दीर्घो न । तिमृणाम् तिसृषु । द्वे द्वे द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् द्वाभ्याम्
द्वयोः द्वयोः । गौरी गार्थौ गौर्यः । हे गौरि गौर्ये इत्यादि । एवं नद्यादयः
रक्ष्मीः । शेषं गौरीवत् । एवं तरीतन्म्यादयः । स्त्री हे स्त्रि ॥ स्त्रियाः । ६ ।
४ । ७९ । अस्येयङ् स्यादजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियौ स्त्रियः ॥ वाम्
शसोः । ६ । ४ । ८० । अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात् । स्त्रियम्
स्त्र्याम् स्त्रियः स्त्रीः स्त्रिया स्त्रिये स्त्रियाः । परत्वाशुट् । स्त्रीणाम् स्त्रीषु । श्रीः
श्रियो श्रियः ॥ नेयडुवड्स्थानावस्त्री । १ । ४ । ४ । इयडुवडो स्थि
तिर्यपोऽतावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तो स्त्रीभिन्नौ । हे श्रीः श्रिये श्रिये श्रियाः
श्रियः ॥ वामि । १ । ४ । ९ । इयडुवड्स्थानौ स्त्र्याः स्त्र्यौ यँ आमि वा
नदीसंज्ञौ स्तो स्त्रीभिन्नौ । श्रीणाम् श्रियाम् श्रियि श्रियाम् । धेनुर्मति
वत् ॥ स्त्रियां च । ७ । १ । ९६ । स्त्रीवाची क्रोष्टृशब्दस्तृजन्तवद्रूपं लभते ॥
ऋच्चेभ्यो ङीप् । ४ । १ । ९ । ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् ।

१ 'अथन आ विभक्तौ' इत्यतो विभक्ताविति पदमनुवर्तते ॥ २ तिष्ठ चतसृ इति
लुप्तपठिकं पदम् ॥ ३ ईकारान्तोकारान्तौ ॥

तोष्ठी गौरीवत् । भूः श्रीवत् । स्वयंभूः पुंवत् ॥ न षट्स्वस्त्रादिभ्यः । ४ ।
 १।१०। ङीप्यापौ न स्तः । स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ॥
 याता मातेति सप्तैते स्वस्त्रादय उदाहृताः ॥ स्वसा स्वसारौ । माता पितृवत् ।
 शसि मातृः । द्यौर्गौवत् । राः पुंवत् । नौर्ग्लौवत् ॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अथाजन्तनपुंसकालिङ्गप्रकरणम् ।

अतोऽम् । ७ । १ । २४ । अतोऽङ्गात् ङीवात्स्वमोरम् । अमि-
 पूर्वः । ज्ञानम् । एङ्गस्वादिति ह्रस्वोपः । हे ज्ञान ॥ नपुंसकाच्च । ७ ।
 १ । १९ । ङीबादौङः शी स्यात् । भसंज्ञायाम् ॥ यस्येति च । ६ ।
 ४ । १४८ । ईकारे तद्धिते च परे भस्येवर्णावर्णयोर्लोपः इत्यलोपे प्राप्ते ।
 (औङः श्या प्रतिषेधो वाच्यः) ज्ञाने ॥ जइशसोः शिः । ७ । १ । २० ।
 ङीबादैनयोः शिः स्यात् ॥ शि सर्वनामस्थानम् । १ । १ । ४२ ।
 शि इत्येतदुक्तसंज्ञं स्यात् ॥ नपुंसकस्य झलचः । ७ । १ । ७२ ।
 झलन्तस्याजन्तस्य च ङीवस्य तुम् स्यात् सर्वनामस्थाने ॥ मिदचोऽन्त्या-
 त्परः । १ । १ । ४७ । अचां मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परस्तस्यैवान्तावयवो
 भित्तस्यात् । उपधादीर्घः । ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् शेषं पुंवत् । एवं धनवनफ-
 लादयः ॥ अद्दुहतरादिभ्यः पञ्चभ्यः । ७ । १ । २५ । एभ्यः ङीवेभ्य-
 स्वमोरद्वादेशः स्यात् ॥ टेः । ६ । ४ । १४३ । ङिति भस्य टेलोपः
 कतरत् कतरद् कतरे कतराणि । हे कतरत् । शेषं पुंवत् । एवं कतमत् इत्
 त् अन्यत् अन्यतरत् । अन्यतमस्य त्वन्यतमामित्येव (एकतरात्प्रतिषेध-
 यत्तव्यः) ॥ एकतरम् ॥ ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । १ । २।४७

१ षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्त्रादिशब्देभ्यश्च ॥ २ जइशसोः ॥ ३ भित्तसंज्ञक आदेशः स्य
 दित्यर्थः ॥ ४ ङिति परे ॥

व्यजन्तस्येत्येष । श्रीपम् ज्ञानवत् ॥ स्वमोर्नपुंसकात् । ७ । १ । २३ ।
 लृक् स्यात् । वारि ॥ इकोऽचि विभक्तौ । ७ । १ । ७३ । इगन्तस्य स्त्रीवस्य
 तुंमाधि विभक्तौ । वारिणी वारीणि । न लुमतेत्यस्यानित्यत्वात्पक्षे संबुद्धि-
 निमित्तो गुणः । हे वारि हे वारे । घेडितीति गुणेप्राप्ते (वृद्धचोत्पतृञ्चद्वा-
 वगुणेभ्यो नुम् पूर्वविप्रातिषेधेन) वारिणे । वारिणः वारिणः वारिणोः ।
 नुमचिरोति नृट् । वारीणाम् वारिणि । हल्यदौ हरिवत् ॥ अस्थिदाधिस-
 कथ्यक्षणासनलुदात्तः । ७ । १ । ७५ । एषामनङ् स्यात् टादावचि । अल्लो-
 पोऽनः । ६ । ४ । १३४ । अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरोऽयोऽन्
 तस्याकारस्य लोपः । दध्ना दध्ने दध्नः दध्नः दध्नोः ॥ विभाषा डिश्योः । ६ ।
 ४ । १३६ । अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरोऽयोऽन् तस्या-
 कारस्य लोपो वा स्यात् डिश्योः परयोः । दध्नि दधनि । शेषं वारिवत् ।
 एवमारिथसकथ्यक्षि । सुधि सुधिनी सुधीनि । हे सुधे, हे सुधि सुधिने-
 त्यादि । मधु मधुनी मधूनि । हे मधो, हे मधु । सुलु सुलुनी सुलूनि सुलु-
 नेत्यादि । धातृ धातृणी धातृणि धातृणाम् हे धातः । एवं ज्ञात्रादयः ॥
 एच इग्घ्रस्वादेशे । १ । १ । ४८ । आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्ये एच
 इगेष स्यात् । प्रद्यु प्रद्युनी प्रद्युनि प्रद्युनेत्यादि । प्ररि प्ररिणी प्रीणि प्र-
 रीणा । एकदेशविकृतमन्यवत् । प्रराभ्याम् प्ररीणाम् । सुनु सुनुनी सुनूनि
 सुनेत्यादि ॥ इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

अथ हलन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणम् ।

हो ङः । ८ । २ । ३१ । हस्य ङः स्याज्जलि पदान्ते च । लिट् लिङ्
 लिहः । लिह्भ्याम् लिट्सु लिट्सु ॥ दादेर्धातोर्घः । ८ । २ ।

१ ति ङ् कृचि प्रातिपदिकस्याजन्तस्य ह्रस्वः स्यात् ॥ २ ' पङ्भ्यो लृक् ' इत्यस्मात्सुत्रा-
 गत्यनुवर्तते ॥ ३ नुभागमः स्यात् ॥ ४ अनङादेशः स्यात् स चोदात्तः ॥ ५ ' ए
 च ऐ औ ' तेषां ह्रस्वे कर्तव्ये ' इ उ ऋ लृ ' एत एव क्रमात्स्युः ॥

१३२ । उपदेशे दादेर्घातोर्हस्य घः झलि पदान्ते च ॥ एकाचो वशो
 भष् क्षणन्तस्य स्वधोः । ८ । २ । ३७ । धात्ववयवस्यैकाचो झपन्तरं
 वशो भष् से ध्वे पदान्ते च । धुक् धुग् दुहो दुहः धुभ्याम् धुक्षु ॥ व
 दुहमुहष्णुहष्णिहाम् । ८ । २ । ३३ । एषां हस्य वा घो झलि पदान्ते
 च । धुक् धुग् धुट् धुड् दुहो दुहः धुभ्याम् धुड्भ्याम् धुक्षु धुट्सु धुट्सु
 एवं मुह ॥ धात्वादेः षः सः । ६ । १ । ६४ । स्तुट् स्तुड् स्तुक् स्तुग्
 एवं स्तिह ॥ इग्यणः संप्रसारणम् । १ । १ । ४५ । यणः स्थाने प्रयु
 ज्यमानो य इक् स संप्रसारणसंज्ञः स्यात् ॥ वाह ऊट् । ६ । ४ । १३२
 भस्य वाहः संप्रसारणमूट् ॥ संप्रसारणाच्च । ६ । १ । १०८ । संप्रसा
 रणादिचि पूर्वरूपमेकादेशः । वृद्धिः । विश्वोहः इत्यादि ॥ चतुरनडुहो
 रासुदात्तः । ७ । १ । ९८ । अनयोराभ्यात्सर्वनामस्थाने परे स चोदात्तः ।
 सावनडुहः । ७ । १ । ८२ । अस्य नुम्स्यात्सौ परे । अनड्वान् ॥ अम्सं
 बुद्धौ । ७ । १ । ९९ । हे अनड्वन् हे अनडाहो हे अनडाहः अनड्वह
 अनड्वहा ॥ वसुसंसुध्वंस्वनडुहां दः । ८ । २ । ७२ । सान्तस्य वस्व
 न्तस्य संसादेश्च दः स्यात्पदान्ते । अनुड्वद्भ्यामित्यादि । सान्तेति किम्
 विद्वान् । पदान्तेति किम् । स्वस्तम् ध्वस्तम् ॥ सहेः साडः सः । ८ । ३
 ५६ । साड् रूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः । तुराषाट् तुराषाड् तुरासाह
 तुरासाहः तुराषाड्भ्यामित्यादि ॥ दिव औत् । ७ । १ । ८४ । दिवि
 प्रातिपदिकस्यौत्स्यात्सौ । सुद्यौः सुदिवौ ॥ दिव उत् । ६ । १ । १३६ ।
 दिवोन्तादेश उकारः स्यात्पदान्ते । सुद्युभ्यामित्यादि । चत्वारः चतुर
 चतुर्भिः चतुर्भ्यः ॥ षट्चतुर्भ्यश्च । ७ । १ । ५५ । एभ्य आमो नुडागमः ।

१ तदवयवस्य वशः स्थाने भष् स्यात्सकारि ध्वशब्दे पदान्ते च ॥ २ चतुरनडुहो
 स्यात्संबुद्धौ ॥ ३ षट् संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्य ॥

रषाभ्यां नो णः समानपदे । ८ । ४ । १ । अचो र्हाभ्यां द्वे ।
 ८ । ४ । ४६ । अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः ।
 चतुर्णाम् ॥ रोः सुपि ॥ ८ । ३ । १६ । रोरेव विसर्गः सुपि । सत्वम्,
 तस्य द्वित्वे प्राप्ते ॥ शरोऽचि । ८ । ४ । ४९ । अचि परे शंगो न द्वे
 स्तः । चतुर्थे ॥ मो नो धातोः । ८ । २ । ६४ । धातोर्मस्य नः पदान्ते ।
 प्रशान् ॥ किमः कः । ७ । २ । १०३ । किमः कः स्याद्विभक्तौ । कः
 कौ के इत्यादि ॥ शेषं सर्ववत् ॥ इदमो मः । ७ । २ । १०८ । त्यदाद्यत्वाप-
 वादः ॥ इदोऽय् पुंसि । ७ । २ । १११ । इदम् इदोऽय् स्यात्सौ पुंसि । अयम् ।
 त्यदाद्यत्वे ॥ अतो गुणे । ६ । १ । ९७ । अपदान्तादतो गुणे पररूपमे-
 कादेशः ॥ दश्च । ७ । २ । १०९ । इदमो वस्य मः स्याद्विभक्तौ ।
 इमो इमे । त्यदादेः संवोधनं नास्तीत्युत्सर्गः ॥ अनाप्यकः । ७ । २ । ११२ ।
 अककारस्य इदम् इदोऽन् स्यादापि विभक्तौ । आविति प्रत्याहारः ।
 अनेन ॥ हलि लोपः । ७ । २ । ११३ । अककारस्येदम् इदो लोप आपि
 हलादौ । नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे ॥ आद्यन्तवदेकस्मिन् ।
 १ । १ । २१ । एकस्मिन् क्रियमाणं कार्यमादाविवान्त इव स्यात् । सुपि चेति
 दीर्घः । आभ्याम् ॥ नेदमदसोरकोः । ७ । १ । ११ । अककारयोरि-
 दमदसोर्भिस एस् न । एभिः । अस्मै एभ्यः अस्मात् अस्य अनयोः २ एषां
 चास्मिन् एषु ॥ द्वितीयादौस्वेनः । २ । ४ । ३४ । इदमेतदोरैनादेशः

१ रेफहकाराभ्यां परिभूतस्य नकारस्य णकारः स्यादेकपदे ॥ २ सप्तम्या बहुवचने ॥
 ३ शर् प्रत्याहारः ॥ ४ 'अएन आ विभक्तौ' इति सूत्रात् विभक्तावित्यनुवर्तते ।
 विभक्तौ परतः किमुशब्दस्य क आदेश इत्यर्थः ॥ ५ 'तदोः सः सौ' इत्यस्मात् सा-
 त्वेति पदमनुवर्तते । इदमो मः स्यात्सौ परे ॥ ६ इदः स्थाने ॥ ७ उत्सर्गः प्रायोवादः ।
 स इति भाष्यवचनात् ॥ ८ आविति टा इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः ॥

स्यादन्वादेशे । किञ्चित्कार्थं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादान-
 नमन्वादेशः । यथा अनेन व्याकरणमधीतमेनं छन्दोऽध्यापयेति । अनयोः
 पवित्रं कुलम् एनयोः प्रभूतं स्वं धनमिति । एनम् एनौ एनान् एनेन एनयोः
 एनयोः । राजा ॥ न ङिसंबुद्धयोः । ८।२।८। नस्य लोपो न ङौ संबुद्धौ
 च । हे राजन् (ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः) ब्रह्मनिष्ठः । राजानो
 राजानः राज्ञः ॥ नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति । ८।२।२। सुव्वि-
 धौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र राजाश्च
 इत्यादौ । इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमैस्त्वं च न । यज्वा यज्वानो यज्वानः ॥
 न संयोगाद्गमन्तात् । ६।४।१३७ । वर्मन्तसंयोगादनोऽकारस्य लोपो न ।
 यज्वनः यज्वना यज्वभ्याम् । ब्रह्मणः ब्रह्मणा ॥ इन्द्रहन्पूर्पार्यम्णां शौ ।
 ६।४।१२ । एषां शावेवोपधाया दीर्घो नान्यत्र । इति निषेधे प्राप्तौ ॥
 सौ च । ६।४।१३ । इन्द्रादीनामुपधाया दीर्घोऽसंबुद्धौ सौ । वृत्रहा
 हे वृत्रहन् । एकाजुत्तरपदे णः । ८।४।१२ । एकाजुत्तरपदं यध्य
 तस्मिन्समासे पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिर्यस्य
 नस्य णः । वृत्रहणौ ॥ हो हन्तेर्ङिणन्नेषु । ७।३।५४ । भित्ति
 णिति च प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वम् । वृत्रघ्नः इत्यादि ।
 एवं शार्ङ्गिन् यशस्विन् अर्यमन् पूषन् ॥ मघवा बहुलम् । ६।४।
 १२८ । मघवन्शब्दस्य वा तृ इत्यन्तादेशः । ऋ इत् ॥ उगिदृचां
 सर्वनामस्थानेऽधातोः । ७।१।७० । अधातोरुगितो नलोपिनोऽ-
 ञ्चतेश्च नुम्स्यात्सर्वनामस्थाने परे । मघवान् मघवन्तौ मघवन्तः हे
 मघवन् मघवद्भ्याम् । तृत्वाभावे मघवा । सुटि राजवत् ॥ श्वयुवमघाना-

१ वकारान्तमकारान्तसंयोगात्परिभूतस्य ॥ २ 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इति
 सूत्रेणैव दीर्घे सिद्धे नियमार्थमिदम् ॥

मतद्धिते । ६ । ४ । १६३ । अन्नन्तानां भानामेषामतद्धिते संप्रसारणम् ।
मघोनः मघवभ्याम् । एवं श्वन् युवन् ॥ न संप्रसारणे संप्रसारणम् । ६ ।
१ । ३७ । संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न स्यात् । इति
यकारस्य नेत्वम् । अत एव ज्ञापकादन्त्यस्य यणः पूर्वं संप्रसारणम् । यूनः
यूना युवभ्यामित्यादि । अर्वा । हे अर्वन् ॥ अर्वणस्त्रसावनजः । ६ । ४ ।
१२७ । नञा रहितस्यार्वात्रित्यस्याऽङ्गस्य तृ इत्यन्तादेशो न तु सौ ।
अर्वन्तौ अर्वन्तः अर्वद्भ्यामित्यादि ॥ पथिमथ्यूभुक्षामात् । ७ । १ । ८५ ।
एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे ॥ इतोऽत्सर्वनामस्थाने । ७ । १ । ८६ ।
पथ्योदेरिकारस्याकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे ॥ थो न्यः । ७ । १ । ८७ ।
पथिमथ्योस्थस्य न्यादेशः सर्वनामस्थाने । पन्थाः पन्थानौ पन्थानः ॥ भस्य
टेल्लोपः । ७ । १ । ८८ । भस्यं पथ्यादेष्टेल्लोपः । पयः पथा पथिभ्योम् ।
एवं मथिन् ऋमुक्षिन् ॥ षणान्ता पद् । १ । १ । २४ । षान्ता नान्ता
च संख्या षट्संज्ञा स्यात् । पञ्चनशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । पञ्च पञ्च
पञ्चभिः पञ्चभ्यः पञ्चभ्यः । नुट् ॥ नोपधायाः । ६ । ४ । ७ । नान्त-
स्योपधाया दीर्घो नामि । पञ्चानाम् पञ्चसु ॥ अष्टन आ विभक्तौ । ७ ।
२ । ८४ । हलादौ वा स्यात् ॥ अष्टाभ्य औश् । ७ । १ । २१ ।
कृताकारादष्टनो जश्शसोरीश् । अष्टभ्य इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो
जश्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति । अष्टौ अष्टौ अष्टाभिः अष्टाभ्यः अष्टाभ्यः
अष्टानाम् अष्टासु । आत्वाभावे अष्ट पञ्चवत् ॥ ऋतिवग्दधृक्स्त्रग्दिग्-

१ भसंज्ञकानाम् ॥ २ आदिशब्देन पथिमथ्यूभुक्षग्रहणमित्यर्थः ॥ ३ भसंज्ञकस्य ॥
४ गौणद्वे लुगनुटौ । प्रियपञ्चा प्रियपञ्चानौ इत्यादि ॥ ५ 'पट्चतुर्भ्यश्च' इत्यनेन
सूत्रेण ॥ ६ वैकल्पिकमिदमष्टन् शब्दस्य आत्वम् । 'अष्टनो दीर्घात्' इति सूत्रे
दीर्घग्रहणं चात्र ज्ञापकम् ॥

ष्णिगश्चयुजिकृश्चां च ।३।२।५९। एभ्यः क्तिन् । अश्वेः सुप्युपपदे
युजिकृश्वोः केवळयोः ऋश्चेर्नलोपाभावश्च निपात्यते । कतावितौ ॥
कृदतिङ् ।३।१।९३। अत्र धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृतसंज्ञः
स्यात् ॥ वेरपृक्तस्य ।६।१।६७। अपृक्तस्य वस्य लोपः ॥ क्तिन्प्रत्ययस्य
कुः ।८।२।६२। क्तिन्प्रत्ययो यस्मान्तस्य ऋवर्गोऽन्तादेशः पदान्ते । तस्याः
सिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वम् । ऋत्विक् ऋत्विग् ऋत्विजौ ऋत्विग्भ्याम् ॥
युजेरसमासे ।७।१।७१। युजेः सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे । सुलोपः ।
संयोगान्तलोपः । कुत्वेन नस्य ङः । युङ् युञ्जौ युञ्जः युग्भ्याम् ॥ चोः
कुः ।८।२।३०। चवर्गस्य कवर्गः स्यादङ्गलि पदान्ते च । सुयुङ्
सुयुजौ सुयुग्भ्याम् । खन् खञ्जौ खन्भ्याम् ॥ व्रश्चभ्रस्जसृजसृजयज-
राजभ्राजच्छशां षः ।८।२।३६। झलि पदान्ते च । जश्चत्वे ।
राट् राड् राजौ राजः राड्भ्याम् । एवं विश्राट् देवैट् विश्वमृट् (परौ
व्रजेः षः पदान्ते) परानुपपदे व्रजेः क्तिप् स्यात् दीर्घश्च पदान्ते पत्व-
मपि । परिव्राट् परिव्राजौ ॥ विश्वस्य वसुराटोः । ६ । ३ । १२८ ।
विश्वशब्दस्य दीर्घोऽन्तादेशः स्यादसौ राट्शब्दे च परे । विश्वाराट् वि-
श्वाराड् विश्वराजौ विश्वाराड्भ्याम् ॥ स्कोः संयोगाद्योरन्ते च । ८ ।
२ । २९ । पदान्ते झलि च यः संयोगस्तदाद्योः स्कोर्लोपः । भृट् । सस्य
श्वत्वेन शः । झलां जश् झशीति सस्य जः । भृजौ भृड्भ्याम् । त्यदाद्यत्वे

१ 'घातोः' इति सूत्रमत्रानुवर्तते ॥ २ 'लोपो व्योः-' इत्यस्मात्सूत्रात् लोप
इत्यनुवर्तते ॥ ३ 'उगिदचां सर्वनामस्थाने घातोः' इत्यतः सर्वनामस्थान् इति
'इदितो नुम् घातोः' इत्यस्मात् नुमिति चानुवर्तते ॥ ४ 'झलो झलि' इत्यतो
झलीति 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इत्यतोऽन्ते इति चानुवर्तते ॥ ५ प्रश्नादीनां
सप्तानां छशान्तयोश्च षकारोऽन्तादेशः स्यात् ॥ ६ 'दूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इत्य-
दीर्घ इत्यनुवर्तते ॥ ७ सकारककारयोः ॥

पररूपत्वम् ॥ तदोः सः सावनन्त्ययोः । ७ । २ । १०६ । त्यदा-
दीनां तकारदकारयोरन्त्ययोः सः स्यात्सौ । स्यः त्यौ त्ये । सः तौ ते ।
यः यौ ये । एषः एतौ एते ॥ डेप्रथमयोस्मृ । ७ । १ । २८ । युष्मद्-
स्मद्भ्यां परस्य डे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः ॥ त्वाहौ सौ । ७ ।
२ । ९४ । अनयोर्मर्पर्यन्तस्य त्वाहावादेशोस्तः ॥ शेषे लोपः । ७ ।
२ । ९२ । एतयोष्टिलोपः । त्वम् अहम् ॥ युवावौ द्विवचने । ७ । २ ।
९२ । द्वयोस्तुक्तावनयोर्मर्पर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ ॥ प्रथमायाश्च द्वि-
वचने भाषायाम् । ७ । २ । ८८ । औड्येत्पोरात्वं लोके । युत्राम् आवाम् ॥
यृवयौ जसि । ७ । २ । ९३ । अनयोर्मर्पर्यन्तस्य । य्यम् वयम् ॥
त्वर्भिवेकवचने । ७ । २ । ९७ । एकस्योक्तावनयोर्मर्पर्यन्तस्य त्वमौ स्तो
विभक्तौ ॥ द्वितीयायां च । ७ । २ । ८७ । अनयोरात्स्यात् । त्वाम्
माम् ॥ शसो नं । ७ । १ । २८ । आभ्यां शसो नः स्यादमोऽपवादः ।
आदेः परस्य । संयोगान्तलोपः । युष्मान् अस्मान् ॥ योऽचि । ७ । २ ।
८९ । अनयोर्थकारादेशः स्यादनादेशेऽजादौ परतः । त्वया मया ॥ युष्म-
दस्मदोरादेशे । ७ । २ । ८६ । अनयोरात्स्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ ।
युवाभ्याम् आवाभ्याम् युष्माभिः अस्माभिः ॥ तुभ्यमहौ डयि । ७ ।
२ । ९५ । अनयोर्मर्पर्यन्तस्य । टिलोपः । तुभ्यम् मह्यम् ॥ भ्यसोऽ-
भ्यम् । ७ । १ । ३० । आभ्यां परस्य । युष्मभ्यम् अस्मभ्यम् ॥ एक-
वचनस्य च । ७ । १ । ३२ । आभ्यां डेरित् । त्वत् मत ॥ पञ्च-

१ डे इति लुप्तपठघन्तं पदम् । प्रथमाशब्दश्च प्रथमाद्वितीयासमुदायपरः ॥ २ अ-
'मर्पर्यन्तस्य' इत्यधिकारोऽस्ति । तेन सर्वे युष्मदस्मदोरादेशा मर्पर्यन्तस्यांशस्यैव
भयन्ति ॥ ३ शेष इति पठपर्ये सप्तमी ॥ ४ नेत्यविभक्तिकं पदम् ॥ ५ तुभ्यमहौ स्तो
डयि ॥ ६ भ्यसोऽभ्यमादेशः ॥ ७ अकारादेशः ॥

म्या अत् । ७ । १ । ३१ । आभ्यां पञ्चम्या भ्यसोऽत्स्यात् । युष्मत्
 अरमत् ॥ तवममौ ङसि । ७ । २ । ९६ । अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ
 स्तो ङसि ॥ युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽशू । ७ । १ । २७ । तव मम
 युवयोः आवयोः ॥ साम आकम् । ७ । १ । ३३ । आभ्यां परस्य साम
 आकम् स्यात् । युष्माकम् अस्माकम् । त्वयि मयि युवयोः आवयोः यु
 ष्मासु अस्मासु ॥ युष्मदस्मदोः पष्ठीचतुर्धाद्वितीयास्थयोर्वाच्चावौ । ८
 १ । २० । पदात्पर्योरपादादौ स्थितयोः पष्ठचादिविशिष्टयोर्युष्मदस्म
 दौर्वाच्चावित्यादेशो स्तः ॥ बहुवचनस्य वस्त्रसौ । ८ । १ । २१ ।
 उक्तविधयोरनयोः पष्ठचादिवहुवचनान्तयोर्वस्त्रसौ स्तः ॥ तेमया
 वेकवचनस्य । ८ । १ । २२ । उक्तविधयोरनयोः पष्ठीचतुर्थ्येकवच
 नान्तयोस्ते मे एतौ स्तः ॥ त्वामौ द्वितीयायाः । ८ । १ । २३ ।
 द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वा मा इत्यादेशौ स्तः ॥ श्रीशस्त्वाऽवत्
 मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः ॥ स्वामी ते भेपि स हरिः पातु वानपि
 नौ विभुः ॥ १ ॥ सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः । सोऽ
 व्याहो नः शिवं वो नो दद्यात्सेव्योऽत्र वः स नः ॥ २ ॥ (एकवाक्ये
 युष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः) अन्वादेशे तु नित्यं स्युः ॥ धाता ते भक्तोऽ
 स्ति । धाता तव भक्तोऽस्ति । तस्मै ते नम इत्येव । सुपात् सुपाद् सुपादौ ॥
 पादः पत् । ६ । ४ । १३० । पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदत्रयस्य पाच्छ
 ब्दस्य पदादेशः । सुपदः सुपदा सुपाद्भ्याम् । अग्निमत् अग्निमद् अग्निमथौ
 अग्निमथः ॥ अनिदितां हल उपधायाः क्लिति । ६ । ४ । २४ । हलन्तानां
 अनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः किति ङिति । नुम् । संयोगान्तस्य
 लोपः तस्य कुत्वे ङः । प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्चः ॥ अचः । ६ । ४ । १३८

१ 'पदस्य' 'पदात्' 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ?' इति सूत्रत्रयमत्रानुवर्तते ।
 २ 'किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य पुनरुपादानमन्वादेशः' तत्र ॥

लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्योकारस्य लोपः ॥ चौ । ६ । ३ । १३८ । लुप्त-
कारनकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः ॥ प्राचः प्राचा प्राग्भ्याम् ।
प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रतीचः प्रत्यग्भ्याम् । उदङ् उदञ्चौ ॥ उद ईत् । ६ ।
४ । १३९ । उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्योकारस्य ईत् । उदीचः
उदीचा उदग्भ्याम् ॥ समः समि । ६ । ३ । ९३ । वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ ।
सम्यङ् सम्यञ्चौ समीचः सम्यग्भ्याम् ॥ सहस्य सध्रिः । ६ । ३ । ९५ ।
तथा । सध्यङ् ॥ तिरसस्तिर्यलोपे । ६ । ३ । ९४ । अलुप्ताकारेऽञ्चतौ
वप्रत्ययान्ते तिरसस्तिर्यादेशः । तिर्यङ् तिर्यञ्चौ तिरश्चः तिर्यग्भ्याम् ॥ नाञ्चेः
पूजायाम् । ६ । ४ । ३० । पूजार्थस्याञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न ॥
प्राङ् प्राञ्चौ । नलोपाभावादलोपो न । प्राञ्चः प्राङ्भ्याम् प्राङ्क्षु । एवं
पूजार्थे अत्यङ्गादयः । कृङ् कृञ्चौ कृङ्भ्याम् । पयोमुङ् पयोमुग् पयोमुचौ
पयोमुग्भ्याम् । उगित्त्वाहम् ॥ सान्तमहतः संयोगस्य । ६ । ४ । १० ।
सान्तसंयोगस्य महत्तश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घोऽसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने ।
महान् महान्तौ महान्तः । हे महन् महद्भ्याम् ॥ अत्वसन्तस्य चाधातोः ।
६ । ४ । १४ । अत्वन्तस्योपधाया दीर्घो धातुभिन्नासन्तस्य चासंबुद्धौ
सौ परे । धीमान् धीमन्तौ धीमन्तः । हे धीमन् । शसादौ महद्वत् । भाते-
द्वत्तुः । द्वित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपः । भवान् भवन्तौ । शन्नन्तस्य तु ।
भवन् ॥ उभे अभ्यस्तम् । ६ । १ । ५ । पाष्ठाद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते
ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः ॥ नाभ्यस्ताच्छतुः । ७ । १ । ७८ ।
अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुन्न । ददत् ददट् ददतौ ददतः ॥ जक्षित्यादयः षट् ।

१ 'भस्य' इत्यधिकारे 'अलोपोऽनः' इत्यस्मादलोप इत्यनुवर्तते ॥ २ वप्रत्य-
यान्तेऽञ्चतौ परे सहस्य सध्यादेशः स्यात् इत्यर्थः ॥ ३ शन्नन्तस्य त्वत्वन्तत्वाभावा-
त्त्रात्र दीर्घः ॥

६ । १ । ६ । पट् घातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तम एते अभ्यस्तसंज्ञाः स्युः ।
जक्षत् जक्षद् जक्षतौ जक्षतः । एवं जाग्रत् दरिद्रत् शासत् चकासत् ।
गुप् गुपौ गुपुः गुब्भ्याम् ॥ त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कश्च ॥ ३ । २ ।
६० । त्यदादिपूपपदेष्वज्ञानार्यादृशेः कन्स्यात् । चात्किन् ॥ आसर्व-
नाम्नः । ६ । ३ । ९१ । सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः स्याद्दृग्दृशवत्पु ।
तादृशो तादृशः तादृग्भ्याम् । त्रश्चेति पः । जश्चत्वे । विट् विद्
विशौ विशः विद्भ्याम् ॥ नशेर्वा । ८ । २ । ६३ । नशेः कवर्गोऽ-
न्तादेशो वा पदान्ते । नक् नग् नट् नट् नशौ नशः । नग्भ्याम् नट्भ्याम् ॥
स्पृशोऽनुदके किन् । ३ । २ । ५८ । अनुदके सुप्पुपदे स्पृशेः किन् ।
घृतस्पृक् घृतस्पृग् घृतस्पृशौ घृतस्पृशः । दधृक् दधृग् दधृषौ दधृग्भ्याम् ।
रत्नमुट् रत्नमुट् रत्नमुषौ रत्नमुट्भ्याम् । पट् पट् पट्भिः पट्भ्यः पठ्याम्
षट्सु षट्सु । रुत्वं प्रति पत्वस्यासिद्धत्वात्सप्तजुषो रुरिति रुत्वम् ॥ योरुप-
धाया दीर्घ इकः । ८ । २ । ७६ । रेफवान्तयोरुपधाया इको दीर्घः पदान्ते ।
पिपठीः पिपठीषौ पिपठीर्भ्याम् ॥ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि । ८ । ३ ।
५८ । एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः पृत्वन्
पूर्वस्य षः । पिपठीषु पिपठीःषु । चिकीः चिकीषौ चिकीर्भ्याम् चिकीषु ।
विद्वान् विद्वान्सौ हे विद्वन् ॥ वसोः संप्रसारणम् । ६ । ४ । १३१ ।
वस्वन्तस्य भस्य संप्रसारणं स्यात् । विदुपः । वसुस्रंश्चिति दः । विद्वद्भ्याम् ॥
पुंसोऽसुट् । ७ । १ । ८९ । सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुंसोऽसुट् स्यात् ।
पुमान् हे पुमन् पुमांसौ पुंसः पुम्भ्यां पुंसु । ऋदृशनेत्यनङ् । उशना
उशनसौ । (अस्य संबुद्धौ वानङ् नलोपश्च वा वाच्यः) हे उशन हे उश

१ ' दृग्दृशवत्पु ' इति सूत्रमत्रानुवर्तते ॥ २ ' झलां जशोऽन्ते ' इत्यस्मात्सूत्रान्त
इति पदमनुवर्तते ॥ ३ ' हुना धुः ' इति सूत्रेण ॥ ४ ' इतोऽसर्वनामस्थाने ' इत्य-
स्मात् सर्वनामस्थान इत्यनुवर्तते ॥

नन् हे उशनः उशनसो उशनोभ्याम् उशनःसु । अनेहा अनेहसौ हे
 अनेहः । वेधाः वेधसो । हे वेधः वेधोभ्याम् ॥ अदत्त औ सुलोपश्च
 ७ । २ । १०७ । अदत्त औत्स्यात्सो पैर सुलोपश्च । तदोरिति सः
 चंसौ । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वम् वृद्धेः ॥ अदसोऽसेर्दादुदो मः । ८ । २ । ८०
 अदसोऽसान्तस्य दात्वरस्य उदूतो स्तो दस्य मश्च । आन्तात्तभ्याद्धस्त्वस्य
 उः दीर्घस्य ऊः । अमू । जसः शी गुणः ॥ एत ईद्धुवचने । ८ । २ । ८१
 अदसो दात्वरस्यैत ईदस्य मो बहुर्योक्तो । अमी । पूर्वत्रासिद्धमिति विभ-
 क्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वमत्वे । अमुम् अमू अमूर् । मूत्वे कृते घिसंज्ञायां
 नाभावः ॥ न मुने । ८ । २ । ३ । नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावो
 नासिद्धः । अमुना अमूर्भ्यां अमीभिः अमुष्मि अमीभ्यः अमुष्मात् अमुष्म्यः
 अमुषोः अमीषाम् अमुष्मिन् ॥ इति हलन्ताः पुँलिङ्गाः ॥

अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

नहो धः । ८ । २ । ३४ । नहो हस्य धः स्याज्झलि पदान्ते च ॥ नहिवृत्ति-
 वृषिव्यधिरुचिसहितानिषु कौ । ६ । ३ । ११६ । किवन्तेषु पूर्वपदस्य दीर्घः ।
 उपानत् उपानहौ उपानत्सु । किवन्तत्वारुहत्वेन घः । उष्णिक् उष्णिहो
 उष्णिग्भ्याम् । द्यौः दिवो दिवः दुभ्याम् । गीः गिरौ गिरः । एवं पूः ।
 चतन्नः चतमृणाम् । का के काः । सर्वावत् ॥ यः सौ ७ । २ । ११० ।
 इदमो दस्य यः । इयम् । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वम् । टाप् दश्चेति मः । इमे
 इमाः इमाम् अनया । हलि लोपः । आभ्याम् आभिः अरथै अस्याः अनयोः
 आसाम् अस्याम् आसु । त्यदाद्यत्वं टाप् । स्या त्ये त्याः । एवं तद् एतद् ।
 वाक् वाग् वाच्चा वाग्भ्याम् वाक्षु । अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । अस्त-
 त्रिति दीर्घः । आपः अपः ॥ अपोभि । ७ । ४ । ४८ । अपस्तकारौ

१ 'तदोः सः सौ-' इत्यतः सावित्यनुवर्तते ॥ २ 'श्लो शलि' इत्यस्माज्झ-
 लीति पदमत्रानुवर्तनीयम् ॥

भादौ प्रत्यये । अद्भिः अद्भ्यः अपाम् अप्सु । दिक् दिग् दिशः दिग्भ्याम् ।
 त्यदादिष्विति दृशेः क्तिन्विधानादन्यत्रापि कृत्वम् । दृक् दृग् दृशौ दृग्भ्या-
 म् । त्विट् त्विषौ त्विद्भ्याम् । ससजुषोरिति रुत्वम् । सजूः सजुषौ सजू-
 र्भ्याम् । आशीः आशिषौ आशीर्भ्याम् । असौ । उत्त्वमत्वे । अमू अमूः
 अमुया अमूभ्याम् अमूभिः अमुष्यै अमूभ्यः अमुप्याः अमुयोः अमूर्षां
 अमुष्याम् अमूषु ॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

स्वमोर्लुक् । दत्वम् । स्वनडुत् स्वनडुद् स्वनडुही । चतुरनडुहोरित्याम् ।
 स्वनड्वाहि । पुनस्तद्वत् शेषं पुवत् । वाः वारी वारि वाभ्याम् चत्वारि ।
 किम् के कानि । इदम् इमे इमानि (अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्यः -)
 एनत् एने एनानि । एनेन एनयोः । अहः । विभाषा डिश्योः । अह्नी अहनी
 अहानि ॥ अहन् । ८।२।६८। अहनित्यस्य रुः पदान्ते । अहोभ्याम् ।
 दण्डि दण्डिनी दण्डानि । दण्डिना दण्डिभ्याम् । सुपथि । टेलोपः । सुपथी
 सुपथ्याने । उर्क उखाजी उर्जाणि । नरजानां संयोगः । तत् ते तानि । यत् ये
 यानि । एतत् एते एतानि । गवाक् गोची गवाञ्चि । पुनस्तद्वत् । गोचा ।
 गवाग्भ्याम् । शकृत् शकृती शकृन्ति । ददत् ॥ वा नपुंसकस्य ॥ ७।१।७९।
 अभ्यस्तात्परो यः शता तदन्तस्य क्लीबस्य वा नुमसर्वनामस्थाने । ददन्ति
 ददन्ति । तुदत् ॥ आच्छीनघोर्नुम् । ७।१।८०। अवर्णान्तादङ्गात्परो यः
 शतुरवथवस्तदन्तस्य नुम् वा शीनयोः । पचन्ती पचन्ति । दीव्यत् दीव्यती
 दीव्यन्ति । धनुः धनुषी । सान्तेति दीर्घः । नुम्विसर्जनीयेति षः । धनूंषि
 धनुषा धनुर्भ्याम् । एवं चक्षुर्हविरादयः । पयः पयसी पयांसि । पयस
 पयोभ्याम् । सुपुम् सुपुंसी सुपुमांसि । अदः । विभक्तिकार्यम् । उत्त्वमत्वे
 अमू अमूनि । शेषं पुवत् ॥ इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

१ ' नाभ्यस्ताच्छतुः ' इत्यस्मादभ्यस्ताच्छतुरिति पदद्वयमत्रानुवर्तते ॥

अथाव्ययप्रकरणम् ।

स्वरादिनिपातमव्ययम् । १ । १ । ३७ । स्वरादयो निपाताश्चाव्य-
यसंज्ञाः स्युः । स्वर अन्तर प्रातर पुनर सनुतर उच्चैस् नीचैस् शनैस्
ऋधक् ऋते युगपत् आरात् पृथक् ह्यस् श्वस् दिवा रात्रौ सायं चिरम्
मनाक् ईषत् जोषम् तूष्णीम् बहिस् अवस् समया निकषा स्वयम् वृथा
नक्तम् नञ् हेतौ इद्धा अद्धा सामि वत् ब्राह्मणवत् क्षत्रियवत् सना उपधा
सतत् सनात् तिरस् अन्तरा अन्तरेण ज्योक् कम् शम् सहसा विना नाना
स्वस्ति स्वधा अलम् वषट् श्रोषट् वौषट् अन्यत् अस्ति उपांशु क्षमा विहा-
यसा दोषा मृषा मिथ्या मुषा पुषा मिथो भियस् प्रायस् मुहुस् प्रवाहुकम्
प्रवाहिका आर्यहलम् अभीक्ष्णम् साकं सार्धम् नमस् हिरक् चिक् अ
अम् आम् प्रताम् प्रशान् मा माह् । आकृतिगणोऽयम् । च वा ह अह ए
एवम् नूनम् शश्वत् युगपत् भूयस् कूपत् सूपत् कुवित नेत चेत चण् यत्र
काञ्चित् नह हन्त माकि माकिम् नकि नकिम् नकिर् माह् नञ् यावत् तावत्
त्वे न्वै द्वै रै श्रोषट् वौषट् स्वाहा स्वधा वषट् तुम् तथाहि खलु किल अय
सुष्ट् स्म आदह । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च । अवदत्तम् अहंयुः
अस्तिक्षीरा अ आ इ ई उ ऊ ए ऐ ओ औ पशु शुक्रम् यथा कथा च
प्राट् प्याट् अङ्ग है हे भोः अये व्य विषु एकपदे यत् आतः । चादिरप्या-
कृतिगणः तसिलादयः प्राक्पाशपः शस्प्रभृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः । अम्
आम् कृत्वोऽर्थाः तसिञ्चती । नानाजो एतदन्तमप्यव्ययम् अत इत्यादि ॥
कृन्मेजन्तः । १।१।३९। कृद्यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात् ।
स्मरंस्मारम् जीवसे पिवध्वै ॥ क्त्वातोसुनृकसुनः । १।१।४०। एतदन्तम-
व्ययम् । कृत्वा उदेतोः विसृपः ॥ अव्ययीभावश्च । १।१।४१। अधिहरि ॥
अव्ययादाप्रसुपः । २।४।८२। अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लृक् । तत्र

तिङः उभयोः पदयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादितत्संज्ञाः स्युः ॥ तान्येकवचनद्वि-
वचनबहुवचनान्येकशः । १ । ४ । १०२ । लब्धप्रथमादिसंज्ञानि
तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञानि स्युः ॥ युष्मद्युपपदे समाना-
धिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः । १ । ४ । १०५ । तिङ्वाच्यकारकवा-
चिनि युष्मद्यप्रयुज्यमाने प्रयुज्यमाने च मध्यमः ॥ अस्मद्युत्तमः । १ । ४ ।
१०७ । तथाभूतेऽस्मद्युत्तमः ॥ शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०८ । मध्यमो-
त्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् । भू ति इति जाते ॥ तिङ्शित्सार्वधातुकम् ।
३ । ४ । ११३ । तिङ् शितश्च घात्वधिकारोक्ता एतत्संज्ञाः स्युः ॥
कर्तरी शप् । ३ । १ । ६८ । कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे धातोः शप् ॥
सार्वधातुकार्धधातुकयोः । ७ । ३ । ८४ । अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य
गुणः । अवादेशः । भवति भवतः ॥ झोऽन्तः । ७ । १ । ३ । प्रत्ययाव-
यस्य झस्यान्तादेशः । अतो गुणे । भवन्ति । भवसि भवथः भवथ ॥ अतो
दीर्घो याञि । ७ । ३ । १०१ । अतोऽङ्गस्य दीर्घो यञादौ सार्वधातुके ।
भवामि भवावः भवामः । स भवति तौ भवतः ते भवन्ति । त्वं भवसि युवां
भवथः यूयं भवथ । अहं भवामि आवां भवावः वयं भवामः ॥ परोक्षे लिट् ।
३ । २ । ११५ । भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् । लस्य ति-
बादयः ॥ परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणत्वमाः । ३ । ४ । ८२ ।
लिट्स्तिवादीनां नवानां णलादयो नव स्युः । भू अ इति स्थिते ॥ भुवो
वुग्लुङ्गलितोः । ६ । ४ । ८८ । भुवो वुगागमः स्यात् लुङ्गलितोरैचि ॥
लिटि धातोरनभ्यासस्य । ६ । १ । ८ । लिटि परेऽनभ्यासधात्वयव-

१ अत्राद्यन्तपदाहितं 'युष्मद्युपपद-' इति सूत्रमनुवर्तते तदाह तथेत्यादि ॥ २ प्रत्य-
यावयवस्योयुक्तं तेनोच्चितेत्यादौ दोषाभावः ॥ ३ 'अचि श्रु-' इत्यतोऽचीत्यनुवर्तते ।

स्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्त आदिभूतादचः पस्य तु द्वितीयस्य । भूव् भूव् अ
 इति स्थिते ॥ पूर्वोऽभ्यासः । ६ । १ । ४ । अत्र ये द्वे विहिते तयोः
 पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्यात् ॥ हलादिः शेषः । ७ । ४ । ६० । अभ्यासः
 स्यादिर्हल् शिष्यते अन्ये ह्रस्वो लुप्यन्ते ॥ इति वलोपः ॥ ह्रस्वः । ७ ।
 । ४ । ५९ । अभ्यासस्याचो ह्रस्वः स्यात् ॥ भवतेरः । ७ । ४ । ७३ ।
 भवतेरभ्यासस्योकारस्य अः स्याच्छ्रिति ॥ अभ्यासे चर्च । ८ । ४ । ५४ ।
 अभ्यासे झलां चरः स्युर्जशश्च । झलां जशः खयां चर इति विवेकः । वभूव
 वभूवतुः वभूवुः ॥ लिट् च । ३ । ४ । ११५ । लिडादेशस्तिडार्धधातुक
 संज्ञः ॥ आर्धधातुकस्येड्लोपः । ७ । २ । ३५ । क्लादेरार्धधातुकस्ये
 डागमः स्यात् । वभूविथ वभूवथुः वभूव । वभूव वभूवि वभूविम । अँनघ-
 त्तने लुट् । ३ । ३ । १५ । भविष्यत्यनद्यत्तनेऽर्थे धातोर्लुट् ॥ स्यतासी
 ल्लुटोः । ३ । १ । ३३ । धातोः स्यतासी एतौ प्रत्ययो स्तो ल्लुटोः
 भरतः । श्वाद्यपवादः । ल इति ल्लुटोर्ग्रहणम् ॥ आर्धधातुकं शेषः ।
 ३ । ४ । ११४ । तिडशिद्धचोऽन्यो धातोरिति विहितः प्रत्यय एतत्संज्ञः
 स्यात् । इट् ॥ लुटः प्रथमस्य डारौरसः । २ । ४ । ८५ । डित्त्वसाम-
 ध्याद्भस्यापि टैलोपः । भविता ॥ तासस्त्योल्लोपः । ७ । ४ । ५० ।
 तासेरस्तेश्च लोपः स्यात्सादौ प्रत्यये परे ॥ रि च । ७ । ४ । ५१ । रादौ
 प्रत्यये तथा । भवितारो भवितारः । भवितासि भवितास्यः भवितास्य । भवि-
 तास्मि भवितास्वः भवितास्मः ॥ लट् शेषे च । ३ । ३ । १३ । भविष्य
 र्थाद्भातोर्लुट् स्थात्क्रियाार्थायां क्रियायां सत्यामसत्यां वा । इट् । भविष्यति

१ 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति सूत्रद्वयमत्रानुवर्तते ॥ २ 'अत्र
 शेषोऽभ्यासस्य' इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तनीयम् ॥ ३ अतीताया रात्रेः पश्चाद्धेन
 भागामिन्याः पूर्वार्धेन सहितो दिवसः अद्यतनः ॥

भविष्यतः भविष्यन्ति । भविष्यासि भविष्यथः भविष्यथ । भविष्यामि भवि-
 ष्यावः भविष्यामः ॥ लोट् च । ३ । ३ । १६२ । विष्याद्यर्थेषु धातो-
 लोट् ॥ आशिषि लिङ्लोटौ । ३ । ३ । १७३ । एरुः । ३ । ४ ।
 ८६ । लोट् इकारस्य उः । भवतु ॥ तुह्योस्तातङ्काशिष्यन्यतरस्याम् ।
 ७ । १ । ३५ । आशिषि तुह्योस्तातङ् वा । परत्वात्सर्गादेशः । भवतात् ॥
 लोटो लङ्वात् । ३ । ४ । ८५ । लोटस्तामादयः सलोपश्च ॥ तस्थस्थ-
 मिपां तांतामः । ३ । ४ । १०१ । ङितश्चतुर्णां तामादयः क्रमा-
 त्स्युः । भवताम् भवन्तु ॥ सेर्हपिच्च । ३ । ४ । ८७ । लोटः सेर्हिः सोऽ-
 पिच्च ॥ अतो हेः । ६ । ४ । १०५ । अतः परस्य हेर्लृक् । भव भवतात्
 भवतम् भवत ॥ मेर्निः । ३ । ४ । ८९ । लोटं मेर्निः स्यात् ॥ आडुत्त-
 मस्य पिच्च । ३ । ४ । ९२ । लोटुत्तमस्याद् पिच्च । हिन्वो रुत्वं न ।
 इत्वोच्चारणसामर्थ्यात् । भवानि ॥ ते प्राग्धातोः । १ । ४ । ८० ।
 ते गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः ॥ आनि लोट् । ८ । ४ ।
 १६ । उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य लोडादेशस्यानीत्यस्य नस्य णः स्यात् ।
 प्रभवाणि । (दुरः पत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः) दुःस्थितिः
 दुर्भवानि । (अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेऽपसर्गत्वं वाच्यम्) अन्तर्भ-
 वाणि ॥ नित्यं ङितः । ३ । ४ । ९९ । सकारान्तस्य ङितुर्नित्यस्य
 नित्यं लोपः । अलोऽन्त्यस्येति सलोपः । भवाव भवाम ॥ अनद्यतने लङ् ।
 ३ । २ । १११ । अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्वातोर्लङ् स्यात् ॥ लुङ्लङ्ल-
 ङक्ष्वडुदात्तः । ६ । ४ । ७१ । एष्वङ्स्याद् ॥ इत्श्च । ३ । ४ ।
 १०० । ङितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तदन्तस्य लोपः । अभवत् अभ-

१ ' चिणो लृक् ' इत्यस्मात्सूत्राद्भुगित्यनुवर्तते ॥ २ ' इत्श्च लोपः ' इत्यस्माद्धोप
 इत्यनुवर्तनीयम् ॥ ३ अडागमो भवति स चोदात्तः ॥

वताम् अभवन् अभवः अभवतम् अभवत अभवम् अभवाव अभवाम् ॥
 विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् । ३ । ३ । १६१ ।
 एष्वर्थेषु धातोर्लिङ् ॥ यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिञ्च । ३ । ४ । १०३ ।
 लिङ्ः परस्मैपदानां यासुडागमो ङिञ्च ॥ लिङ्ः सलोपोऽनन्त्यरया ७२ ।
 ७९ । सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः । इति प्राप्ते ॥ अतो येचः ।
 ७ । २ । ८० । अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य यास् इत्यस्य इय् । गुणः ॥
 लोपो ऽयोर्वलि । ६ । १ । ६६ । भवेत् भवेताम् ॥ झेर्जुस् । ३ ।
 ४ । १०८ । लिङो झेर्जुस् स्यात् ॥ भवेयुः भवेः भवेतम् भवेत । भवेयम्
 भवेव भवेम ॥ लिङाशिपि । ३ । ४ । ११६ । आशिपि लिङरितङः
 सार्वधातुकसंज्ञः स्यात् ॥ किदाशिपि । ३ । ४ । १०४ । आशिपि लिङो
 यासुट् कित् । स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपः ॥ क्विति च । १ । १ । ९ ॥
 गित्क्विताङिन्मित्ते इग्रक्षणे गुणवृद्धी नस्तः । भूयात् भूयास्ताम् भूयासुः ।
 भूयाः भूयास्तम् भूयास्त । भूयासम् भूयास्व भूयास्म ॥ लुङ् । ३ ।
 २ । ११० । भूतार्थे धातोर्लुङ् स्यात् ॥ माङि लुङ् । ३ । ३ । १७५ ।
 सर्वलकारापवादः ॥ स्मोत्तरे लुङ् च । ३ । ३ । १७६ । स्मोत्तरे
 माङि लुङ् स्याच्चाहुङ् ॥ चिँल लुङि । ३ । १ । ४३ । श्वाद्यपवादः ॥
 च्लेः सिच् । ३ । १ । ४४ । इचावितौ ॥ गातिस्थाद्युपाभूभ्यः
 सिचः परस्मैपदेषु । २ । ४ । ७७ । एभ्यः सिचो लृक् स्यात् । गा-
 पाविहेणादेशपिवती गृह्येते ॥ भूसुवोरितिङि । ७ । ३ । ८८ । भू सू
 एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न । अभूत् अभूताम् अभूवन् । अभूः

१ विधिः प्रेरणं भत्यादेर्निष्कृष्टस्य प्रवर्तनम् । निमन्त्रणं नियोगकरणम् । आमन्त्रणं
 कामचारानुज्ञा । अधीष्टः हस्तकारपूर्वको व्यापारः ॥ २ वकारयकारयोर्लोपः स्याद्वाङि
 परे ॥ ३ धातोर्लिङप्रत्ययः स्याद्वाङि परे ॥

अभूतम् अभूत् । अभूवम् अभूव अभूम् ॥ न माडचोगे । ६ । ४ ।
 ७४ । लैटाद्यौ न स्तः । मा भवान्भूत् मा स्म भवत् मा स्म भूत् ॥
 लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ । ३ । ३ । १३९ । हेतुहेतुमद्भावादि
 लिङ्निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे लृङ् स्यात् क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमाना-
 याम् । अभविष्यत् अभविष्यताम् अभविष्यन् । अभविष्यः अभविष्यतम्
 अभविष्यत् । अभविष्यम् अभविष्याव अभविष्याम् । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा
 सुभिक्षमभविष्यन् इत्यादि ज्ञेयम् । अत सातत्यगमने २ । अतति ॥ अत
 आदेः । ७ । ४ । ७० । अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात् । आत आतितुः
 आतुः । आतिय आतयुः आत । आतिव आतिम् । आतिता आतिष्यति
 क्ततु ॥ आडजादीनाम् । ६ । ४ । ७२ । अजादेरङ्स्यात् लृङ् लृङ् लृङ् ।
 आतन् अतेत् अत्यात् अत्यास्ताम् । लुङि सिचि इडागमे कृते ॥ अस्तित्-
 सिचोऽपृक्ते । ७ । ३ । ९६ । विद्यमानात्सिचोऽस्तेश्च परस्यापृक्तस्य
 ह्रस्व ईडागमः ॥ इट ईटि । ८ । २ । २८ । इटः परस्य संस्य लोप स्या-
 दीटि परे । (सिञ्जलोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः) आतीत् आतिष्टाम् ॥
 सिजभ्यस्तावीदिभ्यश्च । ३ । ४ । १०९ । सिचोऽभ्यस्ताद्विदेश्च परस्य
 डिस्सिवान्धनो झेर्जुस् ॥ आतिपुः । आतीः आतिष्टम् आतिष्ट । आतिषम्
 आतिष्व आतिष्म । आतिष्यत् ॥ पिथ गत्याम् ३ ॥ ह्रस्वं लघु । १ ।
 ४ । १० । संयोगे गुरु । १ । ४ । ११ । संयोगे परे ह्रस्वं गुरु
 स्यात् ॥ दीर्घं च । १ । ४ । १२ । गुरु स्यात् ॥ पुगन्तलघूपधस्य च ।

१ 'लृङ् लृङ् लृङ्' इत्यस्मात् अडिति 'आडजादीनाम्' इत्यस्मात् आडिति चानुवर्तते ॥ २ 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यस्मात्सत्रादभ्यासस्येति 'दीर्घ इणः किति' इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्तते ॥ ३ 'लृङ् लृङ्' इति पूर्वसूत्रमनुवर्तनीयम् ॥ ४ 'संयो-
 गान्तरस्य लोपः' 'रास्सस्य' एतयोः क्रमात् लोपः सस्येति च पदद्वयमनुवर्तते ॥
 ५ 'गसुट पर-' इत्यस्मात् लिङ्गेति 'झेर्जुस्' इति सूत्रं चानुवर्तनीयम् ॥

७ । ३ । ८६ । पुगन्तस्य लघुपथस्य चाङ्गस्येको गुणः सार्वधातुकार्थ-
धातुकार्योः । धात्वादेरिति सः । सेधति । षत्वम् । सिषेध ॥ असंयोगा-
ल्लिद् कित् । १ । २ । ५ । असंयोगात्परोऽपिल्लिद् कित्स्यात् । सिषे-
धतुः सिषेधिय सिषिधथुः सिषिध । सिषेध सिषिधिय सिषिधिम । सेधिता
सेधिष्यति सेधतु असेधत् सिध्यात् असेधीत् असेधिष्यत् । एवं चिती संज्ञाने
४ । शुच शोके ५ । गद् व्यक्तायां वाचि ६ । गदति ॥ नेर्गदनदपतपदधु-
मास्यतिहंतियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धि-
षु च । ८ । ४ । १७ । उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्णः गदादिषु षोषु ।
प्रणिगदति ॥ कुहोश्चुः । ७ । ४ । ६२ । अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गा-
देशः ॥ अत उपधायाः । ७ । २ । ११६ । उपधाया अतो वृद्धिः
स्यात् ङिति णिति च प्रत्यये परे । जगाद् जगदतुः जगहुः । जगादिये
जगदथुः जगद् ॥ णलुत्तमो वा । ७ । १ । ९१ । उत्तमो णत्वा णि-
त्स्यात् । जगाद् जगद् जगादिय जगादिम । गदिता गदिष्यति गदतु अग-
दत् गदेत् गद्यात् ॥ अतो हलादेर्लघोः । ७ । २ । ७ । हलादेर्लघो-
वृद्धिर्वेडादौ परस्मैपदे सिचि । अगादीत् अगदीत् । अगादिष्यत् । णद् अ-
व्यक्ते शब्दे ७ ॥ णो नः । ६ । १ । ६५ । धात्वादेर्णस्य नः । णोपदेशा-
स्त्वनर्दनाठिनाथूनाधूनन्दनक्कनृनृनः ॥ उपसर्गादिसमासेऽपि णोपदेशस्य ।
८ । ४ । १४ । उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नेस्य णः ।
प्रणदति प्रणिनदति ननाद् ॥ अत एकहल्मध्येनादेशादेर्लिटि । ६ । ४ ।
१२० । लिणिमित्तादेशादिकं न भवति यद्दङ्गं तदवयवस्यासंयुक्तहल्म-

१ 'मृजेवृद्धिः' 'अचो ङिति' इति सूत्रद्वयात् वृद्धिः ङिणीति चानुवर्तते ॥
२ 'सिचि वृद्धिः—' इत्यादिसूत्रेभ्यो वृद्ध्यादीनां पदानामनुवृत्तिः ॥ ३ 'एकाजुतरपदे-
णः' इत्यस्मांण इत्यनुवर्तते ॥

ध्यस्थस्यात् एत्वमभ्यासलोपश्च किति लिटि । नेदतुः नेदुः ॥ थलि च
 सेटि । ६ । ४ । १२१ । प्रागुक्तं स्यात् । नोदिथ नेदथुः नेद । ननाद्
 ननद् नोदिव नोदिम । नदिता नदिष्यति नदतु अनदत् नदेत् नद्यात् अनादीत्
 अनदीत् अनदिष्यत् । हुनदि समृद्धौ ८ ॥ आदिर्जिडुडवः । १।३।५ ।
 उपदेशे धातोराद्या एते इतः स्युः ॥ इदितो नुम् धातोः । ७ । १ । ५८ ।
 नन्दाति ननन्द नन्दिता नन्दिष्यति नन्दतु अनन्दत् नन्देत् नन्द्यात् अन-
 न्दीत् अनन्दिष्यत् । अर्च पूजायाम् ९ । अर्चति ॥ तस्मान्नुड् द्विहलः ॥
 ७ । ४ । ७१ । द्विहलो धातोर्दीर्घाभूतात्परस्य नुट् स्यात् । आनर्च आ-
 नर्चतुः अर्चिता अर्चिष्यति अर्चतु अर्चत् अर्चेत् अर्च्यात् अर्चीत् आर्चि-
 ष्यत् । व्रज गती १० । व्रजति व्रजाज व्रजिता व्रजिष्यति व्रजतु अब्रजत्
 व्रजेत् व्रज्यात् ॥ वदव्रजहलन्तस्याचः । ७ । २ । ३ । एषामचो वृद्धिः
 सिचि परस्मैपदेषु । अब्राजीत् अब्राजिष्यत् । कटे वर्षावरणयोः ११ । कटति
 चकाट कटिता कटिष्यति कटतु अकटत् कटेत् कट्यात् ॥ ह्यन्तक्षणश्च-
 सजागृणिश्च्येदिताम् । ७ । २ । ५ । हमयान्तस्य क्षणादेर्प्यन्तस्य
 श्वयतेरेदितश्च वृद्धिर्नेडादौ सिचि । अकटीत् अकटिष्यत् । गुपु रक्षणे १२ ॥
 गुपूधूपविच्छिपणिपानिभ्य आयः । ३ । १ । २८ । एभ्य आयः
 प्रत्ययः स्यात् स्वार्थे ॥ सनाद्यन्ता धातवः । ३ । १ । ३२ । सना-
 दयः कमेर्णिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातुसंज्ञकाः । धातुत्वाल्लडादयः ।
 गोपायाति ॥ आयादय आर्धधातुके वा । ३ । १ । ३१ । आर्धधातुक-

१ 'ध्वसेरिद्धावभ्यासलोपश्च' इत्यनुवर्तते ॥ २ 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इत्यत
 उपदेशे इत् इति पदद्वयमत्रानुवर्तते आदिपदेनैत्रात्र जिटुडुनां धातोराद्यत्वम् ॥ ३ 'सिचि
 वृद्धिः परस्मैपदेषु' 'नोदि' इति सूत्रद्वयमनुवर्तते ॥ (४ सन्वयच्काम्यच्क्वयङ्क्वयोऽ-
 याच्चारक्किष्णिज्यङ्गौ तथा ॥ यगाय ईयङ् णिङ् चेति द्वादशामी सनादयः ॥)

पठुः जुगुप्सुः ॥ स्वरतिसृतिस्त्रयतिध्रुजदितो वा । ७ । २ । ४४ । स्व-
 त्यादेरुदितश्च परस्य वलोदेशार्धधातुकरयेद्वा स्यात् । जुगोपिथ जुगोप्य गो-
 पाथिता गोथिता गोता गोपाथिप्यति गोपिप्यति गोप्स्यति गोपायतु अगो-
 पायत् गोपायेत् ॥ नेटि । ७ । २ । ४ । इडादी सिचि हलन्तस्य वृद्धिर्न ।
 अगोपायोत् अगोपीत् अगोप्सीत् ॥ झलो झलि । ८ । २ । २६ ।
 झलः परस्य सस्य लोपो झलि । अगोप्ताम् अगोप्सुः । अगोप्सीः अगोप्सम्
 अगोप्सि । अगोप्सम् अगोप्सु अगोप्सम् । अगोपाथिप्यत् अगोपिप्यत् अगो-
 प्यत् । सि क्षये १३ । क्षयति चिक्षाय चिक्षियतुः चिक्षियुः । एकाच इति
 निषेधे प्राप्ते ॥ कृष्णभृष्टुस्तुद्धुस्तुश्रुवो लिटि । ७ । २ । १३ । क्रादिभ्य
 एव लिट् इष्ण स्यादन्त्यस्मादन्तिोऽपि स्यात् ॥ अचस्तास्त्रयल्यनिटो
 नित्यम् । ७ । २ । ६१ । उपदेशेऽजन्तो यो धातुस्तासौ नित्यानिट्
 तन्त्यल इष्ण न ॥ उपदेशेऽजन्तः । ७ । २ । ६२ । उपदेशेऽकारवत-
 स्तासौ यो नित्यानिट् ततः परस्य थल इष्ण न स्यात् ॥ ऋतो भारद्वाजस्य ।
 ७ । २ । ६३ । तासौ नित्यानिट् ऋदन्तादेव थलो नेट् भारद्वाजस्य
 मतेन । तेन अन्यस्य स्यादेव । अयमत्र संग्रहः ॥ अजन्तोऽकारवान्वा यस्ता-
 स्यानिट् थलि वेढयम् ॥ ऋदन्त इहट् नित्यानिट् काचन्यो लिटि सेट् भवेत्
 ॥ १ ॥ चिक्षायिथ चिक्षेय चिक्षियथुः चिक्षिय । चिक्षाय चिक्षय चिक्षियिथ
 चिक्षियिम । क्षेता क्षेप्यति क्षयतु अक्षयत् क्षयेत् ॥ अकृत्सार्वधातुकयो-
 दीर्घः । ७ । ४ । २५ । अजन्ताङ्गभ्य दीर्घा यौदां प्रत्यये न तु कृत्सा-
 र्वधातुकयोः । क्षीयात् ॥ सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु । ७ । २ । १ ।

१ 'आर्धधातुकस्येड्‌आदेः' इति सर्वे सूत्रमनुवर्तते ॥ २ 'सिचि वृद्धिः—' इत्यस्मात्
 द्वैरित्यनुवृत्तिः ॥ ३ 'संयोगान्तस्य लोपः' 'रात्तस्य' एताभ्यां लोपः सस्य
 इति पदद्वयमनुवर्तते ॥ ४ 'न वृद्धयश्चतुर्भ्यः' इत्यतो नित्यनुवर्तते ॥ ५ 'अपट् थि—'
 इत्यस्मात् यीत्यस्यानुवृत्तिः ॥

इगन्तस्याङ्गस्य वृद्धिः स्यात्परस्मैपदे सिचि । अक्षेपीत् अक्षेप्यत् । तप
 सन्तापे १४ । तपाति तताप तेपतुः । तेपिथ ततप्य तप्ता तप्स्यति तपत्
 अतपत् तपेत् तप्यात् अताप्सीत् अताप्ताम् अतप्स्यत् । क्रमु पादवि-
 क्षेपे १५ ॥ वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुह्लमुत्रसिन्नुटिलषः । ३ । १ ।
 ७० । एभ्यः शान्वा कर्त्रथे सार्वधातुके परे । पक्षे शप् ॥ क्रमः परस्मै-
 पदेषु । ७ । ३ । ७६ । क्रमो दीर्घः परस्मैपदे शिति परे । क्राम्यति
 क्रामति चक्राम क्रमिता क्रमिष्यति क्राम्यतु क्रामतु अक्राम्यत् अक्रामत्
 क्राम्येत् क्रामेत् क्रम्यात् अक्रमति अक्रमिष्यत् । पा पाने १६ ॥ पात्रा-
 ध्मास्थाम्नादाण्दृश्यति सति शदसदां पिवजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपय-
 च्छधौशीयसीदाः । ७ । ३ । ७८ । पादीनां पिवादयः स्युरित्संज्ञक-
 शादौ प्रत्यये परे । पिवादेशोऽदन्तस्तेन न गुणः । पित्राति ॥ आत् औ
 णलः । ७ । १ । ३४ । आदन्ताद्धातोर्णल औकारादेशः स्यात् । पपौ ॥
 आतो लोप इति च । ६ । ४ । ६४ । अजाद्योर्धधातुकयोः क्विदिदोः
 परयोरातो लोपः । पपतुः पपुः पपिथ पपाथ पपथुः पप । पपौ पपिव पपिम ।
 पाता पास्यति । पिवतु अपिबत् पिबेत् ॥ एलिङि । ६ । ४ । ६७ । धुंसंज्ञ-
 कानां मास्थादीनां च एत्वं स्यादार्धधातुके किति लिङि । पेयात् । गाति-
 स्थेति सिचो लृक् । अपात् अपाताम् ॥ आतः । ३ । ४ । ११० ।
 सिञ्जुकि आदन्तादेव ज्ञेर्जुस् ॥ उस्यपदान्तात् । ६ । १ । ९६ । अप-
 दान्तादकाराद्वासि पररूपमेकादेशः । अपुः अपास्यत् । ग्लै हर्षक्षये १७ ।
 ग्लायति ॥ आदेच उपदेशेऽशिति । ६ । १ । ४५ । उपदेशे एजन्त-
 स्य धातोरत्वं न तु शिति । जग्लौ ग्लता ग्लास्यति ग्लायत् अग्लायत्

१ धातुभ्यः ॥ २ 'कर्त्तरि शप्' इत्यादि पूर्वसूत्रेभ्य एतदनुवर्तनीयम् ॥ ३ 'द्विवु-
 क्तमु-' इत्यतः शितीत्यनुवर्त्यम् ॥ ४ 'धुमास्था-' इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते ॥ ५ 'सिञ्ज-
 भ्यस्त-' इत्यतः सिच् 'ज्ञेर्जुस्' इति सूत्रं चानुवर्तनीयम् ॥

ग्लायत् ॥ वान्यस्य संयोगादेः । ६ । ४ । ६८ । घुमास्थादेरन्यस्य
संयोगादेर्धातोरात् एत्वं धार्धधातुके किति लिङि । ग्लेयात् ग्लयात् ॥
जमरमनमातां सक् च । ७ । २ । ७३ । एपां सक् स्यादेभ्यः सिच
इट् स्यात्परस्मैपदेषु । अग्लासीत् अग्लास्यत् । कृ कौटिल्ये १८ । ह्वरति ॥
ऋतश्च संयोगादेर्गुणः । ७ । ४ । १० । ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य
गुणो लिटि । उपधाया वृद्धिः । जह्वार जह्वारतुः जह्वरुः । जह्वयं जह्वरयुः
जह्वर । जह्वार जह्वर जह्वरिव जह्वरिम । ह्वर्ता ॥ ऋद्धनोः स्ये । ७ ।
२ । ७० । ऋतो हन्तेश्च स्ययेट् । ह्वरिष्यति । ह्वरतु अह्वरत् ह्वरेत् ॥
गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्गोः । ७ । ४ । २९ । अतोः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च
गुणः स्यात् यकि थादाधार्धधातुके लिङि च । ह्वर्तात् अह्वर्पात् अह्वरिष्यत् ।
श्रु श्रवणे १९ ॥ श्रुवः शृ च । ३ । १ । ७४ । श्रुवः शृ इत्यादेशः
स्यात् श्नुप्रत्ययश्च । शृणोति ॥ सार्वधातुकमपित् । १ । २ । ४ । अपि-
त्सार्वधातुकं डिङ् । शृणुतः ॥ हुञ्जुवोः सार्वधातुके । ६ । ४ । ८७ ।
हुञ्जुवोरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्योवणस्य यण् स्यादाचि सार्वधातुके । शृ-
ण्वन्ति । शृणोपि शृणुयः शृणुय । शृणोमि ॥ लोपश्चास्यान्यत-
त्स्यां म्वोः । ६ । ४ । १०७ । असंयोगपूर्वस्य प्रत्ययोकारस्यालोपो वा
म्वोः परयोः । शृण्वः शृण्वः शृण्वः । शृश्राव शृश्रुवतुः शृश्रु-
वुः शृश्राय शृश्रुवयुः शृश्रुव । शृश्राव शृश्रव शृश्रुव शृश्रुम । श्रोता
श्रोप्यति शृणोतु शृणुतात् शृणुताम् शृण्वन्तु ॥ उतश्च प्रत्ययादसंयो-
गपूर्वात् । ६ । ४ । १०६ । असंयोगपूर्वात्प्रत्ययादतो हेर्लुक् । शृणु
शृणुतात् शृणुतम् शृणुत । गुणावादेशो । शृणुवानि शृणुवाव शृणुवाम ।

१ 'इट्प्रत्ययिष्यतीनाम्' 'स्तुसुधञ्भ्यः' आभ्यां सूत्राभ्यां इट् परस्मैपदेषु इत्व-
स्यानुवृत्तिः ॥ २ 'दयतोदि-' इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तिः ॥ ३ 'अयद् धि-' इत्यादेरनुवृत्तिः ॥
४ 'परनेकाच-' इत्येतदनुवर्तते ॥ ५ 'चिणो लुक्' 'अतो हेः' आभ्यामनुवृत्तिः ॥

अशृणोत् अशृणुताम् अशृण्वन् । अशृणोः अशृणुतम् अशृणुत अशृणुवम्
 अशृण्व अशृणुव अशृण्वम् अशृणुम् । शृणुयात् शृणुयाताम् शृणुयुः ।
 शृणुयाः शृणुयातम् शृणुयात् । शृणुयाम् शृणुयाव शृणुयाम् । श्रूयात्
 श्रोषीत् अश्रोष्यत् । गम्ल गतौ २० ॥ इषुगमियमां छः । ७ । ३।
 ७७ । एषां छः स्यात् शीति । गच्छति जगाम ॥ गमहनजनखनघसां
 षोपः क्लित्यनङि । ६ । ४ । ९८ । एषामुपधाया लोपोऽजादौ किति
 त्वङि । जग्मतुः जग्मुः । जगमिथ जगन्थ जग्मथुः जग्म ।
 जगाम जगम जग्मिव जग्मिम । गन्ता ॥ गमेरिट् परस्मैपदेषु । ७ ।
 १ । ९८ । गमेः परस्य सादेरार्धधातुकस्येड् स्यात् परस्मैपदेषु । गमिष्यति
 गच्छतु अगच्छत् गच्छेत् गम्यात् ॥ पुषादिद्युताद्युदितः परस्मैपदेषु ।
 ३ । १ । ९९ । श्यन्विकरणपुषादेर्द्युतादेर्द्वितश्च परस्य च्लेरङ् परस्मै-
 पदेषु । अगमत् अगमिष्यत् ॥ इति परस्मैपादेनः । एष वृद्धौ १ ॥ दितं
 भात्मनेपदानां टेरे । ३ । ४ । ७९ । दितो लस्यात्मनेपदानां टेरेत्वम् ।
 इषते ॥ आतो ङितः । ७ । २ । ८१ । आतः परस्य ङित्तामाकारस्य
 इय स्यात् । एषेते एषन्ते ॥ यासः से । ३ । ४ । ८० । दितो लस्य
 यासः से स्यात् । एषसे एषथे एषध्वे । अतो गुणे । एषे एषावहे एषामहे ॥
 जादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः । ३ । १ । ३६ । इजादिर्यो धातुर्गुरुमानृ-
 च्छत्यन्यस्तत आम् स्याच्छिति ॥ आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य । १ ।
 ३ । ६३ । आम्प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः आम्प्रकृत्या
 तुल्यमनुप्रयुज्यमानात् कृजोऽप्यात्मनेपदम् ॥ लिटस्तज्ञयोगेशिरेत् । ३ ।
 ७४ । ८१ । लिडादेश्योस्तज्ञयोरेशिरेचौ स्तः । एधाश्चक्रे एधाश्चक्राते

१ ' छिवुक्कमु च-' अस्माच्छितीत्यनुवर्तनीयम् ॥ २ ' च्लेः सिञ् ' इत्यतश्च्लेरिति
 ३ अस्यातिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ' इत्यतः अङिति चानुवर्तम् ॥

एषाश्चक्रिरे एषाश्चक्रुषे एषाश्चक्राये ॥ इणः पीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् ।
 ८ । ३ । ७८ । इणन्तादङ्गात्परेषां पीध्वंलुङ्लिटां घस्य ङः स्यात् । एषा-
 श्चक्रुद्दे एषाश्चक्रे एषाश्चक्रुवहे एषाश्चक्रमहे । एषाम्बभूव एषामास एषिना
 एषितारो एषितारः । एषितासे एषितासाये ॥ धि च । ८।२।२५ । धादौ
 प्रत्यये परे संस्य लोपः । एषिताध्वे ॥ ह एति । ७।४।५२ । तासस्तयोः सस्य
 हः स्यादेति परं । एषिताहे एषितास्वहे एषितास्महे । एधिष्यते एधिष्येते
 एधिष्यन्ते एधिष्यसे एधिष्येथे एधिष्यध्वे । एधिष्ये एधिष्यावहे एधिष्या-
 महं ॥ आमेतः । ३।४।९० । लेट एकारस्याम् स्यात् । एधताम् एधेताम्
 एधन्ताम् ॥ सत्राभ्यां वामौ । ३ । ४ । ९१ । सत्राभ्यां पस्य लोडेतः
 क्रमाद्दामौ सतः । एधस्व एधेयाम् एधध्वम् ॥ एत ऐ । ३ । ४ । ९३ ।
 लोडुत्तमस्येत ऐ स्यात् । एधे एधावहे एधामहे । आटश्च । ऐधत
 ऐधेताम् ऐधन्त । ऐधयाः ऐधेथाम् ऐधध्वम् । ऐधे ऐधावहि ऐधामहि ॥
 लिङः सीयुट् । ३ । ४ । १०२ । सञ्जपः । ऐधेत ऐधेयाताम् ॥
 ङस्य रन् । ३ । ४ । १०५ । लिङो ङस्य रन् स्यात् । ऐधेरन् । ऐधेयाः
 ऐधेयाथाम् ऐधेध्वम् ॥ इटोऽत् । ३ । ४ । १०६ । लिङादेशस्य इटो-
 ऽत्स्यात् । ऐय ऐधेवहि ऐधमहि ॥ सुट्तिथोः । ३ । ४ । १०७ ।
 लिङस्तथोः सुट् । यलोपः । आर्धघ्रातुकत्वात्सलोपो न । एधिपीष्ठ एधिपी-
 थास्ताम् एधिपीरन् । एधिपीष्ठाः एधिपीयास्थाम् एधिपीध्वम् । एधिपीय
 एधिपीवहि एधिपीमहि । एधिष्ठ एधिपाताम् ॥ आत्मनेपदेष्वनतः । ७ ।
 १ । ५ । अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु ङस्य अत् इत्यादेशः स्यात् । ऐधिषत
 ऐधिष्ठाः ऐधिषताम् ऐधिष्णम् । ऐधिषि ऐधिष्वहि ऐधिष्महि । ऐधिष्यत

१ 'संयोगात्स्य लोपः' 'रात्सस्य' इत्येताभ्यां लोपः सस्य इति चानुवर्तनीयम् ॥
 २ 'ज्ञान्तः' 'अदभ्यस्तात्' इति सूत्रद्वयमनुवर्तते ॥

लघुकौमुद्यां

ष्येताम् ऐधिष्यन्त । ऐधिष्यथाः ऐधिष्यथाम् ऐधिष्यध्वम् । ऐधिष्ये
 ष्यथावहि ऐधिष्यामहि । कसु कान्तौ २ ॥ क्रमेणिङ् । ३ । १ ।
 ० । स्वार्थे । ङित्वात्तद् । कामयते ॥ अयामन्ताल्वाद्येत्विष्णुषु ।
 १ । ४ । ५५ । आम् अन्त आलु आय्य इत्नु इष्णु एषु णेरयादेशः
 णात् । कामयाश्चक्रे । आयादय इति णिङ् वा । चक्रमे चक्रमाते चक-
 रि । चक्रमिषे चक्रमाथे चक्रमिद्वे । चक्रमे चक्रमिवहे चक्रमिमहे ।
 कामयिता कामयितासे कमिता कामयिष्यते कमिष्यते । कामयताम्
 कामयत कामयेत कामयिषीष्ट कमिषीष्ट ॥ णिश्रिद्गुभ्यः कर्तरि चङ् ।
 १ । १ । ४८ । ष्यन्तात् श्यादिभ्यश्च च्लेश्चङ् स्यात्कर्त्रर्थे लुङि परे ।
 णामि अ त इति स्थिते ॥ णेरनिटि । ६ । ४ । ५१ । अनिडादावाधे-
 षुक्ते परे णैर्लोपः स्यात् ॥ णौ चङ्चुपधाया ह्रस्वः । ७ । ४ । १ ॥
 चङ्परे णौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात् ॥ चङि । ६ । १ । ११ ।
 चङि परे अनभ्यासस्य धात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तोऽजादीर्घतीयस्य ॥
 सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनगलोपे । ७ । ४ । ९३ । चङ्परे णौ यदङ्गं
 स्य योऽभ्यासो लघुपरस्तस्य सनीव कार्यं स्याण्णावग्लोपेऽसति ॥ सन्यतः ।
 ६ । ४ । ७९ । अभ्यासस्यात इत्स्यात्सनि ॥ दीर्घो लघुः । ७ । ४ ।
 १४ । लघोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात् सन्वद्भावविषये । अचीकमत । णिङ्भा-
 वक्षे (क्रमेश्च्लेश्चङ् वाच्यः) अचकमत अकामयिष्यत अकमिष्यत । अय-
 तौ ३ । अयते ॥ उपसर्गस्यायतौ । ८ । २ । १९ । अयतिपरस्यो-
 पसर्गस्य यो रेफस्तस्य लृत्वं स्यात् । ल्पायते पलायते ॥ दयायासश्च । ३ ।

१ 'अतो लोपः' इत्यस्मात् लोप इत्यनुवर्तते ॥ २ 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इत्यादि-
 सूत्रेभ्योऽनुवर्तनीयम् ॥ ३ 'कृपो रो लः इत्यतो ' रः लः ' इत्यनयोर्द्वयोः पदयोर-
 यद्वृत्तिः ॥

१ । ३७ । द्य् चय् आस् एभ्य आम् स्याल्लिटि । अयाञ्चक्रे अयि
 अयिष्यते अयताम् आयत अयेत अयिषीष्ट ॥ विभाषेतः । ८ । ३ । ७
 इणः पौ य इट् ततः परेषां पौध्वंलुङ्लिटिं घस्य वा ङः । अयिषीष्ट
 अयिषीष्टम् । आयिष्ट आयिष्वम् आयिष्टम् आयिष्यत । श्रुत दी
 ५ । द्योतिते ॥ हृद्यो लुङि । १ । ३ । ९१ । द्युतादिभ्यो लुङः परं
 पदं वा स्याद्दुटि । पुषादीत्यङ् । अद्युतत् अद्योतिष्ट अद्योतिष्यत । ।
 श्रिता वणे ५ । जिमिदा स्नेहने ६ । जिष्विदा स्नेहनमोचनयोः ७ ।
 हनयोरित्येके जिष्विदा चेत्येके । रुच दीप्तावभिप्रीतो च ८ । घुट
 रिवर्तने ९ । शुभ दीप्तौ १० । क्षुभ संचलने ११ । णम तुभ हिंसायाम् १२
 १३ । स्त्रु भ्रंशु ध्वंशु अवस्त्रंसने १४ । १५ । १६ । ध्वंशु गतौ १७ । स्त्रं
 विश्वासे १८ । वृत्तु वर्तने १९ । वर्तते ववृते वर्तिता ॥ वृद्धचः स्यसनोः । ।
 ३ । ९२ । वृतादिभ्यः पञ्चभ्यो वा परस्मैपदं स्यात्स्ये सनि च
 न वृद्धचश्चतुर्भ्यः । ७ । २ । ५९ । वृत्तुवृष्टुश्रुत्स्यन्दूभ्यः सकारादेश
 ध्वानुकस्येण स्यात्तडानयोरभाधे । वर्त्स्यति वर्तिष्यते । वर्तताम् अवर्त
 चर्तत वर्तिषीष्ट अवृत्तत् अवर्तिष्ट अवर्त्स्यन् अवर्तिष्यत । दद दाने २० । ददते
 न शसददवादिगुणानाम् । ६ । ४ । १२६ । शसेर्ददश्चकारादीनां गु
 शब्देन विहितो योऽकारस्तस्यैत्राभ्यासलोपौ न । दददे दददाते ददादिरे
 ददिता ददिष्यते ददताम् अददत ददत ददिषीष्ट अदादिष्ट अददिष्यत
 ऋष्णू लज्जायाम् २१ । ऋषते ॥ तृफलभजत्रपश्च । ६ । ४ । १२२
 एषाम् एषाम्भ्यासलोपश्च स्यात्क्राति लिटि सेटि थलि च । त्रेपे ऋषिता ऋ
 ऋषिष्यते ऋष्यते ऋषताम् अऋषत ऋषेत ऋषिषीष्ट ऋषीष्ट अऋषिष्यत
 अऋषिष्यत अऋष्यत ॥ इत्यात्मनेपादिनः ॥ श्रिञ् सेनायाम् १ । श्रयां

१ 'शेषादकर्तारि' - 'वा अययः' एताभ्यां सूत्राभ्यां परस्मैपदं वेति चानुवर्तते
 २ 'सेषिचि' - 'गोपीट्' इति पूर्वसूत्रे अनुवर्तते ॥ ३ 'ध्वसोर्द्वाभ्यासलोपश्च
 इत्यस्मादनुवृत्तिः ॥

प्रयते शिश्राय शिश्रये श्रयिता श्रयिष्यति श्रयिष्यते श्रयत् श्रयताम्
 प्रश्रयत् अश्रयत् श्रयेत् श्रयेत् श्रियात् श्रयिषोष्ट । चङ् । अशिश्रयत्
 प्रशिश्रयत् अश्रयिष्यत् अश्रयिष्यत् । भृञ् भरणे २ । भरति भरते बभार
 अभ्रत् वभ्रत् वभृः । बभर्थ बभृव बभृम वभ्रे वभृषे भर्तासि भर्तासे भरिष्यति
 भरिष्यते भरतु भरताम् अभरत् अभरत भरेत् भरेत् ॥ रिङ् शयगिल्ङ्क्षु ।
 ७ । ४ । २८ । शे यकि यादावार्षधातुके लिङि च ऋतो रिङादेशः
 यात् । रिङि प्रकृते रिङविधानसामर्थ्यादीर्घो न । भ्रियात् ॥ उश्च । १ ।
 २ । १२ । ऋवर्णात्परौ लिङ्सिचौ कितौ स्तस्तिङि । भृषीष्ट भृषीयास्ताम्
 अभर्षीत् ॥ ह्रस्वादङ्गात् । ८ । २ । २७ । सिचो लोपो झलि । अभृत
 अभृषाताम् अभरिष्यत् अभरिष्यत् । ह्रञ् हरणे ३ । हरति हरते जहार
 जह्रे जहर्थ जह्रिव जह्रिम जह्रये हर्ता हरिष्यति हरिष्यते हरतु हरताम्
 अहरत् अहरत हरेत् हरेत् ह्रियात् ह्रिषीष्ट ह्रिषीयास्ताम् अहर्षीत् अह्रत् अह-
 रिष्यत् अहरिष्यत् । धृञ् धारणे ४ । धरति धरते । णीञ् प्रापणे ५ ।
 नयति नयते । ङुपचष् पाके ६ । पचति पचते पपाच पोचिथ पपक्थ पेचे
 पक्ता । भज सेवायाम् ७ । भजति भजते बभाज भजे भक्ता भक्ष्यति भक्ष्यते
 अभक्षीत् अभक्त अभक्षाताम् । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु ८ । यजति
 यजते ॥ लिट्चभ्यासस्योभयेषाम् । ६ । १ । १७ । वच्चादीनां प्रह्या-
 दीनां चाभ्यासस्य संप्रसारणं लिटि । इयाज ॥ वचिस्वपियजादीनां कि-
 ति । ६ । १ । १५ । वचिस्वप्योर्यजादीनां च संप्रसारणं स्यात्किति ।
 ईज्तुः ईजुः इयजिथ इयष्ट ईजे यष्ट । षटोः कः सि । यक्ष्यति
 यक्ष्यते इञ्यात् यक्षीष्ट अयाक्षीत् अयष्ट । वह प्रापणे ९ । वहति
 वहते उवाह उहत्तुः उहुः । उवाहित् ॥ झषस्तथोर्धोऽधः । ८ । २ । ४० ।

१ 'लिङ्सिचावात्मने-' इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते ॥ २ 'प्यङः संप्रसारणं' इत्यस्मात्
 संप्रसारणमिति पदस्यानवृत्तिः ॥

इषः परयोस्तथयोर्धः स्यान्न तु दधातेः । (ढो ढे लोपः ॥ सहिवहोरोदवा
स्य । ६ । ३ । ११२ । अनयोरवर्णस्य ओत्स्याद्ध्रलोपे । उवोढ उ
वोढा वक्ष्याति अवाक्षात् अवोढाम् अवाक्षुः अवाक्षीः अवोढम् अवोढ अ
क्षम् अवाक्ष्व अवाक्षम् । अवोढ अवक्षाताम् अवक्षत । अवोढाः अवक्षाथा
अवोढुम् । अवक्षि अवक्ष्वहि अवक्ष्महि ॥ इति भ्वादयः ॥

अथ तिङन्ते अदादिगणप्रकरणम् ।

अद भक्षणे १ ॥ अदिप्रभृतिभ्यः शपः । २ । ४ । ७२ । लु
स्यात् । अत्ति अत्तः अदन्ति । अरिस अत्यः अत्य । अन्नि अन्नः अन्नः
लिट्चन्यतरस्याम् । २ । ४ । ४० । अदो घ्रस्त्व वा स्याच्छ्रिटि ।
घास । उपघालोपः । घस्य चत्वंम् ॥ शासिवसिघसीनां च । ८ । ३ । ६०
इष्कुभ्यां परस्येषां सस्य षः स्यात् । जक्षतुः जक्षुः । जघसिथ जक्षथुः जक्ष
जघास जघस जक्षिव जक्षिम । आद आदतुः आदुः ॥ इडत्यर्तिव्ययर्त
नाम् । ७ । २ । ६६ । अद् ऋ व्यञ् एभ्यस्थलो नित्यमिट् स्यात्
आदिथ अन्ता अत्स्याति अत्तु अन्तात् अन्ताम् अदन्तु ॥ हुङ्लभ्यो होर्धि
६ । ४ । १०१ । होङ्लन्तेभ्यश्च होर्धिः स्यात् । अद्धि अन्तात् अत्त
अत्त । अदामि अदाव अदाम ॥ अदः सर्वेषाम् । ७ । ३ । १००
अदः परस्यापृक्तसार्वधातुकस्य अट् स्यात्सर्वमतेन । आदत् आत्ताम् आदन्
आदः आत्तम् आत्त । आदम् आद्व आद्व । अद्यात् अद्याताम् अद्युः
अद्यात् अद्यास्ताम् अद्यासुः ॥ लुङ्सनोर्ध्रस्त्व । २ । ४ । ३७ । अदो घ
स्याच्छ्रिटि सनि च । लदित्वाद्दृ । अघसत् आत्स्यत् । हन हिंसागत्य
२ । हन्ति ॥ अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलो

१ 'अदो जाग्धि-' इत्यस्मात् अद इति 'लुङ्सनोर्ध्रस्त्व' इत्यतो घ्रस्त्व इ
चानुवर्तनीयम् ॥

झलि ङिति । ६।४।३७। अनुनासिकान्तानामेर्षा वनतेश्च लोपः स्याज्झलादौ
 ङिति ङिति परे । यभिरमिनभिगमिहनिमन्यतयोऽनुदात्तोपदेशः । तनुक्षुण्-
 क्षिणुऋणुतृणुषृणुवनुमनुतनोत्यादयः । हतः घन्ति । हंसि हयः हय । हन्मि
 हन्वः हन्मः । जघान जघ्नतुः जघ्नुः ॥ अभ्यासाच्च । ७ । ३ । ५५ ।
 अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कुरवं स्यात् । जघनिथ जघन्य जघ्नथुः जघन
 जघान जघन जघ्निव जघ्निम । हन्ता हनिष्यति हन्तु हतात् हताम् हन्तु ॥
 हन्तेर्जः । ६ । ४ । ३६ । हौ परे ॥ असिद्धवदत्राभात् । ६ । ४ । २२ ।
 इत् ऊर्ध्वमापादसमाप्तेराभीयं समाश्रये तस्मिन्कर्तव्ये तदसिद्धम् । इति
 जस्यासिद्धत्वान्न हेर्लुक् । जहि हतात् हतम् हत । हनानि हनाव हनाम् ।
 अहन् अहताम् अघ्नन् । अहन् अहतम् अहत । अहनम् अहन्व अहन्म ।
 हन्यात् ॥ आर्धधातुके । २।४।३५। इत्यधिकृत्य ॥ हनो वध लिङि । २।
 ४।४२। लुङि च । २।४।४३। वधादेशोऽदन्तः । आर्धधातुके इति विषय-
 सप्तमी । तेनार्धधातुकोपदेशे अकारान्तत्वादतो लोपः । वध्यात् वध्यास्ताम्
 अवधीत् अहनिष्यत् । यु मिश्रणामिश्रणयोः ३ ॥ उतो वृद्धिर्लुकि हलि ।
 ७।३।८९ । लुग्विषये उतो वृद्धिः पिति हलादां सार्वधातुके न त्वभ्यस्तस्य
 यौति युतः युवन्ति । यौषि युथः युथ । यौमि युवः युमः । युयाव यावता
 यविष्यति यात् युतात् अयौत् अयुताम् अयुवन् युयात् । इह उतो वृद्धिर्न ।
 भाष्ये पिञ्च ङिञ्च पिञ्चेति व्याख्यानात् । युयाताम् युयुः । यूयात् यूयास्ताम्
 यूयासुः । अयावीत् अयविष्यत् । या प्राप्ते ४ । याति यातः यान्ति ।
 यियौ याता यास्यति यात् अयात् अयाताम् ॥ लङः शाकटायनस्यैव ।
 ३ । ४ । १११ । आदन्तात्परस्य लङो ज्ञेर्लुक् वा स्यात् । अयुः अयान् ।
 यायात् यायाताम् यायुः । यायात् यायास्ताम् यायासुः । अयासीत् अया-

१ 'चजोः कु-' 'हो हन्तेः' इत्येताभ्यामनुवृत्तिरत्र ॥ २ 'नाभ्यस्तस्याचि पिति
 य' सार्वधातुके' इति सूत्रमावर्तनीयम् ॥ ३ 'भातः' इति पूर्वसूत्रमनुवर्तनीयम् ॥

स्यत् । वा गतिगन्धनयोः ५ । भा दीप्ति ६ । प्णा शीचे ७ । श्रा पाके
 ८ । द्रा कृत्सायं गती ९ । प्सा भक्षणे १० । रा दाने ११ । ला आदाने
 १२ । दाप् लवने १३ । ख्या प्रकथने १४ । अयं सार्वधातुके एव प्रयो-
 क्तव्यः । विद् ज्ञाने १५ ॥ विदो लटो वा । ३ । ४ । ८३ । वेत्तेर्लटः
 परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः । वेद् विदतुः विदुः । वेत्य विदथुः विद् ।
 वेद् विद् विद्भि । प्ले वेत्ति भित्तः विदन्ति ॥ उपविदजागृभ्योऽन्यतर-
 स्याम् । ३ । १ । ३८ । एभ्यो लिट्याम्वा स्यात् । विदेरदन्तत्वप्रातिज्ञा-
 नादाभि न गुणः । विदाश्चकार विवेद वेदिना वेदिष्यति ॥ विदाङ्कुर्व-
 न्त्वित्यन्यतरस्याम् । ३ । १ । ४१ । वेत्तेर्लोऽटि आम् गुणाभावो लोटो
 लृक् लोटन्तकरोत्प्लुप्रयोगश्च वा निपात्यते । पुरुषवचने न विवक्षिते । वि-
 दाङ्करोतु वेत्तु ॥ तनादिकृन्म्य लः । ३ । १ । ७९ । तनादेः कृञश्च लः
 प्रत्ययः स्यात् । ज्ञोऽपवादः ॥ अत उत्सार्वाधातुके । ६ । ४ । ११० ।
 उप्रत्ययान्तस्य कृञोऽत उत्सार्वाधातुके किति । विदाङ्कृतात् विदाङ्कृताम्
 विदाङ्कुर्वन्तु । विदाङ्कृत् विदाङ्कृत्वाणि । अवेत् अविताम् अविदुः ॥
 दश्च । ८ । २ । ७५ । घातोर्दस्य पदान्तस्य सिपि परे र्वा । अवेः अवेत्
 विधात् विधास्ताम् अवेदीत् अवेदिष्यत् । अस भुवि १६ । अस्ति ॥ श्रसो-
 रलोपः । ६ । ४ । १११ । श्रस्यास्तेश्वातो लोपः सार्वधातुके क्ङिति ।
 स्तः सन्ति । अति स्यः स्य । अस्मि स्वः स्मः ॥ उपसर्गप्रादुर्भ्यामास्ति-
 र्यचपरः । ८ । ३ । ८७ । उपसर्गेण प्रादुसश्वासनेः सस्य पो यकारेऽचि-
 च परे । निप्यात् प्राप्तिषन्ति । प्रादुःपन्ति । यचपरः किम् । अभिस्तः ॥
 अस्तेर्भूः । २ । ४ । ५२ । आर्धधातुके । वभूव भविता भविष्यति ।
 अस्तु स्तात् स्ताम् सन्तु ॥ द्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्च । ६ । ४ । ११९ ।

धोरस्तेश्च एत्वं स्यात् ह्रीं परे अभ्यासलोपश्च । एत्वस्यासिद्धत्वाद्धर्षिः ।
 श्रसोरित्यल्लोपः । तातङ्पक्षे एत्वं न । परेण तातङ् वाधात् । एर्धं स्तात्
 स्तम् स्त । असानि असाव असाम । आसीत् आस्ताम् आसन् । स्यात्
 स्याताम् स्युः । भूयात् अभूत् अभविष्यत् । इण् गतीं १७ । एति इतः ॥
 इणो यण् । ६ । ४ । ८१ । अजादी प्रत्यये परे । यन्ति ॥ अभ्यास-
 स्यासवर्णे । ६ । ४ । ७८ । इर्सेवर्णयोरियङ्बुवङ्ौ स्तोऽसवर्णेऽचि ।
 इयाय ॥ दीर्घ इणः किति । ७ । ४ । ६९ । इणोऽभ्यासस्य दीर्घः
 स्यात् किति लिटि । ईयुः ईयुः इयायेथ इयेथ एष्यति एतु ऐत् ऐताम्
 आयन् । इयात् ॥ एतेर्लिङि । ७ । ४ । २४ । उपसर्गात्पस्य इणो-
 ऽणो ह्रस्व आर्धधातुके किति लिङि । निरियात् । उभयत आश्रयणे
 नान्तादिवत् । अभीयात् । अणः किम् । समेयात् ॥ इणो गा लुङि । २ ।
 ४ । ४५ । गातिस्थेति सिचो लुक् । अगात् ऐष्यत् । शीङ् स्वप्ने १८ ॥
 शीङ्ः सार्वधातुके गुणः । ७ । ४ । २१ । कृिति चेत्यस्यापवादः ।
 शेते शयाते ॥ शीङो रुट् । ७ । १ । ६ । शीङ्ः परस्य ज्ञादेशस्यातो
 रुडागमः स्यात् । शेरते । शेषे शयाये शेष्वे । शये शवहे शेमहे । शिश्ये
 शिश्यते शिशिये । शयिता शयिष्यते शेताम् शयाताम् अशेत अशया-
 ताम् अशेरत । शयीत शयीयाताम् शयीरयन् । शयिषीष्ट अशयिष्य
 यिष्यत । इङ् अध्ययने १९ । इङ्कित्वाध्युपसर्गतो न व्यभिचरतः । अधी-
 ते अधीयाते अधीयते ॥ गाङ् लिटि । २ । ४ । ४९ । इङ्गे गाङ्
 स्याल्लिटि । अधिजगे अधिजगाते अधिजगिरे । अध्येता अध्येष्यते अधी-
 ताम् अधीयाताम् अधीयताम् । अधीष्व अधीयाथाम् अधीष्वम् । अध्येष्वे

१ 'अचि क्षु-' इत्यतो योरियङ्बुवङ्ौ इति पदद्वयमनुवर्तते ॥ २ 'उपसर्गाद्भ्रस्व-'
 इति पूर्वसूत्रमावर्तते ॥ ३ तेनात्र 'एतेर्लिङि' इत्यस्य प्राप्तिर्न भवति ॥ ४ 'आत्मने-
 पदेष्वनतः' इति पूर्वसूत्रात् अत इत्यनुवर्तनीयम् ॥

अध्ययावहै अध्ययामहै । अध्यैत अध्यैयाताम् अध्यैयत । अध्यैथाः अध्यै
याथाम् अध्यैध्वम् । अध्यैयि अध्यैवाहि अध्यैमहि । अधीयीत अधीयी
याताम् अधीयीरन् । अध्यैधीष्ट ॥ विभाषा लुङ्लृङोः । २ । ४ । ५० ।
ईङो गाङ् वा स्यात् ॥ गाङ्कुटादिभ्योऽङिणञित् । १ । २ । १ ।
गाङ्देशात्कुटादिभ्यश्च परे ञितः प्रत्यया ङितः स्युः ॥ घुमास्थागा-
पांजहातिसां हलि । ६ । ४ । ६६ । एपांमात् ईत्स्याद्धलादौ ङित्यार्थः
घातुके । अध्यगीष्ट अध्यैष्ट अध्यगीष्यत अध्यैष्यत । दुह प्रपूरणे २० ।
दोग्धि दुग्धः दुहन्ति । धोक्षि । दुग्धे दुहाते दुहते । धुक्षे दुहाथे दुग्ध्वे ।
दुहे दुह्वहे दुह्वहे । द्दोह द्दुह्वे दोग्धा धोक्ष्यति धोक्ष्यते । दोग्धु दुग्धात्
दुग्धाम् दुहन्तु । द्दुग्धि दुग्धात् दुग्धम् दुग्ध । दोहानि । दुग्धाम् दुहाताम्
दुहताम् । । धुक्ष्व दुहायाम् धुग्ध्वम् । दाहै दोहावहै दोहामहै । अधोक्
अदुग्धाम् अदुहन् । अदोहम् । अदुग्ध अदुहाताम् अदुहत । अधुग्ध्वम्
दुह्यात् दुहीत ॥ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । १ । २ । ११ । इक्समीपा-
द्धलः परौ झलादी लिङ्सिचौ किंती स्तस्ताङि । धुक्षीष्ट ॥ शलङ्गुपधाद-
नितः क्सः । ३ । १ । ४५ । इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादानिटश्चल्लेः क्सा-
देशः स्यात् । अधुक्षत् ॥ लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ।
७ । ३ । ७३ । एषां क्सस्य लुग्वा स्यादन्त्ये तङि । अदुग्ध अधुक्षत् ॥
क्सस्याचि । ७ । ३ । ७२ । अजादौ तङि क्सस्य लोपः । अधुक्षाताम् अधु-
क्षन्त । अदुग्धाः अधुक्षथाः अधुक्षथाम् अधुग्ध्वम् अधुक्ष्वम् । अधुक्षि
अदुह्वाहि अधुक्षावाहि अधुक्षामाहि । अधोक्ष्यत । एवं दिह उपचये २१ ।
लिह आरवादाने २२ । लोटि लीढः लिहन्ति । लेक्षि । लीढे लिहाते लिहते ।
लिक्षे लिहाथे लीढे । लिलेह लिलिहे लीढासि लीढासे लेक्ष्यति लेक्ष्यते । लेह
लीढात् लीढाम् लिहन्तु । लीढे लेहानि लीढाम् अलेह् अलेह् अलिक्षत्

अलिक्षत अलीढ अशेक्षत् अशेक्षयत् । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि २३ ॥ ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः । ३ । ४ । ८४ । ब्रुवो लृट्स्तिवादीनां पञ्चानाणलादयः पञ्च वा स्युर्ब्रुवश्चाहादेशः । आह आहतुः आहुः ॥ आहस्यः । ८ । २ । ३५ । झलि परे । चर्त्तम् । आत्थ आहथुः ॥ ब्रुव ईद् । ७ । ३ । ९३ । ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईद् स्यात् । ब्रवीति ब्रूतः ब्रुवन्ति । ब्रूते ब्रुवाते ब्रुवते ॥ ब्रुवो वचिः । २ । ४ । ५३ । आर्षधातुके । उवाच उचतुः उच्युः । उवचिथ उवकथ उचे वक्ता वक्ष्यति वक्ष्यत ब्रवीतु ब्रूतात् ब्रुवन्तु ब्रूहि ब्रवाणि ब्रूताम् ब्रवे अब्रवीत् अब्रूत् ब्रूयात् ब्रुवीत उच्यात् वक्षीष्ट ॥ अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् । ३ । १ । ५२ । एभ्यश्चोऽङ् स्यात् ॥ वच उम् । ७ । ४ । २० । अलि परे । अवोचत् अवोचत अवक्षयत् अवक्षयत् । (चर्करीतं च) चर्करीतमिति यद्गुणान्तमज्ञादौ वोक्यम् । उर्णञ् आच्छादने २४ ॥ ऊर्णोतेर्विभाषा । ७ । ३ । ९० । वा वृद्धिः स्याद्वलादौ पिति सार्वधातुके । ऊर्णोति ऊर्णोति ऊर्णुतः ऊर्णुवन्ति । ऊर्णुते ऊर्णवाते ऊर्णवते । (ऊर्णोतेराप्तेति वाच्यम्) नन्द्राः संयोगादयः । ६ । १ । ३ । अचः पराः संयोगादयो नदरा द्विन भवन्ति । नुशब्दस्य द्वित्वम् । ऊर्णुनाव ऊर्णुनवतुः ऊर्णुनुवुः ॥ विभाषोर्णोः । १ । २ । ३ । इडादिप्रत्ययो वा ङित्स्यात् ॥ ऊर्णुनविय ऊर्णुनविय ऊर्णुविता ऊर्णविता ऊर्णुविष्यति ऊर्णुविष्यति ऊर्णोतु ऊर्णोतु ऊर्णवानि ऊर्णवे ॥ गुणोऽपृक्ते । ७ । ३ । ९१ । ऊर्णोर्णुणोऽपृक्ते हलादौ पिति सार्वधातुके । वृद्धचपवादः । और्णोत् और्णोः ऊर्णुयात् ऊर्णुयाः ऊर्णुधीत ऊर्णुयात् ऊर्णुविषीष्ट ऊर्णुविशीष्ट ॥ ऊर्णोतेर्विभाषा । ७ । २ । ६ । इडादी

१ 'परस्मैपदानां-' इति 'विदो लटो वा' इति सूत्रेऽत्रानुवर्तते ॥ २ 'नाभ्यस्तस्य-' इत्यस्मात्पितीति 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इत्यस्माद्धलीति चानुवर्तनीयम् ॥

परस्मैपदे परे सिचि वा वृद्धिः पक्षे गुणः । और्णावीत् और्णवीत् और्णुवीत्
और्णाविष्टाम् और्णविष्टाम् और्णुविष्टाम् और्णविष्ट और्णुविष्ट और्णविष्यत्
और्णुविष्यत् ॥ इत्यदादयः ॥

अथ तिङन्ते जुहोत्यादिगणप्रकरणम् ।

हु दानादनयोः १ ॥ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः । २ । ४ । ७५ ।
शुपः श्लुः स्यात् ॥ श्लौ । ६ । १ । १० । धातोर्द्वे स्तः । जुहोति
जुहुतः ॥ अदभ्यस्तात् । ७ । १ । ४ । इस्य । हुशुवोरिति यण् ।
जुहति ॥ भीहीभृहुवां श्लुवच्च । ३ । १ । ३९ । एभ्यो लिट्याम्वा
स्यादामि श्लाविच कार्थं च । जुहवाञ्चकार जुहाव होता होष्यति । जुहोतु
जुहुतात् जुहुताम् जुह्वतु । जुहुधि जुह्वानि अजुहोत अजुहुताम् ॥ जुसि
च । ७ । ३ । ८३ । इगन्ताङ्गस्य गुणोऽजादौ जुसि । अजुहवुः जुहु-
यात् ह्रयात् अहोपीत् अहोष्यत् । जिभी मये २ । विभेति ॥ भियोऽन्य-
तरस्याम् । ६ । ४ । ११५ । इकारः स्याद्वलादौ क्लृति सार्वधातुके ।
भिभीतः विभितः विभ्यति विभयाञ्चकार विभाय भेता भेष्यति विभेतु
विभितात् विभीतात् अविभेत् । विभियात् विभीयात् भीयात् अभि-
पीत् अभेष्यत् । ह्री लज्जायाम् ३ । जि जिहीतः जिहीयाति जिह्वयाञ्च-
कार जिहाय हेता हेष्यति जिह्वेतु अजिह्वेत् जिह्वयात् अह्वीपीत् अह्वेष्यत् ।
पृ पालनपूरणयोः ४ ॥ अतिपिपत्योश्च । ७ । ४ । ७७ । अभ्यासस्य
इकारोऽन्तादेशः स्यात् श्लौ । पिपति ॥ उदोष्ठ्यपूर्वस्य । ७ । १ । १०२ ।
अङ्गाधयवौष्ठ्यपूर्वो य ऋत्तदन्तस्याङ्गस्य उत्स्यात् ॥ हलि च । ८ । २ ।
७७ । रेफान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घो हलि । पिपूर्तः पिपुरति

१ 'मिदेशुणः' इत्यतो गुण इति 'वसस्यादधि' इत्यतो अचीति चानुवर्तनीयम् ॥

२ 'वौशुपधाया दीर्घे इकः' इति सूत्रमनुवर्तते ॥

पपार ॥ ङृङ्मां ह्रस्वो वा । ७ । ४ । १२ । एषा किति लिटि ह्रस्वो
 वा स्यात् । पप्रतुः ॥ ऋच्छत्यृताम् । ७ । ४ । ११ । तौदादिकऋच्छे
 ऋधातोऋतां च गुणो लिटि । पपतुः पपरुः ॥ वृत्तो वा । ७ । २ । ३८ ।
 वृष्ट्वृष्भ्यामृदन्ताञ्चये दीर्घो वा स्यान्न तु लिटि । परिता परीता परिष्यति
 परीष्यति पिपर्तु अपिपः अपिपूर्ताम् अपिपरुः पिपूर्यात् पूर्यात् अपारीत् ॥
 सिचि च परस्मैपदेषु । ७ । २ । ४० । अत्र इये न दीर्घः । अपारि-
 ष्टाम् अपरिष्यत् अपरीष्यत् । ओहाक् त्यागे ६ । जहाति ॥ जहातेश्च । ६ ।
 ४ । ११६ । इद्वा स्याद्धलादौ क्विति सार्वधातुके जहितः ॥ ई हल्य-
 घोः । ६ । ४ । ११३ । श्राभ्यस्तयोरात् ईत्स्यात्सार्वधातुके किति हलि
 न तु घोः । जहीतः ॥ श्राभ्यस्तयोरात् । ६ । ४ । ११२ । अनयो-
 रातो लोपः क्विति सार्वधातुके । जहति जहौ हाता हास्यति जहातु जहितात्
 जहीतात् ॥ आच हौ । ६ । ४ । ११७ । जहातेहौ परे आ स्याच्चा-
 दिदीतौ । जहाहि जहाहि जहीहि अनहात् अनहुः ॥ लोपो यि । ६ ।
 ४ । ११८ । जहातेरालोपो यादौ सार्वधातुके । जह्यात् । एलिङि । हेयात्
 अहासीत् अहास्यत् । माङ् माने शब्दे च ६ ॥ भृजामित् । ७ । ४ ।
 ७६ । भृञ् माङ् ओहाङ् एषां त्रयाणामभ्यासस्य इत्स्यात् श्लो ॥ मिमीते
 मिमाते मिमते ममे माता मास्यते मिमीताम् अमिमीत् मिमीत मासीष्ट
 अमास्त अमास्यत् । ओहाङ् गतौ ७ । जिहीते जिहाते जिहते । जहे हाता
 हास्यते जिहीताम् अजिहीत् जिहीत् हासीष्ट अहास्त अहास्यत् । ङुभृञ्
 धारणपोषणयोः ८ । विभर्ति विभृतः विभ्रति । विभृते विभ्रते विभ्रते ।
 विभराञ्चकार बभार बभर्थ बभृन्न विभराञ्चक्रे बभ्रे भर्ता भरिष्यति भरिष्यते
 विभर्तु विभराणि विभृताम् अबिभः आविभृताम् अबिभरुः अबिभृत विभृ-
 शत् विभ्रीत् भ्रियात् भृषीष्ट अभाषीत् अभृत अभरिष्यत् अभरिष्यत् ।

१ पपरतुरिति रूपं पक्षान्तरे ॥ २ दाक्षपधारूपधात्वोर्नेत्वामित्यर्थः ॥

दुदाञ्च दाने १ । ददाति दत्तः ददति दत्ते ददाते ददते ददौ ददे दाता
 दास्याति दास्यते ददातु ॥ दाधा ध्वदाप् । १ । १ । २० । दाहूपा
 धारूपाश्च घातवो घुसंज्ञाः स्युर्दाप्देवौ धिना । ध्वसोरित्येत्यम् । देहि
 दत्तम् अददात् अदत्त दद्यात् ददाति देयात् दासीष्ट अदात् अदाताम् अदुः ॥
 स्थाध्वोरिध । १ । २ । १७ । अनयोरिदन्तादेशः स च कित्स्यादात्म-
 नेपदे । अदित अदास्यत् अदारयत् । दुधाञ्च धारणपोपणयोः १० । दधाति ॥
 दधस्तयोश्च । ८ । २ । ३८ । द्विस्तस्य झर्पन्तस्य धाधातोर्वशो
 भप् स्यात्तयोः परयोः स्वोश्च परतः । धत्तः दधाति दधासि धत्य ।
 धत्ते दधाते दधते । धत्ते धत्वे । ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च । धेहि
 अदधात् अधत्त दध्यात् दधाति धेयात् धासीष्ट अधात् अधित अधा-
 स्यत् अधास्यत् । णिञिश्चाचपोपणयोः ११ । (इर इत्संज्ञा वाच्या)
 णिजां त्रयाणां गुणः श्लो । ७ । ४ । ७५ । णिञ्विञ्जिञ्जामभ्या-
 सय गुणः स्यात् श्लो । नेनेक्ति नेनिक्तः नेनिजति नेनिक्ते निनेज निनिजे
 नेक्ता नेक्षयति नेक्षयते । नेनेक्तु नेनिग्धि ॥ नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्व-
 धातुके । ७ । ३ । ८७ । लघुवधगुणो न स्यात् । नेनिजानि नेनिक्ताम् ।
 अनेनेक् अनेनिक्ताम् अनेनिजुः । अनेनिजम् अनेनिक्त नेनिज्यात् निज्यात्
 नेनिजीत् निक्षीष्ट ॥ इरितो वा । ३ । १ । ५७ । इरितो धातोश्छेरु-
 ना परस्मैपदेषु । अनिजत् अनेक्षीत् अनिक्त अनेक्षयत् अनेक्षयत् ॥ इति
 जुहोत्यादयः ॥

अथ तिङन्ते दिवादिगणप्रकरणम् ।

दिबु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्व्यतिस्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु १ ॥
 दिवादिभ्यः झ्यन् । ३ । १ । ६९ । शपोऽपवादः । हलि चेति दीर्घः ।

१ ' एकाचो बशो भप् झपन्तस्य स्वोः ' इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते ॥

दीव्यति दिदेव देविता देविष्यति दीव्यतु अदीव्यत् दीव्येत दीव्यात् अदे-
 वीत् अदेविष्यत् । एवं षिवु तन्तुसन्ताने २ । नृती गात्रविक्षेपे ३ । नृत्यति
 ननर्त नर्तिता ॥ सेऽसिचि कृतचृतचलूदत्तदन्तुः । ७ । २ । ५ । ७ । एभ्यः परस्य
 सिञ्जिन्नस्य सादेरार्धधातुकस्येड्वा । नर्तिष्यति नत्स्यति नृत्यतु अनृत्यत्
 नृत्येत् नृत्यात् अनर्तीत् अनर्तिष्यत् अनत्स्यत् । त्रसो उद्वेगे ४ । वा
 आशति श्यन्वा । त्रस्यति तत्रास ॥ वा जृभ्रमुत्रसाम् । ६ । ४ । १२४ ।
 एषां क्विति लिटि सेटि थलि च एत्वाभ्यासलोपो वा । त्रसतुः तत्रसतुः
 त्रसिथ तत्रसिथ त्रसिता । शो तनूकरणे ५ ॥ ओतः श्यनि । ७ । ३ । ७ । १ ।
 लोपः स्यात् श्यनि । श्यति श्यतः श्यन्ति । शशौ शशतुः शशुः । शाता
 शास्यति ॥ विभाषा घ्राधेद्शाच्छासः । २ । ४ । ७८ । एभ्यः सिचो
 लुक्वा स्यात् परस्मैपदे परे । अशात् अशाताम् अशुः ॥ यमरमनमातङ्
 सकच । ७ । २ । ७३ । एषां सक् स्यात् एभ्यः सिच इट् स्यात् परस्म-
 पदेषु । इट्सकौ । अशासीत् अशासिष्टाम् । छो छेदने ६ । छ्यति ।
 षोऽन्तकर्मणि ७ । स्यति ससौ । दोऽवखण्डने ८ । द्यति ददौ देयात्
 अदात् । व्यथ ताडने ९ ॥ ग्रहज्यावधिव्यधिविधिविचतितृश्चतिपृच्छ-
 तिभृज्जतीनां क्विति च । ६ । १ । १६ । एषां संप्रसारणं स्यात्किति
 ङिति च । विध्याति विव्याथ विविधनुः विविधुः विव्यथिथ विव्यथ्य व्यद्वा
 व्यस्यति विधेत् विध्यात् अव्यात्सीत् । पुष पुष्टौ १० । पुष्यति पुपोष
 पुपोषिथ पोष्टा पोक्ष्यति । पुषादीत्यङ् । अपुषत् । शुष शोषणे ११ । शुष्यति
 शुशोष अशुषत् । णश अदर्शने १२ । नश्यति ननाश नेशतुः ॥ रधादि-
 भ्यश्च । ७ । २ । ४५ । रध्नशतृप्डप्रदुहमुद्वष्णुहृष्णिह एभ्यो वैलाद्यार्धधा-
 तुकस्य वेट् स्यात् । नेशिथ ॥ मस्जिनशोर्झलि । ७ । १ । ६० । नुम् स्यात् ।
 तनष्ट नेशिथ नेश्व नेशिम नेश्म नाशेता नष्टा नशिष्यति नडक्ष्यति नश्यतु

अनश्यत् नश्येत् नश्यात् अनशत् । पूङ् प्राणिप्रसवे १३ । सूयते सुपुवे ।
 क्रादिनियमादिङ् । सुपुविषे सुपुविषहे सुपुविमहे सोता सविता । वृङ्
 परितापे १४ । दूयते । दीङ् क्षये १५ । दीयते ॥ दीङो युङाचि कृति ।
 ६ । ४ । ६३ । दीङः परस्याजादेः कित् आर्धघातुकस्य युत् । (वृग्युटावु-
 वृङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ) ॥ दिदीये ॥ मीनातिमिनोतिदीङां
 ल्यपि च । ६ । १ । ५० । एषामात्वं स्यात् ल्यपि चादाशित्येज्जिमित्ते ।
 दाता दास्यति अदास्त । दीङ् विहायसा गतो १६ । डीयते ङिङ्चे ङ-
 यिता । पीङ् पाने १७ । पीयते पेता अपेष्ट । माङ् माने १८ । मायते ममे ।
 जनी प्रादुर्भावे १९ ॥ ज्ञाजनोर्जा । ७ । ३ । ७९ । अनयोर्जादेशः
 स्यात् । शीति । जायते जज्ञे जनिता जनिष्यते ॥ दीपजनबुधपूरितायि-
 ष्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् । ३ । १ । ६१ । एभ्यश्च्लेश्चिण् वा स्यात्
 एकत्रचने तश्चदे परे ॥ चिणो लुक् । ६ । ४ । १०४ । चिणः परस्य
 तश्चदस्य लुक् स्यात् ॥ जनिवध्योश्च । ७ । ३ । ३५ । अनयोरुपधाया
 वृद्धिर्न स्याच्चिणि ञ्जिति कृति च । अजानि अजानिष्ट । दीपी दीप्तौ २० ।
 दीप्यते दिदीपे अदीपि अदीपिष्ट । पद गतो २१ । पद्यते पेदे पत्ता परसीष्ट ॥
 चिण् ते पदः । ३ । १ । ६० । पदश्च्लेश्चिण् स्यात्तश्चदे परे । अपादि
 अपत्साताम् अपत्सत । विद् सत्तायाम् २२ । विद्यते वेत्ता अवित्त । बुध
 अवगमने २३ । बुध्यते बोद्धा भोत्स्यते भुत्सीष्ट अबोणि अबुद्ध अमुत्सा
 ताम् । युध संप्रहारे २४ । युध्यते युयुधे योद्धा अयुद्ध । सृज विसर्गे २५ ।
 सृज्यते ससृजे ससृजिपे ॥ सृजिदृशोर्झिल्यमाकिति । ६ । १ । ५८ ।
 अनयोरमागमः स्याज्जलादावकिति । स्रष्टा स्रक्ष्यति सृक्षीष्ट असृष्ट असृ-
 क्षाताम् । मृप तितिक्षायाम् २६ । मृष्यति मृष्यते ममर्ष ममर्षिय ममृषि

१ ज्ञाजनोर्जात्वाः ॥ २ ' आतो युक् चिष्कृतोः ' इति सूत्रमनुवर्तते ॥

मर्षितासि मर्षितासे मर्षिष्यति मर्षिष्यते । णह वन्धने २७ । नह्यते नह्यति
ननाह ननद्ध नेहित्थ नेहे नद्धा नत्थति अनात्सीत् अनद्ध ॥ इति दिवाद्यः ॥

अथ तिङन्ते स्वादिगणप्रकरणम् ।

षृञ् अभिषे १ ॥ स्वादिभ्यः ङुः । ३ । १ । ७३ । शपोऽपवाद् ।
सुनोति सुनुतः । हुश्रुवोरिति यण् । सुन्वन्ति । सुन्वः सुनुवः । सुनुते सुन्वाते
सुन्वते । सुन्वहे सुनुवहे सुपाव सुपुषे सोता स्रुत् सुनवानि सुनवे सुनुयात्
सूयात् ॥ स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु । ७ । २ । ७२ । एभ्यः सिच इद्
स्यात् परस्मैपदेषु । असावीत् असोष्ट । चिञ् चयने २ । चिनोति चिनुते ॥
विभापा चेः । ७ । ३ । ५८ । अभ्यासात्परस्य कुत्वं वा स्यात्सनि
लिटि च । चिकाय चिचाय चिक्ये चिच्ये अचैपीत् अचेष्ट । स्तृञ् आच्छा-
दने ३ । स्तृणोति स्तृणुते ॥ शर्पूर्वाः खयः । ७ । ४ । ६१ । अभ्या-
सस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्तेऽन्ये ह्रस्वो लुप्यन्ते । तस्तार तस्तरतुः तस्तरे ।
गुणोतीति गुणः । स्तर्यात् ॥ ऋतश्च संयोगादेः । ७ । २ । ४३ ।
ऋदन्तात्संयोगादेः परयोर्लिङ्गसिचोरिङ्गा स्यात्तडि । स्तारिपीष्ट स्तृपीष्ट
अस्तरिष्ट अस्तृत । धूञ् कम्पने ४ । धूनोति धूनुते दुधाव । स्वरतीति वेट् ।
दुधाविय दुधोथ ॥ श्र्युकः किति । ७ । २ । ११ । श्रिञ् एकाच उग-
न्ताच्च गित्कितोरिण् न । परमपि स्वरत्यादिविकल्पं वाधित्वा पुरस्तात्प्र-
तिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमात्रित्यमिद् । दुधु-
विष दुधुषे अधावात् अधविष्ट अधोष्ट अधविष्यत् अधोष्यत् अधविष्यताम्
अधोष्यताम् अधविष्यत अधोष्यत ॥ इति स्वाद्यः ॥

१ 'इडन्त्यर्ति-' इत्यतो इट् अनुवर्तते ॥ २ 'चजोः कु-' 'अभ्यासाच्च'
'सन्लिटोर्जेः' इति सूत्रत्रयस्यात्रानुवृत्तिः ॥ ३ 'नेङ्गशि क्कति' इत्यनुवर्त-
नीयम् ॥

अथ तिङन्ते तुदादिगणप्रकरणम् ।

तुद व्यथने १ ॥ तुदादिभ्यः शः । ३ । १ । ७७ । शपोऽपवादः ।
तुदाति तुदते तुतोद तुतोदित् तुतुदे तोत्ता अतौत्सति अतुत्त । णुद प्रेरणे २ ।
नुदाति नुदते नुनोद नोत्ता । भ्रस्ज पाके ३ । ग्रहियेति संप्रसारणम् । सस्य
श्रुत्वेन शः । शंस्य जश्त्वेन जः । भृज्जति भृज्जते ॥ भ्रस्जो रोपधयो रम-
न्यतरस्याम् । ६ । ४ । ४७ । भ्रस्जे रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा
स्यादार्धघातुके । मित्त्वादन्त्यादचः परः । स्थानषष्ठीनिर्देशाद्रोपधयोर्निवृत्तिः ।
वभर्ज वभर्जतुः वभर्जिथ वभर्ष्ट वभ्रज्ज वभ्रज्जतुः वभ्रज्जिथ । स्कोरिति स-
लोपः । ब्रश्चेति षः । वभ्रष्ट वभर्जे वभ्रजे भर्ष्ठा भ्रष्टा भ्रक्ष्यति भर्क्ष्यति ।
क्रुति रमागमं बाधित्वा संप्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन । भृज्ज्यात् भृज्ज्यास्ताम्
भृज्ज्यासुः । भर्क्षीष्ट भ्रक्षीष्ट अमार्क्षीत् अभ्राक्षीत् अमर्ष्ट अम्रष्ट । कृष विले-
खने ४ । कृषति कृषते चकर्ष चकृषे ॥ अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतर-
स्याम् । ६ । १ । ५९ । उपदेशेऽनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्याम्वा स्याज्झ-
लादावकिति । ऋष्टा कर्ष्ठा कृक्षीष्ट । (स्पृशामृशकृषतृपट्पां च्लेः सिञ्चा
वाच्यः) अक्राक्षीत् अकार्षीत् अकृक्षत् अकृष्ट अकृक्षाताम् अकृक्षत ।
अकृक्षत अकृक्षाताम् अकृक्षन्त । मिल सङ्गमे ५ । मिलति मिलते मिमेल
मेलिता अमेलीत् । मुच्छ मोचने ६ ॥ शे मुचादीनाम् । ७ । १ । ५९ ।
मुच्लिपिद्विद्वल्पसिचकृत्स्विद्विशां नुम् स्यात् शे परे । मुञ्चति मुञ्चते मोक्ता-
मुच्यात् मुक्षीष्ट अमुचत् अमुक्त अमुक्षाताम् । लृज्ज छेदने ७ । लृम्पति
लृम्पते लोप्ता अलुपत् अलुप्त । विद्वल् लामे ८ । विन्दति विन्दते विवेद विविदे ।
व्याघ्रभूतिमते सेट् । वेदिता । भाष्यमतेऽनिद् । परिवेत्ता । षिच क्षरणे ९ ।
सिञ्चति सिञ्चते ॥ लिपिसिचिह्वश्च । ३ । १ । ५३ । एभ्यश्च्लेरङ् स्यात् ।
आसिचत् ॥ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । ३ । १ । ५४ । लिपिसिचिह्वः
परस्य च्लेरङ् वा । असिचत् असिचत असिक्त । लिप उपदेहे १० । उप-

देहो वृद्धिः । लिम्पति लिम्पते लेप्ता अलिपत् अलिपत अलिप्त । इति उभ-
 यपदिनः । कृती छेदने ११ । कृन्ताति चकर्त कर्तिता कर्तिष्यति कर्त्स्यति
 अकर्तात् । खिद परिघाते १२ । खिन्दति चिखेद खेत्ता । पिश अवयवे १३ ।
 पिशति पोशिता । ओब्रश्चु छेदने १४ । वृश्वाति वब्रश्च वब्राश्चिय वब्रष्ट ब्राश्चिता
 ब्रष्टा ब्राश्चिष्यति ब्रक्ष्याति वृश्वात् अब्रश्वात् अब्राक्षीत् । व्यच व्याजीकरणे
 १५ । विचति विव्याच विविचतुः व्यचिता व्यचिष्यति विच्यात् अब्याचीत्
 अब्यचीत् । व्यचेः कृटादित्त्वमनसीति तु नेह प्रवर्तते । अनसीति पर्युदासेन
 कुम्मात्रविषयत्वात् । उछि उञ्छे १६ । उञ्छति । उञ्छः कणश् आदानं
 कणिशायर्जनं शिल्मिति यादवः । ऋच्छगतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेपु १७ ।
 ऋच्छति । ऋच्छत्यृतामिति गुणः । द्विहल्ग्रहणस्याऽनेकहलुपलक्षणत्वाद्भृट् ।
 आनच्छ आनच्छतुः ऋच्छिता । उञ्ज उत्सर्गे १८ । उञ्जति । लुभ विमो-
 हने १९ । लुभति ॥ तीषसहलुभरुपरिषः । ७ । २ । ४८ । इच्छत्यादेः
 परस्य तादेरार्धधातुक्रस्येद्वा स्यात् । लोभिता लोब्धा लोभिष्यति । तृष तृम्फ
 तृप्ती २१ । तृषति ततर्ष तर्पिता अतर्पीत् । तृम्फति (शे तृम्फादीनां नुम्
 वाच्यः) आदिशब्दः प्रकारे । तेन येऽत्र नकारानुषक्तास्ते तृम्फादयः ।
 ततृम्फ तृम्फ्यात् । मृड पृड सुखने २३ । मृडति पृडति । शुन गतो २४ ।
 शुनति । इष इच्छायाम् २५ । इच्छति । एषिता एष्टा एषिष्यति इष्यात्
 एषीत् । कुट कौटिल्ये २६ । गाङ्कुटादीति डित्वम् । चुकुटिथ्य चुकोट
 चुकुट कुटिता । पुट संश्लेषणे २७ । पुटति पुटिता । स्फुट विकसने २८ ।
 स्फुटति स्फुटिता । स्फुर स्फुल संचलने ३० । स्फुरति स्फुलति ॥ स्फुरति-
 स्फुलत्योर्निर्विभ्यः । ८ । ३ । ७६ । षत्वं वा स्यात् । निष्फुरति
 निष्फुरति । णू स्तवने ३१ । परिणूतगुणोदयः । नुवति नुनाव नुविता ।
 दुमस्जौ शुद्धौ ३२ । मज्जति ममज्ज । मस्जिनशोरिति नुम् (मस्जेरन्त्यात्पूर्वो
 नुम् वाच्यः) संयोगादिलोपः ममङ्थ ममज्जिथ मङ्क्ता मङ्क्ष्याति अमा-
 ङ्क्षीत् अमाङ्क्ताम् अमाङ्क्षुः । रुजो भङ्गे ३३ । रुजति रोक्ता रोक्ष्यति

अरीक्षीत् । भुजो कौटिल्ये ३५ । रुजिवत् । विश प्रवेशने ३६ । विशति
मृश आमर्शने ३६ । आमर्शनं स्पर्शः । अनुदात्तस्य चर्दुष्यस्यान्यतरस्याम्
अप्राक्षीत् अमाक्षीत् अमृक्षत् । षट् विशरणगत्यवसादनेषु ३७ । सीदत
त्यादि । शट् श्वातने ३८ ॥ शदेः शितः । १ । ३ । ६० । शिद्धार्त्
नोऽस्मात्तडानौ स्तः । शीयते शीयताम् अशीयत शीयेत । शशाद् श्
शात्स्याति अशादत् अशात्स्यत् । कृ विक्रमे ३९ ॥ ऋत इद्धातोः । ७ ।
१०० । ऋदन्तस्य घातोरङ्गस्य इत्स्यात् । किरति चकार चकरतुः चकर
करीता करिता कीर्थात् ॥ किरतौ लवने । ६ । १ । १४० । उपात्ति
रतेः सुट् छेदने । उपस्किरति ॥ अडभ्यासव्यवायेऽपि । ६ । १
१३६ । (सुट्कात्पूर्व इति वक्तव्यम्) उपस्किरत् उपचस्कार ॥ हि
सायां प्रतेश्च । ६ । १ । १४१ । उपात्प्रतेश्च किरतेः सुट् स्याद्विस
याम् । उपस्किरति प्रतिस्किरति । गृ निगरणे ४० ॥ अचि विभाषा । ८
२ । २१ । गिरते रेफस्य लोऽजादौ प्रत्यये । गिरति गिलति जगा
जगाल जगरिय जगलिय गरिता गरीता गलिता गलीता । प्रच्छ शीप्साया
४१ । ग्राहिज्या इति संप्रसारणम् । पृच्छति पप्रच्छ पप्रच्छतुः पप्रच्छुः
प्रष्टा प्रक्षयति अप्राक्षीत् । मृह् प्राणत्यागे ४२ ॥ म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च
१ । ३ । ६१ । लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृह्स्तद् नान्यत्र
रिह् । इयह् । म्रियते ममार मर्ता मरिष्यति मृषीष्ट अमृत । पृह् व्यायां
४३ । प्रायेणायं व्याहृपूर्वः । व्याम्रियते व्याप्रे व्याप्राते व्यापरिष्यं
व्यापृत व्यापृपाताम् । जुषी प्रीतिसेवनयोः ४४ । जुपते जुजुषे । ओविर्
भयचलनयोः ४५ । प्रायेणायमुत्पूर्वः । उद्विजते ॥ विज इट् । १ । २
२ । विजेः पर इडादिप्रत्ययो ङित् । उद्विजिता ॥ इति तुदादयः

अथ तिङन्ते रुधादिगणप्रकरणम् ।

रुधिर् आवरणे १ ॥ रुधादिभ्यः श्रम् । ३ । १ । ७८ । शपोऽप-
 वादः । रुणद्धि । श्रसोरल्लोपः । रुन्धः रुन्धन्ति । रुणत्ति रुन्धः रुन्ध ।
 रुणधिम रुन्ध्वः रुन्धमः । रुन्धे रुन्धाते रुन्धते । रुन्धसे रुन्धाथे रुन्ध्वे । रुन्धे
 रुन्ध्वहे रुन्धमहे । रुरोष रुरुधे रोद्धा रोत्स्यति रोत्स्यते रुणद्
 रुन्धात् रुन्धाम् रुन्धन्तु । रुन्धि रुणधानि रुणधाव रुणधाम रुन्धाम्
 रुन्धाताम् रुन्धताम् रुन्धस्व रुणधे रुणधावहे रुणधामहे । अरुणत्
 अरुणद् अरुन्धाम् अरुन्धन् रुन्ध्यात् रुन्धीत् रुन्ध्यात् रुन्धीत् अरु-
 धत् अरौत्सीत् । अरुद्ध अरुत्साताम् अरुत्सत । अरोत्स्यत् अरोत्स्यत ।
 भिदिर् विदारणे २ । छिदिर् द्वैधीकरणे ३ । युजिर् योगे ४ । रिचिर्
 विरेचने ५ । रिणक्ति रिङ्गे रिरेच रेक्ता रेक्ष्यति आरिणक् अरिचत् अरौक्षीत्
 अरिक्त । विचिर् पृथग्भावे ६ । विनक्ति विङ्गे । क्षुदिर् संपेषणे ७ ।
 क्षुणक्ति क्षुन्ते क्षोत्ता अक्षुदत् अक्षौत्सीत् अक्षुत्त । उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः
 ८ । छृणक्ति छृन्ते चच्छर्द् । सेसिचीति वेट् । चच्छृत्से चच्छृदिषे छर्दिता
 छर्दिष्यति छत्स्यति अच्छृदत् अच्छर्दात् । अच्छर्दिष्ट । उत्तिदिर् हिंसाना-
 दयोः ९ । तृणक्ति तृन्ते । कृती वेष्टने १० । कृणक्ति । तृह ११ । हिंसि
 हिंसायाम् १२ ॥ तृणह इम ७ । ३ । ९२ । तृहः श्रमि कृते इमागमो
 हलादौ पिति । तृणेढि तृण्डः ततर्ह तर्हिता अतृणेट् । श्रान्नलोपः । हिनरित
 जिर्हिस हिंसिता । उन्दी क्लेदने १३ । उनक्ति उन्तः उन्धन्ति उदाश्व-
 कार । औन्त् औन्ताम् औन्दन् । औनः औन्त् औन्दम् । अञ्ज् व्यक्ति-
 प्रक्षणकान्तिगतिषु १४ । अनक्ति अङ्गः अञ्जन्ति । आनञ्ज आनञ्जिथ
 आनङ्क्थ अञ्जिता अङ्क्ता अङ्ग्धि अनजानि आनक् ॥ अञ्जेः सिचि ।
 ७ । २ । ७१ । अञ्जेः सिचो नित्यमिट् स्यात् । आञ्जीत् । तञ्च् संको-
 चने १५ । तनक्ति तङ्क्ता तञ्चिता । ओविजी भयचलनयोः १६ । विनक्ति

विङ्क्ते । विज इडिति डित्त्वम् । विविजिय विजिता अभिनक् अविजीत् ।
 शिष् शिशोषणे १७ । शिनाष्टि शिष्टः शिषन्ति । शिनाक्षि शिशोप शिशोषिथ
 शोष्टा शोक्षयति । हेर्धिः । शिण्डि शिनपाणि अशिन्द् शिष्यात् शिष्यात्
 अशिषत् । एवं पिष् संचूर्णने १८ । भञ्जो आमर्दने १९ ॥ श्रान्नलोपः ।
 ६ । ४ । २३ । श्रमः परस्य नस्य लोपः स्यात् । भनक्ति वभञ्जिय वभ-
 ङ्क्थ भङ्गा भङ्गिध अभाङ्क्षीत् । भुज पालनाभ्यवहारयोः २० । भुनाक्ति
 भोक्ता भोक्षयति अभुनक् ॥ भुजोऽनवने । १ । ३ । ६६ । तडानौ स्तः ।
 ओदनं मुङ्क्ते । अनवने क्रिम् । मर्हो भुनाक्ति । अिडन्धी दीप्तौ २१ । इन्धे
 इन्धाते इन्धते । इन्धते इन्ध्वे इन्धाश्चक्रे इन्धिता इन्धाम् इन्धाताम् इन्धे
 ऐन्ध ऐन्धाताम् । ऐन्धाः । विद् विचारणे २२ । विन्ते वेत्ता ॥ इति रुधादयः ॥

अथ तिङन्ते तनादिगणप्रकरणम् ।

तनु विस्तारं १ ॥ तनादिङ्ङभ्य उः । ३ । १ । ७९ । शपोऽ-
 पवादः । तनोति तनुते ततान तेने तनितासि तनितासे तनिष्यति तनिष्यते
 तनोतु तनुताम् अतनोत् अतनुताम् तनुयात् तन्वीत् तन्यात् तनिषीष्ट अत-
 नात् अतानीत् ॥ तनादिभ्यस्तथासोः । २ । ४ । ७९ । तनादेः सिचो
 वा लुक् स्यात्तथासोः अतत अतनिष्ट अतथाः अतनिष्टाः अतनिष्यत् अत-
 निष्यत् । षणु दाने २ । सनोति सनुते ॥ ये विभाषा । ६ । ४ । ४३ ।
 जनसनखनामात्वं वा यादौ क्विति । सायात् सन्यात् ॥ जनसनखनां स-
 ङ्ङलोः । ६ । ४ । ४२ । एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात् सानि झलादौ
 क्विति । असात् असनिष्ट असाथाः असनिष्टाः । क्षणु हिंसायाम् ३ ।
 क्षणोति क्षणुते । ह्यन्तेति न वृद्धिः । अक्षणीत् अक्षत अक्षणिष्ट अक्षयाः अ-
 क्षणिष्टाः । क्षिणु च ४ । उपत्यये लघूपधस्य गुणो वा । क्षिणोति क्षेणोति क्षे-
 णिता अक्षेणीत् अक्षित अक्षेणिष्ट । तृणु अदने ५ । तृणोति तर्णोति तृणते तर्णते ।
 डुकृञ् करणे ६ । करोति ॥ अत उत्सार्वाधातुके । ६ । ४ । ११० ।

उप्रत्ययान्तकृञोऽकारस्य उत्स्यात्सार्वधातुके क्किति । कुरुतः ॥ न भकु-
 र्हराम् । ८ । २ । ७९ । भस्य कुरुर्होश्चोपधाया न दीर्घः । कुर्वन्ति ।
 नित्यं करोतेः । ६ । ४ । १०८ । करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपो
 म्वोः परयोः । कुर्वः कुर्मः कुरुते चकार चक्रे कर्ता कारिष्यति कारिष्यते
 करोतु कुरुताम् अकरोत् अकुरुत् ॥ ये च । ६ । ४ । १०९ । कृञ्
 उलोपो यादौ प्रत्यये परे । कुर्यात् कुर्वीत क्रियात् कृषीष्ट अकार्षीत् अकृत
 अकारिष्यत् अकारिष्यत् ॥ संपरिभ्यां करोतौ भूषणे । ६ । १ । १३७ ।
 समवाये च । ६ । १ । १३८ । संपरिपूर्वस्य करोतेः सुट् स्याद्भूषणे
 संघाते चार्थे । संस्करोति । अलंकरोतीत्यर्थः । संस्कुर्वन्ति । सङ्गीभवन्ती-
 त्यर्थः । संपूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपि सुट् । संस्कृतं भक्षा इति ज्ञापकात् ॥
 उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च । ६ । १ । १३९ । उपात्कृञः
 सुट् स्यादेष्वर्थेषु चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः । प्रतियत्नो गुणाधानम् । विकृतमेव-
 वैकृतं विकारः । वाक्याध्याहारः आकाङ्क्षितैकदेशपूरणम् । उपस्कृता कन्या ।
 उपस्कृता ब्राह्मणाः । एधोदकस्योपस्कृते । उपस्कृतं मुद्गे । उपस्कृतं ब्रूने ।
 वनु याचने ७ । वनुते ववने । मनु अवबोधने ८ । मनुते मेने मानिता मनि-
 ष्यते मनुताम् अमनुत मन्वीत मनिषीष्ट अमनिष्ट अमत अमनिष्यत् ॥
 इति तनादयः ॥

अथ तिङन्ते ऋयादिगणप्रकरणम् ।

ङुकीञ् द्रव्यविनिमये १ ॥ ऋयादिभ्यः श्रा । ३ । १ । ८१ । श्रापोऽ-
 पवादः । ऋणाति । ईहल्यघोः । ऋणीतः । श्राभ्यस्तयोरान्तः । ऋणन्ति ।
 ऋणासि ऋणीथः ऋणीथ । ऋणासि ऋणीवः ऋणीमः ऋणीते ऋणाते
 ऋणते । ऋणीषे ऋणीथे ऋणीध्वे । ऋणे ऋणीवहे । ऋणीमहे ।
 चिक्राय चिक्रियतुः चिक्रियुः । चिक्रेय चिक्रियिथ चिक्रियेक्रेना क्रेष्यति
 क्रेष्यते ऋणात् ऋणीतात् ऋणीताम् अऋणात् अऋणीत ऋणीयान्

१३ । कृणाति कृणीते चकार चकरे । वृञ् वरणे १४ । वृणाति
 वृणीते ववार ववरे वरिता वरीता । उदोष्ठचेत्युत्वम् । वूर्यात् वरिषीष्ट वूर्षीष्ट
 अवारीत् अवारिष्टाम् अवरिष्ट अवरीष्ट अवूर्ष्ट । धूञ् कम्पने १५ । धुनाति
 धुनीते धाता धदिता अधाधीत् अधविष्ट अधोष्ट । ग्रह उपादाने १६ ।
 गृह्णाति गृह्णीते जग्राह जगृहे ॥ गृहोऽलिटि दीर्घः । ७ । २ । ३७ ।
 एकाचो ग्रहेर्विहितस्येयो दीर्घो न तु लिटि । ग्रहीता गृह्णातु ॥ हलः श्रः
 शानञ्ज्ञौ । ३ । १ । ८३ । हलः परस्य श्रः शानजादेशः स्याद्धौ परे ।
 गृहाण गृह्यात् ग्रहिषीष्ट । ह्यन्तोति न वृद्धिः । अग्रहीत् अग्रहीष्टाम् अग्र-
 हीष्ट अग्रहीषाताम् । कृष निष्कर्षे १७ । कुष्णाति कोषिता । अश भोजने
 १८ । अश्नाति आश आशिता अशिष्यति अश्नातु अज्ञान । मुष स्तेये १९ ।
 मोषिता मुषाण । ज्ञा अवबोधने २० । जज्ञौ । वृद्ध संभक्तौ २१ । वृणीते
 ववृषे ववृष्टे वरिता वरीता अवरिष्ट अवरीष्ट अवृत ॥ इति त्रयादयः ॥

अथ तिङन्ते चुरादिगणप्रकरणम् ।

चुर स्तेये १ ॥ सत् यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्ण-
 चूर्णचुरादिभ्यो णिच् । ३ । १ । २५ । एभ्यो णिच् स्यात् चूर्णान्तेभ्यः-
 प्रातिपदिकाद्वात्वर्थ इत्येव सिद्धम् । तेषामिह ग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । चुरादि-
 भ्यस्तु स्वार्थे । पुगन्तेति गुणः । सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् । तिप्श्वादि
 गुणयादेशौ । चोरयति ॥ णिचश्च । १ । ३ । ७४ । णिजन्तादात्मनेपदं
 स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । चोरयते चोरयामास चोरयिता चोर्यात्
 चोरयिषीष्ट । णिश्चीति च्छ । णौ च्छीति ह्रस्वः च्छि द्वित्वम् । हलादिः
 शेषः । दीर्घो लघोरित्यभ्यासस्य दीर्घः । अचूचुरत् अचूचुरत् । कथ वाक्य-
 प्रबन्धे २ । अल्लोपः ॥ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ । १ । १ । ५७ ।
 परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्यात्स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधिः

कर्तव्ये । इति स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः । कथयति । अग्लोपित्वादीर्घसन्वद्भावं
न । अचकथत् । गण संख्याने ३ । गणयति ॥ ई च गणः । ४ । ७
९७ । गणयतेरभ्यासस्य ईत्स्याच्चादच्चङ्परे णौ । अजीगणत् अजगणत् ।
इति चुरादयः ॥

अथ तिङन्ते ष्यन्तप्रक्रियाप्रकरणम् ।

स्वतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ । क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽ-
र्थः कर्ता स्यात् ॥ तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । ५५ । कर्तुः प्रयोजको
हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यात् ॥ हेतुमति च । ३ । १ । २६ । प्रयोजकव्या-
पारे प्रेषणादौ च वाच्ये धातोर्णिच् स्यात् । भवन्तं प्रेरयति भावयति ॥
ओः पुयण्ड्यपरे । ७ । ४ । ८० । सनि परे यदङ्गं तदवयवाभ्यासो-
कारस्य ईत्स्यात्पत्र्गण्यण्कारेष्ववर्णपरेषु परतः । अवीभवत् । ष्टा गतिनि-
वृत्तौ ॥ अर्तिहील्लीरीक्यूयीक्ष्माख्यातां पुङ्णौ । ७ । ३ । ३६ ।
स्थापयति ॥ तिष्ठतेरित् । ७ । ४ । ५ । उपधाया इदादेशः स्याच्चङ्परे
णौ । अतिष्ठित् । घट चेष्टायाम् ॥ मितं ह्रस्वः । ६ । ४ । ९२ ।
घटादीनां ज्ञपादीनां च ह्रस्वः । घटयति । ज्ञप ज्ञाने ज्ञापने च । ज्ञपयति
अजिज्ञप्त ॥ इति ष्यन्तप्रक्रिया ॥

अथ तिङन्ते सन्नन्तप्रक्रियाप्रकरणम् ।

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा । ३ । १ । ७ ।
इषिकर्मण इषिणैककर्तृकाद्धातोः सन्प्रत्ययो वा स्यादिच्छायाम् । पठ
व्यक्तायां वाचि ॥ सन्न्यङोः । ६ । १ । ९ । सन्नन्तस्य यङन्तस्य च
प्रथमरथैकाचो द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य । सन्न्यतः । पठितुमिच्छति पिप-

१ ' भृञ्जामित् ' इत्यतो इदिति पदमनुवर्तते ॥ २ अर्त्यादीनां पुगागमः
स्थाण्णौ परे ॥

ठिषति । कर्मणः किम् । गमनेनेच्छति । समानकर्तृकार्त्तिकम् । शिष्याः
 पठन्त्वित्तीच्छति गुरुः । वाग्रहणाद्वाक्यमपि । लुङ्सनोर्षस्त्व ॥ सः स्यार्ध-
 धातुके । ७ । ४ । ४९ । सस्य तं स्यात्सादावार्धधातुके । अत्तुभि-
 च्छति जिषत्सति । एकाच इति नेट् ॥ अज्जनगमां सनि । ६ । ४ । १६ ।
 अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घो झलादौ सनि ॥ इको झल् । १ ।
 २ । ९ । इगन्ताज्झलादिः सन्कित्स्यात् । ऋत इद्धातोः । कर्तृभिच्छति
 चिकीर्षति ॥ सनि ग्रहगुहोश्च । ७ । २ । १२ । ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सन
 इण्ण स्यात् । बुभूषति ॥ इति सन्नन्ताः ॥

अथ तिङन्ते यङन्तप्रक्रियाप्रकरणम् ।

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् । ३ । १ । २२ ।
 पौनःपुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातोरेकाचो हलादेर्यङ् स्यात् ॥ गुणो यङ्-
 लुकोः । ७ । ४ । ८२ । अभ्यासस्य गुणो याङि यङ्लुकि च परतः ।
 डिदन्तत्वादात्मनेपदम् । पुनःपुनरतिशयेन वा भवति बोभूयते । बोभूया-
 श्चक्रे अबोभूयिष्ठ ॥ नित्यं कौटिल्ये गतौ । ३ । १ । २३ । गत्यर्था-
 त्कौटिल्य एव यङ् स्यान्न तु क्रियासमभिहारे ॥ दीर्घोऽङ्कितः । ७ । ४ ।
 ८३ । अकितोऽभ्यासस्य दीर्घो यङ्लुकोः । कुटिलं व्रजति वाव्रज्यते ॥
 यस्य हलः । ६ । ४ । ४९ । यस्येति संघातग्रहणम् । हलः परस्य
 यशब्दस्य लोप आर्धधातुके । आदेः परस्य । अतो लोपः । वाव्रजाश्चक्रे
 वाव्रजिता ॥ रीगृदुपधस्य च । ७ । ४ । ९० । ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य
 रीगागमो यङ्लुकोः । वरीवृत्यते वरीवृताश्चक्रे वरीवृतिता ॥ भुभ्रादिषु च
 । ८ । ४ । ३९ । णत्वं न । नरीनृत्यते जरीगृह्यते ॥ इति यङन्तप्रक्रिया ॥

१ ' अच उपसर्गात्तः ' इत्यस्मात् इत्यावर्तनीयम् ॥ २ ' इलोपे पूर्वस्य दीर्घो
 णः ' इत्यस्मादीर्घ इत्यनुवर्तते ॥

अथ तिङन्ते यङ्लुगन्तप्रक्रियाप्रकरणम् ।

यङोऽचि च । २ । ४ । ७४ । यङोऽचि प्रत्यये लुक् स्याच्चकारात्त
विनापि क्वचित् । अनेमित्तिकोऽयमन्तरङ्गत्वादादौ भवति । ततः प्रत्यय-
लक्षणेन यङन्तत्वाद्धित्वमभ्यासकार्यम् । धातुत्वाल्लडादयः । शेषात्कर्तरीति
परमेपदम् । चर्करीतं चेत्यदादौ पाठाच्छपो लुक् ॥ यङो वा । ७ । ३ ।
९४ । यङ्लुगन्तात्परस्य हलादेः पितेः सार्वधातुकस्येद्वा स्यात् । भूसुवो-
रिति गुणनिषेधो यङ्लुकि भाषायां न । बोभूत् तेतिक्ते इति छन्दसि निपा-
तनात् । बोभवीति बोभाति बोभूतः । अदभ्यस्तात् । बोभुवाति बोभवाञ्च-
कार बोभवामास बोभविता बोभविष्यति बोभवीतु बोभोतु बोभूतात् बोभू-
ताम् बोभुवन्तु बोभूहि बोभवानि अबोभवात् । अबोभोत् अबोभूताम् अ-
बोभवुः बोभूयात् बोभूयाताम् बोभूयुः बोभूयात् बोभूयास्ताम् बोभूयासुः ।
गातिस्थोति सिचो लुक् । यङो वेतीट्पक्षे गुणं वाचित्वा नित्यत्वाद्दुक् ।
अबोभूवीत् अबोभोत् अबोभूताम् अबोभवुः । अबोभविष्यत् ॥ इति
यङ्लुगन्ताः ॥

अथ तिङन्ते नामधातुप्रक्रियाप्रकरणम् ।

सुप आत्मनः क्यच् । ३ । १ । ८ । इषिकर्मण एषितुः संबन्धिनः
सुवन्तादिच्छायामर्थे क्यच् प्रत्ययो वा स्यात् ॥ सुपो धातुप्रातिपदिकयोः
२ । ४ । ७१ । एतयोरवयवस्य सुपो लुक् ॥ क्यचि च । ७ । ४ ।
३३ । अवर्णस्य ईः । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति ॥ नः क्ये । १ ।
४ । १५ । क्यचि क्यञ्चि च नान्तमेव पदं नान्यत् । नलोपः । राजीयति ।
नान्तमेवोति किम् । वाच्यति । हलिं च । गीर्यति पूर्यति । धातोरित्येव ।

१ ' नाभ्यस्तरयाचि पिति सार्वधातुके ' इत्यस्मादिपति सार्वधातुक इति ' सुव
ईट्' इत्यस्मात् ईडिति चानुवर्तते ॥ २ ' धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा
इति पूर्वसूत्रमत्रानुवर्तनीयम् ॥

नेह दिवमिच्छति दिव्यति ॥ क्यस्य विभाषा । ६ । ४ । ५० । हलः परयोः क्यच्क्यङोर्लोपो वार्धधातुके । आदेः परस्य । अतो लोपः । तस्य स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणो न । समिधिता समिधियता ॥ काम्यच्च । ३ । १ । ९ । उक्तविषये काम्यच् स्यात् । पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रकाम्यति पुत्रकाम्यता ॥ उपमानादाचारे । ३ । १ । १० । उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारेऽर्थे क्यच् । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयाति छात्रम् । विष्णूयति द्विजम् । (सर्वप्रातिपदिकेभ्यः किन्वा वक्तव्यः) अतो गुणे । कृष्ण इवाऽचरति कृष्णाति । स्व इवाचरति स्वति सखौ ॥ अनुनासिकस्य किङ्गलोः क्किति । ६ । ४ । १५ । अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात् कौ झलादौ च क्किति । इदमिवाचरति इदामति । राजेव राजानति । पन्था इव पथीनति ॥ कष्टाय क्रमणे । ३ । १ । १४ । चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे क्यङ् स्यात् कष्टाय क्रमते कष्टायते । पापं कर्तुमुत्सहत इत्यर्थः ॥ शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेधेभ्यः करणे । ३ । १ । १७ । एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते । तत्करोति तदाचष्टे इति णिच् । (प्रातिपदिकाद्भावर्थे बहुलमिष्टवच्च) प्रातिपदिकाद्भावर्थे णिच् स्यादिष्टे यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभावटिलोपविन्मतुब्लोपयणादिलोपप्रस्थस्फाद्यादेशमसंज्ञास्तद्वर्णावपे स्युः । इत्यल्लोपः । घटं करोत्याचष्टे वा घटयति ॥ इति नामधातवः ॥

अथ कण्ड्वादयः ।

कण्ड्वादिभ्यो यक् । ३ । १ । २७ । एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक् स्यात्स्वार्थे । कण्ड्ज् गात्रविधर्षणे १ । कण्ड्इयति कण्ड्इयते इत्यादि ॥ इति कण्ड्वादयः ॥

१ ' हलोपे-' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तनीयम् ॥ २ ' कर्तुः क्यङ्-' इत्यस्मात्त्रयङ् इत्यनुवर्त्यम् ॥

अथ तिङन्ते आत्मनेपदप्रक्रियाप्रकरणम् ।

कर्तरि कर्मव्यतिहारे । १ । ३ । १४ । क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्त-
 र्यात्मनेपदम् । व्यतिलुनीते । अन्यस्य योग्यं लवनं करोतीत्यर्थः ॥ न गति-
 हिंसार्थेभ्यः । १ । ३ । १५ । व्यतिगच्छन्ति व्यतिघ्नति ॥ नेर्विशः ।
 १ । ३ । १७ । निविशते ॥ परिव्यवेभ्यः क्रियः । १ । ३ । १८ ।
 परिक्रीणीते विक्रीणीते अवक्रीणीते ॥ विपराभ्यां जेः । १ । ३ । १९ ।
 विजयते पराजयते ॥ समवप्रविभ्यः स्थः । १ । ३ । २२ । संतिष्ठते
 अवतिष्ठते प्रतिष्ठते वितिष्ठते ॥ अपह्ववे ज्ञः । १ । ३ । ४४ । शतमप-
 जानीते । अपलपतीत्यर्थः ॥ अकर्मकाच्च । १ । ३ । ४५ । सर्षिषो जानीते सर्षि-
 षोपायेन प्रवर्तते इत्यर्थः ॥ उदश्वरः सकर्मकात् । १ । ३ । ५३ । धर्ममुच्च-
 रते । उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः ॥ समस्तृतीयायुक्तात् । ३ । १ । ५४ ।
 रथेन संचरते ॥ दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे । १ । ३ । ५५ । संपूर्वाद्दाण-
 स्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं स्यात्तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे । दास्या संयच्छते कामी ॥
 पूर्ववत्सनः । १ । ३ । ६२ । सनः पूर्वो यो घातुस्तेन तुल्यं सन्नत्ताद-
 प्यात्मनेपदं स्यात् । एदिधिषते ॥ हलन्ताच्च । १ । २ । १० । इक्समी-
 पाद्बलः परो झलादिः सन्कित् । निविधिक्षते ॥ गन्धनावक्षेपणसेवन-
 साहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः । १ । ३ । ३२ । गन्धनं
 सूचनम् । उत्कुरुते । सूचयतीत्यर्थः । अवक्षेपणं भर्त्सनम् । श्येनो वर्तिक्रा-
 मुत्कुरुते । भर्त्सयतीत्यर्थः । हरिमुपकुरुते । सेवते इत्यर्थः । परदारान्प्रकु-
 रते । तेषु सहसा प्रवर्तते । एधोदकस्योपस्कुरुते गुणमाधत्ते । कथाः प्रकु-
 रते । कथयतीत्यर्थः । शतं प्रकुरुते । धर्मार्थं विनियुङ्क्ते । एषु किम् । कटं
 करोति । भुजोऽनवने । ओदनं भुङ्क्ते । अनवने किम् । महीं भुनक्ति ॥
 इत्यात्मनेपदप्रक्रिया ॥

अथ तिङन्ते परस्मैपदप्रक्रियाप्रकरणम् ।

अनुपराभ्यां कृञः । १ । ३ । ७९ । कर्तृगेऽपि फले गन्धनादौ च परस्मैपदं स्यात् । अनुकरोति पराकरोति ॥ अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः । १ । ३ । ८० । क्षिप प्रेरणे स्वरितेत् । अभिक्षिपति ॥ प्राद्धहः । १ । ३ । ८१ । प्रवहाति ॥ परेर्मृषः । १ । ३ । ८२ । परिमृपति ॥ व्याङ्ग-परिभ्यो रमः । १ । ३ । ८३ । रमु क्रीडायाम् । विरमति ॥ उपाञ्च । १ । ३ । ८४ । यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ॥ इति पदव्यवस्था ॥

अथ तिङन्ते भावकर्मप्रक्रियाप्रकरणम् ।

भावकर्मणोः । १ । ३ । १३ । लस्यात्मनेपदम् ॥ सार्वधातुके यक् । ३ । १ । ६७ । भावकर्मवाचिनि धातोर्यक् सार्वधातुके । भावः क्रिया सा च भावार्थकलकारेणानूद्यते । युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्याभावात् प्रथमः पुरुषः । तिङ्वाच्यक्रियाया अद्रव्यरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादि किन्त्वेकवचनमेवोत्सर्गतः । त्वया मया अन्यैश्च भूयते । बभूवे ॥ स्यसिचसीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्ज्ञानग्रहदृशां वा चिष्वदिट् च । ६ । ४ । ६२ । उपदेशे योऽच् तदन्तानां हनादीनां च चिणीवाङ्कार्थं वा स्यात्स्यादिषु भावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादीनामिडागमश्च । चिष्वद्भावपक्षेऽयमिट् । चिष्वद्भाववृद्धिः । भाविता भाविता भाविष्यते भविष्यते भूयताम् अभूयत भाविषीष्ट भविषीष्ट ॥ चिण्भावकर्मणोः । ३ । १ । ६६ । च्लेश्चण् स्याद्भावकर्मवाचिनि त्शब्दे परे । अभावि अभाविष्यत । अकर्मकोऽप्युपसर्गशात्सकर्मकः । अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया च । अनुभूयते अनुभूयन्ते त्वमनुभूयसे अहमनुभूये अन्वभावि अन्वभाविषाताम् अन्वभाविषाताम् । णिलोपः । भाव्यते

भावयाञ्चक्रे भावयाञ्चभूवे भावयामासे । चिष्वदिट् । भाविता । आभीयत्वे-
नासिद्धत्वाणिणलोपः । भावयिता भावयिषीष्ट अभावि अभाविषाताम् अभा-
वयिषाताम् । बुभूषाञ्चक्रे बुभूषिता बुभूषिष्यते बुभूष्यते बोभविष्यते । अकृ-
त्सार्वधातुकयोर्दार्घ्यः । स्तूयते विष्णुः । स्ताविता स्तोता स्ताविष्यते स्तोष्यते
अस्तावि अस्ताविषाताम् । अस्तोपाताम् । ऋ गतौ । गुणोर्तीति गुणः ।
अर्यते । स्मृ रमरणे । स्मर्यते स्मरे । उपदेशग्रहणाच्चिष्वदिट् । आरिता
अर्ता स्मारिता स्मर्ता । अनदिताभिति नलोपः । स्रस्यते । इदितस्तु । नन्द्यते ।
संप्रसारणम् । इज्यते ॥ तनोतेर्यकि । ६ । ४ । ४४ । आकारान्तादेशो
वा स्यात् । तायते तन्यते ॥ तपोऽनुतापे च । ३ । १ । ३५ । तपश्छे-
श्चिण् न स्यात्कर्मकर्तृर्यनुतापे च । अन्वतप्त पापेन । घुमास्येतीत्वम् । दीयते
धीयते ददे ॥ आतो युक्चिण्कृतोः । ७ । ३ । ३३ । आदन्तानां युगागमः
स्याच्चिणि ञिणिति कृति च । दायिता दाता दायिषीष्ट दासीष्ट अदायि
अदायिषाताम् भज्यते ॥ भञ्जेश्च चिणि । ६ । ४ । ३३ । नलोपो वा
स्यात् । अभाजि अभाज्जि लभ्यते ॥ विभाषा चिण्णमुलोः । ७ । १ । ६९ ॥
लभेर्नुभागो वा स्यात् । अलम्भि अलाभि ॥ इति भावकर्मप्रक्रिया ॥

अथ तिङन्ते कर्मकर्तृप्रक्रियाप्रकरणम् ।

यदा कर्मेव कर्तृत्वेन विवक्षितं तदा सकर्मकाणामप्यकर्मकत्वात्कर्तारि
भावे च लकारः ॥ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ।
कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्स्यात् । कार्यातिदेशोऽयम् ।
तेन युगात्मनेपदचिण्चिष्वदिटः स्युः । पच्यते फलम् । भिद्यते काष्ठम् ।
अपाचि अभेदि । भावे भिद्यते काष्ठेन ॥ इति कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥

१ 'विदुनोः' इत्यस्मादात् इत्यनुवर्तनीयम् ॥ २ 'चिण्ते पदः' 'न रुधः'
आभ्यां चिण् नेति चानुवर्तते ॥ ३ 'श्रात्रलोपः' 'जान्तनशां विभाषा' आभ्यां
नलोपः विभाषेति चानुवर्तते ॥ ४ 'इदितो नुम् घातोः' इत्यस्माद्युमोऽनुशक्तिः ॥

अथ तिङन्ते लकारार्थप्रक्रियाप्रकरणम् ।

अभिज्ञावचने लट् । ३ । २ । ११२ । स्मृतिबोधिन्युपपदे भूतान्-
 द्यतने धातोर्लट् । लृङोऽपवादः । वस निवासे । स्मरसि कृष्ण गोकुले
 वत्स्यामः । एवं बुध्यसे चेतयसे इत्यादिप्रयोगेऽपि ॥ न यदि । ३ ।
 २ । ११३ । यद्योगे उक्तं न । अभिजानासि कृष्ण यद्वने अमुञ्जमाहे ॥
 लट् स्मे । ३ । २ । ११८ । लिङोऽपवादः । यजति स्म युधिष्ठिरः ॥
 वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा । ३ । ३ । १३१ । वर्तमाने ये प्रत्यया
 लक्तास्ते वर्तमानसामीप्ये भूते भविष्यति च वा स्युः । कदागतोऽसि अय-
 मागच्छामि । अयमागमं वा । कदा गमिष्यसि एष गच्छामि गमिष्यामि
 वा ॥ हेतुहेतुमतोर्लिङ् । ३ । ३ । १५६ । वा स्यात् । कृष्णं नमञ्चेत्सुखं
 यायात् । कृष्णं नंस्यति चेत्सुखं यास्यति । भविष्यत्येवेष्यते । नेह । हन्तीति
 पलायते । विधिनिमन्त्रणेति लिङ् । विधिः प्रेरणं भृत्यादेर्निष्कृष्टस्य प्रवर्तनम् ।
 यजेत । निमन्त्रणं नियोगकरणमावश्यकं श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः
 प्रवर्तनम् । इह भुञ्जीत । आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा । इहासीत । अधीष्टः
 सत्कारपूर्वको व्यापारः । पुत्रमध्यापयेद्भवान् । संप्रश्नः संप्रचारणम् । किं
 भो वेदमधीयीय उत तर्कम् । प्रार्थनं याच्ञा । भो भोजनं लभेय । एवं
 लोट् ॥ इति लकारार्थप्रक्रिया ॥

अथ कृदन्ते कृत्यप्रक्रियाप्रकरणम् ।

धातोः । ३ । १ । ९१ । आतृतीयाध्यायसमाप्त्यन्तं ये प्रत्ययास्ते
 धातोः परे स्युः । कृदतिङिति कृतसंज्ञा ॥ वा सरूपोऽस्त्रियाम् । ३ । १ । ९४ ।
 अस्मिन्धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादप्रत्यय उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात् छय-

१ 'अनद्यतने लट्' इत्यस्यापवादः ॥ २ 'परोक्षे लिट्' इति सूत्रस्यापवादः ॥

धिकारोक्तं विना ॥ कृत्याः । ३ । १ । ९५ । ण्वुल्लृचावित्यतः प्राक् कृत्य-
संज्ञाः स्युः ॥ कर्तारि कृत् । ३ । ४ । ६७ । कृत्यप्रत्ययः कर्तारि स्यादिति
प्राप्ते ॥ तयोरेव कृत्यक्तखलर्याः । ३ । ४ । ७० । एते भावकर्मणोरेव स्युः ॥
तव्यत्तव्यानीयरः । ३ । १ । ९६ । धातोरेते प्रत्ययाः स्युः । एधितव्यम्
एधनीयं त्वया । भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लोवत्वम् । चेतव्यश्चपनीयो वा
धर्मस्त्वया । (केलिम् उपसंख्यानम्) पचेलिमा मापाः । पक्तव्या इत्यर्थः ।
भिदेलिमाः सरलाः । भेत्तव्याः । कर्मणि प्रत्ययाः ॥ कृत्यल्युटो बहुलम् ।
३ । ३ । ११३ । क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ॥
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुल्यं वदन्ति ॥ १ ॥ स्नात्यनेनेति
स्नानीयं चूर्णम् । क्षीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः ॥ अचो यत् । ३ । १ । ९७ ।
अजन्तान्धातोर्थत्स्यात् । चैयम् ॥ ईद्यति । ६ । ४ । ६५ । यति परे आत
ईत्स्यात् । देयम् ग्लेयम् ॥ पोरदुपधात् । ३ । १ । ९८ । पवर्णान्ताद्दु-
पधाद्यत्स्यात् । ष्यतोऽपवादः । शप्यम् लभ्यम् ॥ एतिस्तुशास्वृहजुषः ।
क्यप् ३ । १ । १०९ । एभ्यः क्यप् स्यात् ॥ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ।
६ । १ । ७१ । इत्यः स्तुत्यः । शासु अनुशिष्टो ॥ शास इदङ्गहलोः ।
६ । ४ । ३४ । शास उपधाया इत्स्यादङि हलादौ क्किति । शिष्यः
वृत्त्यः आदृत्यः जुष्यः ॥ मृजेर्विभाषा । ३ । १ । ११३ । मृजेः क्यञ्च ।
मृज्यः ॥ ऋहलोर्ण्यत् । ३ । १ । १२४ । ऋवर्णान्ताद्धलन्ताच्च धातो-
र्ण्यत् । कार्यम् हार्यम् धार्यम् ॥ चजोः कु षिण्यतोः । ७ । ३ । ५२ ।
चजोः कुत्वं स्यादिति ष्यति च परे ॥ मृजेर्वृद्धिः । ७ । २ । ११४ ।
मृजेरिको वृद्धिः सार्वधातुकार्धधातुकयोः । मार्ग्यः ॥ भोज्यं भक्ष्ये । ७ ।
३ । ६९ । भोग्यमन्यत् ॥ इति कृत्यप्रक्रिया ॥

अथ कृदन्ते कृत्प्रक्रियाप्रकरणम् ।

ण्वुलृत्चौ । ३ । १ । १३३ । धातोरेतौ स्तः । कर्तरि कृदिति
 कर्त्रर्थे ॥ युवोरनाकौ । ७ । १ । १ । यु वु एतयोरनाकौ स्तः । कारकः
 कर्ता ॥ नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः । ३ । १ । १३४ ।
 नन्द्यादेत्युर्ग्रहादेर्णिनिः पचादेरच् स्यात् । नन्दयतीति नन्दनः । जनमर्द-
 यतीति जनार्दनः । लवणः । ग्राही स्थायी मन्त्रा । पचादिराकृतिगणः ॥
 इगुपधज्ञापीकिरः कः । ३ । १ । १३५ । एभ्यः कः स्यात् । बुधः
 कृशः ज्ञः प्रियः किरः ॥ आतश्चोपसर्गे । ३ । १ । १३६ । प्रज्ञः
 सुग्लः ॥ गेहे कः । ३ । १ । १४४ । गेहे कर्तरि ग्रहेः कः स्यात् ।
 गृहम् ॥ कर्मण्यण् । ३ । २ । १ । कर्मण्युपपदे धातोरण् प्रत्ययः
 स्यात् । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः ॥ आतोऽनुपसर्गे कः । ३ । २ ।
 ३ । आदन्ताद्धातोरनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः स्यात् । आतो लोपः । अणो-
 ऽपवादः । गोदः धनदः कम्बलदः । अनुपसर्गे किम् । गोसंदायः । (मूल-
 विभुजादिभ्यः कः) मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः । आकृतिगणोऽ-
 यम् । महीघ्नः कुघ्नः ॥ चरेष्टः । ३ । २ । १६ । अधिकरणे उपपदे ।
 कुरुचरः ॥ भिक्षासेनादायेषु च । ३ । २ । १७ । भिक्षाचरः सेना-
 चरः । आदायेति ल्यबन्तम् । आदायचरः ॥ कृजो हेतुताच्छील्यानु-
 लोम्येषु । ३ । २ । २० । एषु द्योतेषु करोतेष्टः स्यात् ॥ अतः कृक-
 मिर्कंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य । ८ । ३ । ४६ । आदुत्तर-
 स्यानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सादेशः करोत्यादिषु परेषु । यशस्करी
 विद्या । श्राद्धकरः । वचनकरः ॥ एजेः खञ् । ३ । २ । २८ ।
 ण्यन्तादेजेः खञ् स्यात् ॥ अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् । ६ । ३ । ६७ ।

स्वरूपो द्विपतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात्खिदन्ते परे न त्वव्ययस्य ।
 शित्वाच्छवादेः । जनमेजयतीति जनमेजयः ॥ प्रियवशो वदः खच् ।
 ३ । २ । ३८ । प्रियंवदः वशंवदः ॥ आत्ममाने खश्च । ३ । २ ।
 ८३ । स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यते सुपि खश् स्यात् चाण्डिनिः ।
 पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितंमन्यः पण्डितमानी ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्य-
 न्ते । ३ । २ । ७५ । मनिन् कनिप् विच् एते प्रत्यया धातोः स्युः ॥
 नेङ्गशि कृति । ७ । २ । ८ । वशादेः कृत इप्न स्यात् । शृ हिंसायाम्
 सुशर्मा प्रातरित्वा ॥ विद्धनोरनुनासिकस्यात् । ६ । ४ । ४१ ।
 अनुनासिकस्यात्स्यात् । विजायत इति विजावा । ओण् अपनयने । अवावा ।
 विच् । रुप रिप हिंसायाम् । रोट् रेट् सुगण् ॥ क्तिप् च । ३ । २ । ७६ ।
 अयमपि दृश्यते । उखाच्चत् पर्णध्वत् बाहध्रट् ॥ सुप्यजातौ णिनिस्ता-
 च्छील्ये । ३ । २ । ७८ । अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिस्ताच्छील्ये
 द्योत्ये । उष्णभोजी ॥ मनः । ३ । २ । ८२ । सुपि मन्यतेर्णिनिः
 स्यात् । दर्शनीयमानी ॥ खित्यनव्ययस्य । ६ । ३ । ६६ । काल्म-
 न्या ॥ कर्णे यजः । ३ । २ । ८५ । करणे उपपदे भूतार्थयजोर्णिनिः
 कर्तरि । सांमेनेष्टवान् सोमयाजी । अग्निष्टोमयाजी ॥ दृशोः कनिप् । ३ ।
 २ । ९४ । कर्मणि भूते । पारं दृष्टवान् पारदृश्वा ॥ राजनि युधि कृञः
 ३ । २ । ९५ । कनिप्स्यात् । युधिरन्तर्भावितण्यर्थः । राजानं योधित-
 वान् राजयुध्वा राजकृत्वा ॥ सहे च । ३ । २ । ९६ । कर्मणीति निवृत्तम् ।
 सह योधितवान् सहयुध्वा सहकृत्वा ॥ सप्तम्यां जनेर्दः । ३ । २ । ९७ ।
 तत्पुरुषे कृति बहुलम् । ६ । ३ । १४ । डेरलृक् । सरसिजं सरोजम् ॥
 उपसर्गे च संज्ञायाम् । ३ । २ । ९९ । प्रजा स्यात्सन्तती जने ॥
 क्तवतू निष्ठा । १ । १ । २६ । एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः ॥ निष्ठा । ३ ।

२ । १०२ । भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात् । तत्र तयोरेवेति भावकर्मणोः
 क्तः । कर्तरि कृदिति कर्तरि क्तवत् । उकावितौ । स्नातं मया । स्तुत-
 स्त्वया विष्णुः । विश्वं कृतवान् विष्णुः ॥ रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य
 च दः । ८ । २ । ४२ । रदाभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यान्निष्ठापेक्षया
 पूर्वस्य धातोर्दस्य च । झु हिंसायाम् । ऋत इत् । रपरः । णत्वम् । शीर्णः
 भिन्नः छिन्नः ॥ संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः । ८ । २ । ४३ ।
 निष्ठातस्य नः स्यात् । द्राणः ग्लानः ॥ ल्वादिभ्यः । ८ । २ । ४४ ।
 एकाविंशतेर्लृजादिभ्यः प्राग्वत् । लूनः । ज्याधातुः । ग्रहियेति संप्रसार-
 णम् ॥ हलः । ६ । ४ । २ । अङ्गावयवाद्बलः परं यत्संप्रसारणं तदन्तस्य
 दीर्घः । जीनः ॥ ओदितश्च । ८ । २ । ४५ । भुजो भुग्नः । टुओश्चि ।
 उच्छूनः ॥ शुषः कः । ८ । २ । ५१ । निष्ठातस्य कः । शुष्कः ॥ पचो
 वः । ८ । २ । ५२ । पक्वः । क्षे हर्षक्षये ॥ क्षायो मः । ८ । २ । ५३ ।
 क्षामः ॥ निष्ठायां सेटि । ६ । ४ । ५२ । गेलोपः । भावितः भावित-
 वान् । दृह हिंसायाम् ॥ दृहः स्थूलबलयोः । ७ । २ । २० । स्थूले
 ब्रह्मति च निपात्यते ॥ दधातोर्हिः । ७ । ४ । ४२ । तादौ किति । हितम् ॥
 शे दद्धोः । ७ । ४ । ४६ । घुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य दथ् स्यात्तादौ किति ।
 वर्त्वम् । दत्तः ॥ लिटः कानज्वा । ३ । १ । १०६ । कसुश्च । ३ ।
 २ । १०७ । लिटः कानच् कसुश्च वा स्तः । तडानावात्मनेपदम् । चक्राणः ॥
 वोश्च । ८ । २ । ६५ । मान्तस्य धातोर्नत्वं म्वोः परतः । जगन्वान् ।
 ऋतः शत्रुशानचावप्रथमासमानाधिकरणे । ३ । २ । १२४ । अप्रथ-
 मान्तेन समानाधिकरणे लृट एतौ वा स्तः । श्वादिः । पचन्तं चैत्रं पश्य ॥
 आने मुक् । ७ । २ । ८२ । अदन्ताङ्गस्य मुगागमः स्यादाने परे ।
 चमानं चैत्रं पश्य । लडित्यनुवर्तमाने पुनर्लट्यग्रहणात्प्रथमासमानाधिक-

रण्येऽपि क्त्वात् । सन्दिजः ॥ विदेः शतुर्वसुः । ७ । १ । ३६ । वेत्तेः
 परस्य शतुर्वसुरादेशो वा । विदन् विद्वान् ॥ तौ सत् । ३ । २ । १२७ ।
 तौ शतृशानर्चो सत्संज्ञी स्तः ॥ लृटः सद्वा । ३ । ३ । १४ । व्यवस्थि-
 तादिभाषेयम् । तेनाप्रथमासामानाधिकरण्ये प्रत्ययोत्तरपदयोः संबोधने लक्षण-
 हेत्वोश्च नित्यम् । करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य ॥ आक्सेस्तच्छीलतद्धर्मत-
 त्सायुक्कारिषु । ३ । २ । १३४ । क्तिपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्यया-
 स्तच्छीलादिषु कर्तृषु बोध्याः ॥ तृन् । ३ । २ । १३५ । कर्ता कटान् ॥
 जल्पभिक्षकुट्टल्लुण्टवृद्धः पाकन् । ३ । २ । १५५ । पः प्रत्ययस्य ।
 १ । ३ । ६ । प्रत्ययस्थादिः प इत्संज्ञः स्यात् । जल्पाकः भिक्षाकः
 कुट्टाकः लुण्टाकः वराकः वराकी ॥ सनाशंसभिक्ष उः । ३ । २ ।
 १६८ । चिकीर्षुः आशंसुः भिक्षुः ॥ भ्राजमासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्राव-
 स्तुवः क्तिप् । ३ । २ । १७७ । विभ्राद् भाः ॥ राल्लोपः । ६ । ४ ।
 २१ । रेफाच्छ्लोर्लोपः कौ झलादौ क्तिति । घूः विद्युत् ऊर्क् पूः । द
 शिग्रहणस्यापक्रपोज्जवतेर्दार्धः । जूः । ग्रावस्तुत् । क्तिव्वचिप्रच्छयायतस्तु
 कटप्रजुश्रीणा दीर्घोऽसंप्रसारणं च । वक्तीति वाक् । पृच्छतीति प्राद्
 आयतं स्तीतीत्यायतस्तूः । कटं प्रवते कटप्रूः । जूरुक्तः । श्रयति हरिं श्रीः ॥
 दाम्नीशसयुजस्तुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे । ३ । २ । १८२ ।
 दावादेः घ्रेन् स्यात्करणेऽर्थे । दात्यनेन दात्रम् नेत्रम् ॥ तितुत्रतयसिसु
 सरकसेषु च । ७ । २ । ९ । एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिण् । शस्त्रम्
 योत्रम् योक्त्रम् स्तोत्रम् तोत्रम् सेत्रम् सेक्त्रम् मेद्रम् पत्रम् दंष्ट्रा नधी ।
 अर्तिल्लघूसूखनसहचर इत्रः । ३ । २ । १८४ । आरित्रम् लवित्रम्
 घवित्रम् सवित्रम् खनित्रम् सहित्रम् चरित्रम् ॥ पुवः संज्ञायाम् । ३

२ । १८५ । पवित्रम् ॥ ॥ अथोणादयः ॥ कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशू-
 भ्य उण् ॥ करोतीति कारुः । वातीति वायुः । पायुर्गुदम् । जायुरोपधम् ।
 मायुः पित्तम् । साधोति परकार्यमिति साधुः ॥ आशु शीघ्रम् ॥ उणादयो
 बहुलम् । ३ । ३ । १ । एते वर्तमाने संज्ञायां च बहुलं स्युः । केचिद्
 विहिता अप्यूह्याः । संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ॥ कार्याद्विद्या
 दनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् । ३ ।
 ३ । १० । क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरेतो स्तः । मान्त-
 त्वादव्ययत्वम् । कृष्णं द्रष्टुं याति कृष्णं दर्शको याति ॥ कालसमयवे-
 लासु तुमुन् । ३ । ३ । १६७ । कालार्थेपूपपदेषु तुमुन् । कालः समयो
 वेला वा भोक्तुम् ॥ भावे । ३ । ३ । १८ । सिद्धावस्थापत्रे धात्वर्थे
 वाच्ये धातोर्धञ् । पाकः ॥ अकर्तारिं च कारके संज्ञायाम् । ३ । ३ । १९ ।
 कर्तृभिन्ने कारके घञ् स्यात् ॥ घञि च भावकरणयोः । ६ । ४ । २७ ।
 रञ्जेर्नलोपः स्यात् । रागः । अनयोः किम् । रज्यत्यास्मिन्निति रङ्गः ॥
 निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वदेश्च कः । ३ । ३ । ४१ । एषु चि-
 नोतेर्षञ् आदेश्च ककारः । उपसमाधानं राशीकरणम् । निकायः कायः ।
 गोमयनिकायः ॥ एरच् । ३ । ३ । ५६ । इवर्णान्तादच् । चयः जयः ॥
 ऋदोरप् । ३ । ३ । ५७ । ऋवर्णान्तादुवर्णान्तादप् । करः गरः यवः
 लवः स्तवः पवः । (घञर्थे कभिधानम्) प्रस्यः ॥ द्वितः कित्तः । ३ । ३ ।
 ८८ । कत्रेर्मम् । नित्यम् । कित्रप्रत्ययान्तान्मम् निर्वृत्तेश्च । पाकेन निर्वृत्तं
 पवित्रमम् । डुवप् उषित्रमम् ॥ द्वितोऽथुच् । ३ । ३ । ८९ । डुवैः

१ बहवोऽन्ये यद्यप्युणादिप्रत्ययाः संति ग्रंथविस्तारभयान्नात्र सर्वेषां ग्रहणम् ॥
 २ 'पदहज-' इत्यतो घञ् इत्यनुवर्तनीयम् ॥ ३ 'श्रान्नलोपः' 'रञ्जेश्च' इति सूत्र-
 न्यायमावर्तते ॥ ४. नाट्यशाला ॥

कम्पने । धेषुः ॥ यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् । ३ । ३ । ९० ।
यज्ञः याञ्चा यत्नः विश्रः प्रश्रः रक्षणः ॥ स्वपो नन् । ३ । ३ । ९१ ।
स्वप्रः ॥ उपसर्गं घोः किः । ३ । ३ । ९२ । प्राधिः उपधिः ॥ स्त्रियां
क्तिन् । ३ । ३ । ९४ । स्त्रीलिङ्गे भावे क्तिन् स्यात् । षञोऽपवादः ।
कृतिः स्तुतिः । (ऋत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः) तेन नत्वम् ।
क्रीणिः छूनिः धूनिः पूनिः । (सम्पदादिभ्यः क्विप्) सम्पत् विपत्
आपत् । क्तिन्नपीष्यते । सम्पत्तिः विपत्तिः आपत्तिः ॥ ऊँतियू-
तिञ्जुतिसातिहेतिकीर्तयश्च । ३ । ३ । ९७ । एते निनात्यन्ते ॥ ज्वरत्व-
रस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च । ६ । ४ । २० । एषामुपधावकारयोर्ळट्
अनुनासिके षौ झलदौ क्तिन् । अतः क्विप् । जूः तूः सूः ऊँः मूः ॥
इच्छा । ३ । ३ । १०१ । इषेनिपातोऽयम् । अः प्रत्ययात् । ३ । ३ ।
१०२ । प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारः प्रत्ययः स्यात् । चिकीर्षी
पुत्रकाम्या ॥ गुरोश्च हलः । ३ । ३ । १०३ । गुरुमतो हलन्तात्स्त्रियाम-
प्रत्ययः स्यात् । ईहा ॥ ण्यासश्रन्थो युच् । ३ । ३ । १०७ । अकारस्या-
पवादः । कारणा हारणा ॥ नपुंसके भावे क्तः । ३ । ३ । ११४ ॥
ल्युद् च । ३ । ३ । ११५ । हसितम् हसनम् ॥ पुंसि संज्ञायां घः
प्रायेण । ३ । ३ । ११८ । छदिर्घेऽद्ध्युपसर्गस्य । ६ । ४ । ९६ ।
द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छदिर्घस्वो षे परे । दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेन दन्तच्छदः ।
आकुर्वन्त्यस्मिन्नित्याकरः ॥ अवे तृस्त्रोर्घञ् । ३ । ३ । १२० । अवतारः
कूपादेः । अवतारो जवनिका ॥ हलश्च । ३ । ३ । १२१ । हलन्ताद्घञ् ।
घापवादः । रमन्ते योनिनोऽस्मिन्निति रामः । अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादि-

१ पाविष्यन् ॥ २ कृतिः रक्षा ॥ ३ ' अनुनासिकस्य किञ्जलोः क्तिन् ' ' छोः
श्लनुनासिके च ' इति चानुवर्तनीयम् ॥ ४ ऊः रक्षणकर्ता ॥ ५ मूः बन्धनकर्ता ॥

रित्यपामार्गः ॥ ईपहुःसुपु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल । ३ । ३ । १२६ ।
 करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । एपु दुःखसुखार्थेषूपपदेषु खल । तयोरे
 वेति भावे कर्मणि च कृच्छ्रे दुष्करः कठो भवता । अकृच्छ्रे ईपल्करः सूकरः ॥
 आतो युच् । ३ । ३ । १२८ । खलोऽपवादः । ईपत्पानः सोमो भवता ।
 दुष्पानः सुपानः ॥ अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा । ३ । ४ । १८ ।
 प्रतिषेधार्थयोरलंखल्वोरुपपदयोः क्त्वा स्यात् । प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् ।
 अमेवाव्ययेनेति नियमान्नोपपदसमासः । दो ददोः । अलं दत्त्वा । घुमा
 स्थेतीत्तम् । पीत्वा खलु । अलंखल्वोः किम् । मा कार्पात् । प्रतिषेधयो
 किम् । अलंकारः ॥ समानकर्तृकयोः पूर्वकाले । ३ । ४ । २१ । समान
 कर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात् । भुक्त्वा
 ब्रजाति । द्वित्वमतन्त्रम् । भुक्त्वा पीत्वा ब्रजाति ॥ न क्त्वा सेट् । १ । २ ।
 १८ । सेट् क्त्वा क्त्वा स्यात् । शयित्वा । सेट् किम् । कृत्वा ॥ रले
 व्युपधाद्भलादेः संश्च । १ । २ । २६ । इवर्णोवर्णोपधाद्भलादेरलन्तात्पर्य
 क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः । द्युतित्वा द्योतित्वा । लिखित्वा लेखित्वा
 व्युपधात्किम् । वर्तित्वा । रलः किम् । सेवित्वा । हलादेः किम् । एपित्वा
 सेट् किम् । भुक्त्वा ॥ उदितो वा । ७ । २ । ५६ । उदितः परस्य क्त्वा
 इद्धा । शमित्वा शान्त्वा । देवित्वा द्युत्वा । दधातोर्हेः । हित्वा ॥ जहातिश्च
 क्त्वा । ७ । ४ । ४३ । हित्वा । हात्स्तु हात्वा ॥ समासेऽनञ्पूर्व
 क्तवो ल्यप् । ७ । १ । ३७ । अव्ययपूर्वपदेऽनञ्समासे क्तवो ल्यवा
 देशः स्यात् । त्क् । प्रकृत्य । अनञ् किम् । अकृत्वा ॥ आभीक्ष्ये णमुल् च
 ३ । ४ । २२ । आभीक्ष्ये द्योत्ये पूर्वविषये णमुल् स्यात् क्त्वा च ॥
 नित्यवीप्सयोः । ८ । १ । ४ । आभीक्ष्ये वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य

१ ' असंयोगात्-२ ' नोपघात्य-' आभ्यां कित् वेति चानुवर्तते ॥ २ गत्वेत्यर्थः ।

द्वित्वं स्यात् । आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञकेषु कृदन्तेषु । स्मारंस्मारं
नमति शिवम् । स्मृत्वास्मृत्वा । पायंपायम् । भोजंभोजम् । श्रावंश्रावम् ॥
अन्यथैवंकथमित्यं सु सिद्धाप्रयोगश्चेत् । ३ । ४ । २७ । एषु कृञो
णमुल् स्यात्सिद्धोऽप्रयोगोऽस्य एवंभूतश्चेत् कृञ् । व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह
इत्यर्थः । अन्यथाकारम् एवङ्कारम् कथङ्कारम् इत्यंकारं भुङ्क्ते । सिद्धेति
किम् । शिरोऽन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते ॥ इति कृदन्तप्रक्रिया ॥

अथ विभक्त्यर्थप्रकरणम् ।

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ॥
नियतोपरियतिकः प्रातिपदिकार्थः । मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः । प्रातिप-
दिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये (परिमाणमात्रे) संख्यामात्रे च प्रथमा
स्यात् । प्रातिपदिकार्थमात्रे । लञ्चैः नीचैः कृष्णः श्रोः ज्ञानम् । लिङ्ग-
मात्रे । तटः तटी तटम् । परिमाणमात्रे । द्रोणो ब्रीहिः । वचनं संख्या ।
एकः द्वौ बहवः ॥ संबोधने च । २ । ३ । ४७ । प्रथमा स्यात् । हे राम ॥
कर्तुरीप्सित्तमं कर्म । १ । ४ । ४९ । कर्तुः क्रियया आमुभिष्टमं कारकं
कर्मसंज्ञं स्यात् ॥ कर्मणि द्वितीया । २ । ३ । २ । अनुक्ते कर्मणि द्विती-
या स्यात् । हरिं भजति । अभिहिते तु कर्मादौ प्रथमा । हरिः सेव्यते ।
लक्ष्म्या सेवितः ॥ अकथितं च । १ । ४ । ५१ । अपादानादिविशेषै-
विवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । दुह्याच्चपच्दण्डरूधिप्राच्छिचिन्नशासुजिम-
थमुपाम् ॥ कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहकृष्वहाम् ॥ १ ॥ गां दोग्धि-
पयः । बलिं याचते वसुधाम् । तण्डुलानोदनं पचति । गर्गान् शतं दण्ड-
याति । व्रजमवरुणद्धि गाम् । माणवकं पन्थानं पृच्छति । वृक्षमवाचिनोति
फलानि । माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा । शतं जयति देवदत्तम् । सुधां

१ 'सर्वस्य द्वे' इत्यस्मात् द्वे इत्यनुवर्तते ॥ २ दुहादीनां द्वादशानां तथा नीमभृती-
नां चतुर्णां कर्मणा यद्युच्यते तदेवाकथितं कमेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः ॥

क्षीरनिधिं मथ्नाति । देवदत्तं शतं मुष्णाति । ग्राममर्जा नयति हरति कर्षति
 वहति वा । अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा । वलिं भिक्षते वसुधाम् । माणवकं धर्म
 भाषते अभिधत्ते वक्तीत्यादि ॥ स्वतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ।
 क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् ॥ साधकतमं करणम् ।
 १ । ४ । ४२ । क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यात् ॥ कर्तृक-
 रणयोस्तृतीया । २ । ३ । १८ । अनभिहिते कर्तारि करणे च तृतीया
 स्यात् । रामेण बाणेन हतो वाली ॥ कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् ।
 १ । ४ । ३२ । दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानसंज्ञः स्यात् ॥
 चतुर्थी संप्रदाने । २ । ३ । १३ । विप्राय गां ददाति ॥ नमः स्वस्ति-
 स्वाहास्वधालंबषट्योगाच्च । २ । ३ । १६ । एभियोगे चतुर्थी । हरये
 नमः । प्रजाभ्यः स्वस्ति । अग्रये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलमिति पर्या-
 स्यर्थग्रहणम् । तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि ॥ ध्रुवमपा-
 येऽपादानम् । १ । ४ । २४ । अपायो विश्लेषस्तस्मिन्साध्ये यद् ध्रुवमव-
 धिभूतं कारकं तदपादानं स्यात् ॥ अपादाने पञ्चमी । २ । ३ । २८ ।
 ग्रामादायाति । धावतोऽश्वात्पततीत्यादि ॥ षष्ठी शेषे । २ । ३ । ५० ।
 कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिः संबन्धः शेषस्तत्र
 षष्ठी । राज्ञः पुरुषः । कर्मादीनामपि संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव । सतां
 गतम् । सर्पिषो जानीते । मातुः स्मरति । एधो दकस्योपक्कुरुते । भजे
 शंभोश्चरणयोः ॥ आधारोऽधिकरणम् । १ । ४ । ४५ । कर्तृकर्मद्वारा
 तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणं स्यात् ॥ सप्तम्यधिकरणे च । २ ।
 ३ । ३६ । अधिकरणे सप्तमी स्यात् । चकाराद्दान्तिकार्थेभ्यः । औपश्लेषिको
 विषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा । कटे आस्ते । स्थाल्यां पचाति । मोक्षे
 इच्छास्ति । सर्वस्मिन्नात्मास्ति । वनस्य दूरे अन्तिके वा ॥ इति विभक्त्यर्याः ॥

अथ समासप्रकरणम् ।

समासः पञ्चधा । तत्र समसनं समासः । स च विशेषसंज्ञाधिनिर्मुक्तः
 केवलसमासः प्रथमः १ प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावो द्वितीयः २
 प्रायेणोत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषस्तृतीयः ३ (तत्पुरुषभेदः कर्मधारयः । कर्म-
 धारयभेदो द्विगुः) । प्रायेणान्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिश्वेतुर्थः ४ प्रायेणोभ-
 यपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः पञ्चमः ५ ॥ समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।
 पदसंबन्धो यो विधिः स समर्थोऽश्रितो बोध्यः ॥ प्राक्कारात्समासः । २ ।
 १ । ३ । कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्राक् समास इत्याधिक्रियते ॥ सह
 सुपा । २ । १ । ४ । सुप् सुपा सह वा समस्यते । समासत्वात्प्रातिपदिकत्वेन
 सुपो लृक् । पदार्थाभिधानं वृत्तिः । कृत्तद्धितसमासैकशेषसनावन्तधातुरूपाः
 पञ्च वृत्तयः । वृत्त्यर्थवबोधकं वाक्यं विग्रहः । स च लौकिकोऽलौकिकश्चेति
 द्विधा । तत्र पूर्वं भूतो भूतपूर्वं इति लौकिकः । पूर्वभूत सु इत्यलौकिकः ।
 भूतपूर्वः । भूतपूर्वं चराडिति निर्देशात्पूर्वनिपातः । (इवेन सह समासो
 विभक्त्यलोपश्च) वागर्थो इव वागर्थोविव ॥ इति केवलसमासः प्रथमः ॥ १ ॥

अथाव्ययीभावः ।

अव्ययीभावः । ३ । १ । ५ । अधिकारोऽयं प्राक् तत्पुरुषात् ॥
 अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्युद्ध्यर्थभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भा-
 वपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसाहचर्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २ । १ ।
 ६ । विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुवन्तेन सह नित्यं समस्यते । प्रायेणा-
 विग्रहो नित्यसमासः प्रायेणास्वपदविग्रहो वा । विभक्तौ । हरि ङि अधि
 इति स्थिते ॥ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । १ । २ । ४३ । समा-
 सशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ॥ उपसर्जनं पूर्वम् । २ । २ ।
 ३० । समासे उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यम् । इत्यधेः प्राक् प्रयोगः । सुपो

लुक् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिः । अव्ययी-
भावश्चेत्यव्ययत्वात्सुपो लुक् । अधिहरि ॥ अव्ययीभावश्च । २ । ४ ।
१८ । अयं नपुंसकं स्यात् । गाः पातीति गोपाः तस्मिन्नित्याधिगोपम् ॥
नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः । २ । ४ । ८३ । अदन्तादव्ययीभा-
वात्सुपो न लुक् तस्य पञ्चमीं विना अमादेशश्च स्यात् ॥ तृतीयासप्तम्यो-
र्बहुलम् । २ । ४ । ८४ । अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमर्भावः स्यात् ।
उपकृष्णम् उपकृष्णेन । मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् । यवनानां व्यृद्धिर्दुर्यवनम् ।
मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् । हिमस्यात्ययोऽतिहिमम् । निद्राऽसंप्रति-
युज्यत इत्यतिनिद्रम् । हरिशब्दस्य प्रकाश इति हरि । विष्णोः पश्चादनुविष्णु ।
योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः । रूपस्य योग्यमनुरूपम्
अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति ॥ अव्ययीभावे चा-
काले । ६ । ३ । ८१ । सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले । हरेः सादृश्यं
सहरि । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम् । चक्रेण युगपत्सचक्रम् । सदृश
सख्याः ससखि । क्षत्राणां संपत्तिः सक्षत्रम् । तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमत्ति ।
अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि ॥ नदीभिश्च । २ । १ । २० । नदीभिः
सह संख्या समस्यते । समाहारे चाधमिष्यते । पञ्चगङ्गम् द्वियमुनम् ॥
तद्धिताः । ४ । १ । ७६ । आपञ्चमसमाप्तेरेधिकारोऽयम् ॥ अव्ययीभावे
शरत्प्रभृतिभ्यः । ५ । ४ । १०७ । शरदादिभ्यश्च स्यात्समासान्तोऽव्य-
यीभावे । शरदः समीपमुपशरदम् । प्रतिविपाशम् । जराया जरश्च । उप-
जरसमित्यादि ॥ अनश्च । ५ । ४ । १०८ । अन्नतादव्ययीभावाद्दृच्
स्यात् ॥ नस्तद्धिते । ६ । ४ । १४४ । नान्तस्य भस्य टेलोपस्तद्धिते ।

१ ' स नपुंसकम् ' इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते ॥ २ ' सहस्य सः संज्ञायाम् ' इत्यस्मात्
सहस्य स इत्यनुवर्तते ॥ ३ ' राजाहःसखिभ्यश्च ' इत्यस्मात् टच् इत्यनुवर्तते ।
४ ' अल्लोपोऽनः ' इत्यस्माल्लोप इति ' टेः ' इति पूर्वसूत्रं चानुवर्तते ॥

उपराजम् अध्यात्मम् ॥ नपुंसकादन्यतरस्याम् । ५ । ४ । १०९ ।
अन्नतं यत्कृद्वा तदन्तादव्ययीभावाद्दृञ्च स्यात् । उपचर्मम् उपचर्म ॥
ज्ञयः । ५ । ४ । १११ । ज्ञयन्तादव्ययीभावाद्दृच स्यात् । उपसमित्रम्
उपसमित् ॥ इत्यव्ययीभावः ॥ २ ॥

अथ तत्पुरुषः ।

तत्पुरुषः । २ । १ । २२ । अधिकारोऽयम् प्राग्बहुव्रीहेः ॥ द्विगुश्च ।
२ । १ । २३ । द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञकः स्यात् ॥ द्वितीया श्रिताती-
तपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः । २ । १ । २४ । द्वितीयान्तं श्रितादि-
प्रकृतिकैः सुवन्तैः सह समस्यते वा स च तत्पुरुषः । कृष्णं श्रितः कृष्ण-
श्रित इत्यादि ॥ तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । २ । १ । ३० ।
तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनार्थेन च सह वा प्राग्वत् । शङ्कुलया
खण्डः शङ्कुलखण्डः । धान्येनार्थो धान्यार्थः । तत्कृतेति क्रिम् । अक्षणा
काणः ॥ कर्तृकरणे कृता बहुलम् । २ । १ । ३२ । कर्तारि करणे च
तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् । हरिणा ज्ञातो हरिजातः । नखैर्भिन्नो नख-
भिन्नः । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्याऽपि ग्रहणम् । नखनिर्भिन्नः ॥ चतुर्थी तद-
र्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः । २ । १ । ३६ । चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिनां
अर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत् । यूपाय दारु यूपदारु । तदर्थेन प्रकृतिवि-
कृतिभाव एवेष्टः । तेनेह न । रन्धनाय स्याली । (अर्थेन नित्यसमासो विशे-
ष्याल्लङ्गता चेति वक्तव्यम्) द्विजार्थः सूपः द्विजार्था यवागू द्विजार्थं पयः
भूतबलिः गोहितम् गोसुखम् गोरक्षितम् ॥ पञ्चमी भयेन । २ । १ । ३७
चोराद्भयं चोरभयम् ॥ स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणे क्तेन । २ । १ । ३९
पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः । ६ । ३ । २ । अलुक्स्यादुत्तरपदे । स्तोकान्मुक्त

अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । दूरादागतः । कृच्छ्रादागतः ॥ षष्ठी ।
 २।२।८। सुबन्तेन प्राग्वत् । राजपुरुषः ॥ पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैका-
 धिकरणे । २ । २ । १। अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते एकत्वसंख्या-
 विशिष्टश्चेदवयवी । षष्ठीसमासापवादः । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः।
 एकाधिकरणे किम् । पूर्वश्छात्राणाम् ॥ अर्धं नपुंसकम् । २ । २ । २।
 समांशवाच्यर्धशब्दो नित्यं क्लीबे प्राग्वत् ॥ अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पली ॥
 सप्तमी शौण्डैः । २ । १ । ४० ॥ सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वत् ।
 अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्ड इत्यादि । द्वितीयातृतीयेत्यादियोगविभागादन्य-
 त्रापि तृतीयादिविभक्तीनां प्रयोगवशात्समासो ज्ञेयः ॥ दिक्संख्ये संज्ञा-
 याम् । २ । १ । ५० । संज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वेषुकामशमी ।
 संतर्षयः । तेनेह न । उत्तरा वृक्षाः । पञ्च ब्राह्मणाः ॥ तद्धितार्थोत्तरपद-
 समाहारे च । २ । १ । ५१ । तद्धितार्थविषये उत्तरपदे च परतः समा-
 हारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्राग्वत् । पूर्वस्यां शालायां भवः पूर्वशाल इति
 समासे जाते (सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः) ॥ दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां
 जः । ४ । २ । १०७ । अस्माद्भवाद्यर्थे जः स्यादसंज्ञायाम् ॥ तद्धिते-
 ष्वचामादेः । ७ । २ । ११७ । ञिति णिति च तद्धितेष्वचामादेरचो
 वृद्धिः स्यात् । यस्येति च । पौर्वशालः । पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे
 बहुव्रीहौ द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम् ॥ गौरतद्धितल्लुकि ।
 ५ । ४ । ९२ । गोन्तात्तत्पुरुषादृच् स्यात् समासान्तो न तु तद्धितल्लुकि ।
 पञ्चगवधनः ॥ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः । १ । २ । ४२।

१ इषुकामशमी ग्रामविशेष इत्यर्थः ॥ २ 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यस्मात् वृद्धिरिति 'अचो
 ङिति' इत्यस्मात् ङितितीति चानुवर्तते ॥ ३ ईकारे तद्धिते च परे भस्येवर्णावर्णयो-
 लोपः स्यात् ॥

संख्यापूर्वो द्विगुः । २ । १ । ५२ । तद्विंशत्येत्यत्रोक्तास्त्रिविधः संख्या-
 पूर्वो द्विगुसंज्ञः स्थात् ॥ द्विगुरेकवचनम् । २ । ४ । १ । द्विग्वर्थः समा-
 हार एकवत्स्यात् ॥ सं नपुंसकम् । २ । ४ । १७ । समाहारे द्विगुर्द्व-
 न्दश्च नपुंसकवत्स्यात् । पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवम् ॥ विशेषणं
 विशेष्येण बहुलम् । २ । १ । ५७ । भेदकं भेदेन समानाधिकरणेन
 बहुलं प्राग्वत् । नीलसुत्पलं नीलोत्पलम् । बहुलग्रहणात्कचित्रित्यम् ।
 कृष्णसर्पः । कचित्र । रामो जामदग्न्यः ॥ उपमानानि सामान्यवचनैः ।
 २ । १ । ५५ । घन इव श्यामो घनश्यामः । (शाकपार्थिवादीनां सिद्धये
 उत्तरपदलोपयोपसंख्यानाम्) शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः । देव-
 पूजको ब्राह्मणो देवब्राह्मणः ॥ नञ् । २ । २ । ६ । नञ् सुपा सह सम-
 स्यते ॥ नलोपो नञः । ६ । ३ । ७३ । नञो नस्य लोप उत्तरपदे ।
 ब्राह्मणः अब्राह्मणः ॥ तस्मान्नुडचि । ६ । ३ । ७४ । लुप्तकारा-
 उत्तरपदस्याजादेर्नृडागमः स्यात् । अनश्च । नैकधेत्यादौ तु नशब्देन
 सुप्सुपेति समासः ॥ कुगतिप्रादयः । २ । २ । १८ । एते समर्थे-
 समस्यन्ते । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः ॥ ऊर्यादिच्चि
 १ । ४ । ६१ । ऊर्यादयश्च्यन्ताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः
 शुक्लीकृत्य पटपटाकृत्य । सुपुरुषः । (प्रादयो गताद्यर्थे प्रथम
 आचार्यः प्राचार्यः । (अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया)
 मात्प्रामिति विग्रहे ॥ एकविभक्ति चापूर्वनिपाते । १ ।

१ ' तद्विंशत्येत्तरपदसमाहारे च ' इत्यस्मिन्सूत्रे ॥ २ ऊरी
 आताली वेताली धूली धूसी शकला संशकला ध्वंसकला भ्रं-
 फलफली पिह्वी आह्वी आलोपी केवाली केवासी पर्याली ।
 मस्मसा मसमसा श्रौपद् वौपद् वपद् स्वाहा स्वधा वञ्च
 ऊर्यादयः ॥

विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यान्न तु तस्य पूर्वनिपातः ॥ गो-
 द्वियोरुपसर्जनस्य । १ । २ । ४८ । उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्य-
 यान्तं च तदन्तस्य प्रादिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् । अतिमालः । (अत्राद्यः
 कृष्णद्यर्थे तृतीयया) अवकृष्टः कोकिल्या अवकोकिलः । (पर्यादयो ग्ल-
 नाद्यर्थे चतुर्थ्या) परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः । (निराद्यः क्रान्ताद्यर्थे
 पञ्चम्या) निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः ॥ तत्रोपपदं सप्तमी-
 स्थम् । ३ । १ । ९२ । सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कु-
 म्भादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात् ॥ उपपदमतिङ् । २ । २ । १९ ।
 उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यतेऽतिङन्तश्चायं समासः । कुम्भं करो-
 तीति कुम्भकारः । अतिङ् किम् । मा भवान् भूत् । माङि लुङिति सप्तमी-
 निर्देशान्माङुपदम् । गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्
 सुबुत्पत्तेः । व्याघ्रो अश्वक्रीती कच्छपीत्यादि ॥ तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्या-
 व्ययादेः । ५ । ४ । ८६ । संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य समासान्तोऽङ्
 स्यात् । द्वे अङ्गुली प्रमाणस्य द्व्यङ्गुलम् । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ॥
 अहः सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः । ५ । ४ । ८७ । एभ्यो रात्रे-
 रञ् स्याच्चात्संख्याव्ययादेः । अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् ॥ रात्राहाहाः पुंसि ।
 २ । ४ । २९ । एतदन्तो द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंस्येव । अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः ।
 सर्वरात्रः । संख्यातरात्रः । संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम् । द्विरात्रम् । त्रिरात्रम् ॥
 राजाहःसखिभ्यष्टच् । ५ । ४ । ९१ । एतदन्तात्तत्पुरुषाष्टच् स्यात्
 परमराजः ॥ आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः । ६ । ३ । ४६ ।
 महत आकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च परे

१ ' प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ' इत्यनुवर्तते ॥ २ कौशाम्बीनाम नगरी ।

' अच्प्रत्यन्वव-' इत्यस्मात् अच् इत्यनुवर्तते ॥

महाराजः । प्रकारवचने जातीयः । महाप्रकारो महाजातीयः ॥ छहनः
संख्यायामवहुव्रीह्यशीत्योः । ६ । ३ । ४७ । आत्स्यात् । द्वौ च दश च
द्वादश । अष्टाविंशतिः ॥ परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । २ । ३ । २६ ।
एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ ।
अर्धपिप्पली । (द्विगुप्राप्तापन्नारं पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः) पञ्चसु
कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः ।
आपन्नजीविकः । अलं कुमार्यै अलंकुमारिः । अत एव ज्ञापकात्समासः ।
निष्कौशाम्बिः ॥ अर्धर्चाः पुंसि च । २ । ४ । ३१ । अर्धर्चादयः
शब्दाः पुंसि स्त्रीषु च स्युः । अर्धर्चः । अर्धर्चम् । एवं ध्वजतीर्थशरीरमण्ड
पयूपदेहाङ्कुशपात्रसूत्रादयः । सामान्ये नपुंसकम् । मृदु पचति । प्रातः कम
नीयम् ॥ इति तत्पुरुषः ॥ ३ ॥

अथ बहुव्रीहिः ।

शेषो बहुव्रीहिः । २ । २ । २३ । अधिकारोऽयं प्राग्द्व-
न्द्वात् ॥ अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ । अनेकं प्रथमा-
न्तमन्यस्य पदस्यार्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः ॥ सप्तमी-
विशेषणे बहुव्रीहौ । २ । २ । ३५ । सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ
पूर्वं स्यात् । कण्ठकालः । अत एव ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः ॥
हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ९ । हलन्ताददन्तात्सप्तम्या
अल्लुक् । प्राप्तमुदकं यं प्राप्तोदको ग्रामः ॥ उदरयोऽनङ्गान् । उपहतपशू
रुद्रः । उद्धृतौदना स्थाली । पीताम्बरो हरिः । वीरपुरुषको ग्रामः । (प्रादि-
भ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः) प्रपतितपर्णः प्रपर्णः । (नत्रोऽ-
स्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः) अविद्यमानपुत्रोऽपुत्रः ॥ स्त्रियाः

पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ्समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु । ६ ।
 ३ । ३४ । उक्तपुंस्कादनूङ् ऊङोऽभावोऽस्यामिति बहुव्रीहिः । निपात-
 नात्पञ्चम्या अलुक् षष्ठ्याश्च लुक् । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मा-
 त्पर ऊङोऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकशब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं
 स्यात् समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः ।
 गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । चित्रगुः । रूपवद्भार्यः । अनूङ् किम् । वामोरू-
 भार्यः ॥ अप्पूरणीप्रमाण्योः । ५ । ५ । ११६ । पूरणार्थप्रत्ययान्तं
 यत्स्त्रीलिङ्गं तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप्स्यात् । कल्याणी पञ्चमी यासां
 रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । स्त्री प्रमाणी यस्य स स्त्रीप्रमाणः ।
 अप्रियादिषु किम् । कल्याणीप्रिय इत्यादि ॥ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः
 स्वाङ्गात्षच् । ५ । ४ । ११३ । स्वाङ्गवाचिसक्थ्यक्ष्यन्ताद्बहुव्रीहेः पच्
 स्यात् । दीर्घसक्यः । जलजाक्षी । स्वाङ्गात्किम् । दीर्घसक्यि शकटम् ।
 स्थूलक्षा वेणुयष्टिः । अक्ष्णोऽदर्शनादिति वक्ष्यमाणोऽच् ॥ द्वित्रिभ्यां ष
 मूर्धः । ५ । ४ । ११५ । आभ्यां मूर्धः षः स्याद्बहुव्रीहौ । द्विमूर्धः ।
 त्रिमूर्धः ॥ अन्तर्बहिर्भ्यां च लोमः । ५ । ४ । ११७ । आभ्यां
 भ्रौणोऽस्याद्बहुव्रीहौ । अन्तर्लोमः । बहिर्लोमः ॥ पादस्य लोपोऽह-
 स्त्यादिभ्यः । ५ । ४ । १३८ । हस्त्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पाद-
 शब्दस्य लोपः स्याद्बहुव्रीहौ । व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात् । अहस्त्या-
 दिभ्यः किम् । हस्तिपादः । कुसूलपादः ॥ संख्यासुपूर्वस्य । ५ । ४ ।
 १४० । पादस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । द्विपात् सुपात् ॥
 द्विभ्यां काकुदस्य । ५ । ४ । १४८ । लोपः स्यात् । उक्काकुत्
 वैकाकुत् ॥ पूर्णाद्विभाषा । ५ । ४ । १४९ । पूर्णकाकुत् पूर्णकाकुदः ॥

7344

सुहृद्सुहृदौ मित्रामित्रयोः । ५ । ४ । १५० । सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्भावो
निपात्यते । सुहृन्मित्रम् । दुर्हृदमित्रः ॥ उरःप्रभृतिभ्यः कर्प् । ५ । ४ ।
१५१ । कस्कादिषु च । ८ । ३ । ४८ । एष्विण उत्तरस्य विसर्गस्य
षोऽन्यस्य तु स इति सः । व्यूढोरस्कः । प्रियसर्पिष्कः ॥ निष्ठा । २ । २ ।
३६ । निष्ठान्तं बहुब्रीहौ पूर्वं स्यात् युक्तयोगः ॥ शेषादिभाषा । ५ ।
४।१५४। अनुक्तसमासान्ताद्बहुब्रीहेः कब्वा । महायशस्कः महायशाः ॥
इति बहुब्रीहिः ॥ ४ ॥

अथ द्वन्द्वसमासः ।

चार्थे द्वन्द्वः । २ । २ । २९ । अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा
समस्यते स द्वन्द्वः । समुच्चयान्वाचयेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । तत्रेश्वरं
गुरुं च भजस्वेति परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः । भिक्षामट
गां चानयेत्यन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेनान्वयोऽन्वाचयः । अनयोरसामर्थ्यात्स-
मासो न । धवखदिरौ छिन्धीति । मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः । संज्ञाप-
रिभाषम् । समूहः समाहारः ॥ राजादन्तादिषु परम् । २ । २ । ३१ ।
एषु पूर्वं प्रयोगार्हं परं स्यात् । दन्तानां राजा राजदन्तः । धर्मादिष्वनियमः ।
अर्थधर्मौ । धर्मार्थावित्यादि ॥ द्वन्द्वे धि । २ । २ । ३२ । द्वन्द्वे धिसंज्ञं
पूर्वं स्यात् । हरिश्च हरश्च हरिहरौ ॥ अजाद्यदन्तम् । २ । २ । ३३ ।
इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् । ईशकृष्णौ ॥ अल्पाक्षतरम् । २ । २ । ३४ । शिव-
केशवौ ॥ पिता मात्रा । १ । २ । ७० । मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते
माता च पिता च पितरौ मातापितरौ वा ॥ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्
२ । ४ । २ । एषां द्वन्द्व एकवत् । पाणिपादम् । मार्दङ्गिकवैणविकम्

१ 'इणः षः' इति सूत्रमनुवर्तते ॥ २ 'सरूपाणामेकशेष-' इत्यस्मादेकशेष-
इत्यनुवर्तते ॥

रथिकाश्वारोहम् ॥ द्वन्द्वाद्भुदपहान्तात्समाहारे । ५ । ४ । १०६ ।
 चवर्गान्ताद्द्वहान्ताच्च द्वन्द्वाद्दृच् स्यात्समाहारे । वाक् च त्वक् च वाक्त्व-
 चम् । त्वच्चजम् । शमीदृपदम् । वाक्त्वपम् । छत्रोपानहम् । समाहारे
 किम् । प्रावृद्शरदौ ॥ इति द्वन्द्वसमासः ॥ ५ ॥

अथ समासान्ताः ।

ऋक्पूरबधूः पथामानक्षे । ५ । ४ । ७४ । अ अनक्ष इति छेदः ।
 ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्ययोऽन्तावयवः । अक्षे या धूस्तदन्तस्य तु ना
 व्यर्ध्वः । विष्णुपुरम् । विमलापं सरः । राजधुरा । अक्षे तु अक्षधूः । द्वः
 धूरक्षः । सखिपथः । रम्यपथो देशः ॥ अक्षणोऽदर्शनात् । ५ । ४ । ७६ ।
 अचक्षुःपर्यायादक्षणोऽच् स्यात्समासान्तः । गवामक्षीव गवाक्षः ॥ उपस-
 र्गाद्ध्वनः । ५ । ४ । ८५ । प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः ॥ न पूजनात् ।
 ५ । ४ । ६९ । पूजनार्थात्परेभ्यः समासान्ता न स्युः । सुराजा अति-
 राजा ॥ इति समासान्ताः ॥ ६ ॥

अथ तद्धितप्रकरणम् ।

समर्थानां प्रथमाद्वा । ४ । १ । ८२ । इदं पदत्रयमधिक्रियते ।
 प्राग्दिश इति यावत् ॥ अश्वपत्यादिभ्यश्च । ४ । १ । ८४ । एभ्योऽ
 ण् स्यात्प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु । अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतम् । गाणपतम् ॥
 दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः । १ । ४ । ८५ । दित्यादिभ्य-
 पत्युत्तरपदाच्च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः स्यात् । अणोऽपवादः । दितेरपत्
 दैत्यः । अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः । प्राजापत्यः । (देवाद्यञ्जौ)
 दैव्यम् दैवम् (बाहिषष्टिलोपो यश्च) बाह्यः (ईकक्च) ॥ किति च ।
 ७ । २ । ११८ । किति तद्धिते चाचौमादेरचो वृद्धिः स्यात् । बाहीक

१ 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इति सूत्रमनुवर्तते ॥ २ 'मृजेवृद्धिः' इति सूत्रात् वृद्धि-
 रीति 'तद्धितेष्वचामादेः' इति सूत्रं चानुवर्तते ॥

(गोरजादिप्रसङ्गे यत्) गोरपत्यादि गव्यम् ॥ उत्सादिभ्योऽञ् । ४ ।
 १ । ८६ । औत्सः ॥ इत्यपत्यादिधिकारान्तार्थाः प्रत्ययाः ॥ * ॥ स्त्रीपुं-
 सांग्यां नञ्त्तौ भवनात् । ४ । १ । ८७ । धान्यानां भवन इत्यतः प्रागर्थेपुं-
 स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमात्प्रश्नञौ स्तः । स्त्रीणः पौंस्रः ॥ तस्यापत्यम् । ४ । १
 ९२ । षष्ठ्यन्तात्कृतसंधेः समर्थादपत्येऽर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यय
 वा स्युः ॥ ओर्गुणः । ६ । ४ । १४६ । उवर्णान्तस्य भस्य गुणस्तद्धिते
 उपगोरपत्यमौषगवः । आश्वपतः दैत्यः औत्सः स्त्रीणः पौंस्रः ॥ अपत्यं पौ-
 त्रप्रभृति गोत्रम् । ४ । १ । १६२ । अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्र
 संज्ञं स्यात् ॥ एको गोत्रे । ४ । १ । ९३ । गोत्रे एक एवापत्यप्रत्यय
 स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यमौषगवः ॥ गर्गादिभ्यो यञ् । ४ । १ । १०५
 गोत्रापत्ये । गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः । वारस्यः ॥ यज्जोश्च । २ । ४
 ६४ । गोत्रे यद्यजन्तमजन्तं च तदवयवयोरेतथोर्लुक् स्यात्तत्कृते बहुत्वे
 तु द्वियाम् । गर्गाः वत्साः ॥ जीवति तु वंश्ये युवा । ४ । १ । १६३
 वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्धदपत्यं चतुर्थादि तद्यवसंज्ञमेव स्यात् ॥ गो-
 त्राद्यून्याद्वियाम् । ४ । १ । ९४ । न्यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्यय
 स्यात् । द्वियां तु न युवसंज्ञा ॥ यजिजोश्च । ४ । १ । १०१ । गो-
 यो यजिजो तदन्तात्फक् स्यात् ॥ आयनेयीनीयियः फढखच्छां प्रत्य-
 यादीनाम् । ७ । १ । २ । प्रत्ययादेः फस्य आयन् ढस्य एय् स्वस्य ई-
 छस्य ईय् घस्य इय् स्युः । गर्गस्य युवापत्यं गार्ग्यायणः दाक्षायणः ॥ अ-
 इञ् । ४ । १ । ९५ । अपत्येऽर्थे । दाक्षिः ॥ बाह्वादिभ्यश्च । ४ । १
 ४५ । बाह्वविः औद्दुलोमिः । आकृतिगणोऽयम् ॥ अनृष्यानन्तर्ये णि

दादिभ्योऽञ् । ४ । १ । १०४ । ये त्वत्रानृपयस्तेभ्योऽपत्येऽन्यत्र तु
 गोत्रे । विदस्य गोत्रं वैदः वैदो विदाः । पुत्रस्थापत्यं पौत्रः पौत्रो पौत्राः ।
 एवं दौहित्रादयः ॥ शिवादिभ्योऽण् । ४ । १ । ११२ । अपत्ये । शैवः
 गाङ्गः ॥ ऋष्यन्धकवृष्णिङ्कुरुभ्यश्च । ४ । १ । ११४ । ऋषिभ्यः-वा-
 सिष्ठः वैश्वामित्रः । अन्धकेभ्यः-श्वाफल्कः । वृष्णिभ्यः-त्रासुदेवः । कुरुभ्यः-
 नाकुलः साहदेवः ॥ मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः । ४ । १ । ११५ ।
 संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्य उदादेशः स्यादण् प्रत्ययश्च । द्वैमातुरः पाण्मा-
 तुरः भाद्रमातुरः ॥ स्त्रीभ्यो ढक् । ४ । १ । १२० । स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो
 ढक् । वैनतेयः ॥ कन्यायाः कनीन च । ४ । १ । ११६ । चादण् ।
 कानीनो व्यासः कर्णश्च ॥ राजश्वशुराद्यत् । ४ । १ । १३७ । (राज्ञो
 जातावेवेति वाच्यम्) ॥ ये चाभावकर्मणोः । ६ । ४ । १६८ ।
 यादौ तद्धिते परेऽन् प्रकृत्या स्यात्तु भावकर्मणोः । राजन्यः । जातावे-
 वेति किम् ॥ अन् । ६ । ४ । १६७ । अन् प्रकृत्या स्यादणि परे ।
 राजनः श्वशुर्यः ॥ क्षत्राद्दः । ४ । १ । १३८ । क्षत्रियः । जातावित्येव ।
 क्षात्रिन्यत्र ॥ रेवत्यादिभ्यष्ठक् । ४ । १ । १४६ । ठस्येकः । ७ ।
 ३ । ५० । अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः स्यात् ॥ रैवतिकः ॥ जनपदशब्दा-
 त्क्षत्रियादञ् । ४ । १ । ११६८ । जनपदक्षत्रियवाचकाच्छब्दादञ् स्याद-
 पत्ये । पाञ्चालः । क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदान्तस्य राजन्यप्रत्ययत् । पञ्चा-
 लानां राजा पाञ्चालः । (पूरोरण् वक्तव्यः) पौरवः । (पाण्डोर्ढर्चण्)
 पाण्ड्यः ॥ कुरुनादिभ्यो ण्यः । ४ । १ । १७२ । कौरव्यः नैषध्यः ॥
 ते तद्राजाः । ४ । १ । १७४ । अजादयस्तद्राजसंज्ञाः स्युः ॥ तद्राजस्य बहु-
 षु तेनैवास्त्रियाम् । २ । ४ । ६२ । बहुष्वर्थेषु तद्राजस्य लुक् तदर्थकृते

१ ' प्रकृत्येकाच् ' इत्यस्मात् प्रकृत्येति ' अन् ' इति सूत्रं चानुवर्तते ॥

बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । इक्ष्वाकवः पञ्चालः इत्यादि ॥ कम्बोजालुक् ।
 ४ । १ । १७५ । अस्मात्तद्राजस्य लुक् । कम्बोजः कम्बोजौ । (कम्बो-
 जादिभ्य इति वक्तव्यम्) चोलः शकः केरलः यवनः ॥ इत्यपत्याधिकारः
 ॥ * ॥ तेन रक्तं रागात् । ४ । २ । १ । अण् स्यात् । रज्यतेऽनेनेति
 रागः । कपायेण रक्तं वस्त्रं काषायम् ॥ नक्षत्रेण युक्तः कालः । ४ ।
 २ । ३ । अण् स्यात् (तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यम्)
 पुष्येण युक्तं पौषमहः ॥ लुवविशेषे । ४ । २ । ४ । पूर्वेण विहितस्य लुप्
 स्यात् । षष्टिदण्डात्मकस्य कालस्यावान्तरविशेषश्चेन्न गम्यते । अद्य पुष्यः ॥
 दृष्टं साम । ४ । २ । ७ । तेनेत्येव । वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम ॥ वाम-
 देवाड्ढचड्ढचौ । ४ । २ । ९ । वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम् ॥
 परिवृतो रथः । ४ । २ । १० । अस्मिन्नर्थेऽण् प्रत्ययो भवति । वस्त्रेण
 परिवृतो वाहो रथः ॥ तत्रोद्धृतममन्त्रेभ्यः । ४ । २ । १४ । शरावे
 उद्धृतः शाराव औदनः ॥ संस्कृतं भक्षाः । ४ । १ । १६ । सप्तम्यन्तादण्
 स्यात्संस्कृतेऽर्थे यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते स्युः । भ्राष्ट्रेषु संस्कृता भ्राष्ट्रा भक्षाः ॥
 सास्य देवता । ४ । २ । २४ । इन्द्रो देवता अस्येति ऐन्द्रं हविः ।
 पाशुपतं वार्हस्पत्यम् ॥ शुक्राद्वन् । ४ । २ । २६ । शुक्रियम् ॥ सो-
 मादृचण् । ४ । २ । ३० । सौम्यम् ॥ वाय्वृतुपितृषसो यत् । ४ ।
 २ । ३१ । वायव्यम् ॥ ऋतव्यम् ॥ रीङ् ऋतः । ७ । ४ । २७ । अकृद्यकारे
 असार्वधातुके यकारे च्चौ च परे ऋदन्ताङ्गस्य रीङ्देशः । यस्येति च ।
 पितृव्यम् उषस्यम् ॥ पितृव्यमातुलमातामहापितामहाः । ४ । २ । ३६ ।
 एते निपात्यन्ते । पितृर्भ्राता पितृव्यः । मातृर्भ्राता मातुलः । पितुः पिता
 पितामहः ॥ तस्य समूहः । ४ । २ । ३७ । काकानां समूहः काकम् ॥

भिक्षादिभ्योऽण् । ४ । २ । ३८ । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गर्भिणीनां
समूहो गर्भिणम् । इह भस्याढे तद्धित इति पुंवद्रावे कृते ॥ इनप्यनपत्ये ।
६ । ४ । १६४ । अनपत्यार्थेऽणि परे इन्प्रकृत्या स्यात् । तेन नस्तद्धित
इति टिलोपो न । युवतीनां समूहो यौवतम् ॥ ग्रामजनवन्धुभ्यस्तल् ।
४ । २ । ४३ । तलन्तं स्त्रियाम् । ग्रामता । जनता । बन्धुता । (गज-
सहायाभ्यां चेति वक्तव्यम्) गजता । सहायता । (अद्भः खः क्रतौ)
अहीनः ॥ अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् । ४ । २ । ४७ । इसुसुक्तान्तात्काः
७ । ३ । ५१ । इसुसुक्तान्तात्परस्य षस्य कः । साकुक्कम् हास्तिकम्
धैनुकम् ॥ तदधीते तद्धेद । ४ । २ । ५९ । नखाभ्यां पदान्ताभ्यां
पूर्वौ तु ताभ्यामैच् । ७ । ३ । ३ । पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्य न
वृद्धिः किंतु ताभ्यां पूर्वौ क्रमादेजावागमौ स्तः । व्याकरणमधीते वेद वा
वैयाकरणः ॥ क्रमादिभ्यो वुन् । ४ । २ । ६१ । क्रमकः पदकः शिक्षकः
मीमांसकः ॥ तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि । ४ । २ । ६७ । उदुम्बराः
सन्त्यस्मिन्देशे औदुम्बरो देशः ॥ तेन निर्वृत्तम् । ४ । २ । ६८ । कुशा-
म्बेन निर्वृत्ता नगरी कौशाम्बी ॥ तस्य निवासः । ४ । २ । ६९ । शिर्वीनां
निवासो देशः शैवः ॥ अदूरभवश्च । ४ । २ । ७० । विदिशार्थो अद-
रभवं नगरं वैदिशम् ॥ जनपदे लुप् । ४ । २ । ८१ । जनपदे वाच्ये
चातुरार्थिकस्य लुप् ॥ लुपि युक्तवद्यक्तिवचने । १ । २ । ५१ । लुपि
सति प्रकृतिवह्लिङ्गवचने स्तः । पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालः कुरवः
अङ्गाः वङ्गाः कलिङ्गाः ॥ वरणादिभ्यश्च । ४ । २ । ८२ । अजनपदार्थ-
आरम्भः । वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः ॥ कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्रुत्तुप् ।

४ । २ । ८७ ॥ झयः । ८ । २ । १० । झयन्तान्मतोर्मस्य वः ।
 कुमुदान् नङ्गान् ॥ मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः । ८ । २ । ९ ।
 मवर्णावर्णान्तान्मवर्णावर्णोपधाञ्च यवादिवाजितात्परस्य मतोर्मस्य वः । वेत्-
 स्वान् ॥ नडशादाद्द्वलच् । ४ । २ । ८८ । नड्वलः शाद्वलः ॥
 शिखाया वलच् । ४ । २ । ८९ । शिखावलः ॥ इति चातुरर्थिकाः ॥
 शेषे । ४ । २ । ९२ । अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्योऽर्थः शेषस्तत्राणादयः-
 स्युः । चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः । औपनिषदः पुरुषः ।
 दृषादि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः । चतुर्भिरुह्यं चातुरं शकटम् । चतुर्दश्यां
 दृश्यते चातुर्दशं रक्षः । तस्य विकार इत्यतः प्राक् शेषाधिकारः ॥ राष्ट्राऽ-
 वारपाराद्वखौ । ४ । २ । ९३ । आभ्यां क्रमाद्वखौ स्तः शेषे । राष्ट्रे
 जातादि राष्ट्रियः ॥ अवारपारीणः । (अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीता
 ज्ञेति षक्तव्यम्) अवारीणः पारीणः पारावारीणः । इह प्रकृतिविशेषाद्वा-
 दयष्टचुटच्युन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते तेषां जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्त-
 यश्च वक्ष्यन्ते ॥ ग्रामाद्यखजौ । ४ । २ । ९४ । ग्राम्यः ग्रामीणः ॥
 नद्यादिभ्यो ढक् । ४ । २ । ९७ । नादेयम् माहेयम् वाराणसेयम् ॥
 दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् । ४ । २ । ९८ । दक्षिणात्यः पाश्चात्यः
 पौरित्यः ॥ द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् । ४ । २ । १०१ । दिव्यम् ।
 प्राच्यम् अवाच्यम् उदीच्यम् प्रतीच्यम् ॥ अव्ययात्यप् । ४ । २ । १०४ ।
 (अमेहकतसित्रेभ्य एव) अमात्यः इहत्यः कृत्यः ततस्त्यः तत्रत्यः
 (त्यव्नेर्भुव इति वक्तव्यम्) नित्यः ॥ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्धृद्धम् । १ ।
 १ । ७३ । यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदेर्वृद्धिस्तद्धृद्धसंज्ञं स्यात् ॥ त्यदा-

१ शिखावलो मयूरः ॥ २ नदी मही वाराणसी श्रावस्ती कौशाम्बी वनकौशम्बी
 काशफरी खादिरी पूर्वनगरी पाठा माया शाल्वा दार्वी सेतकी । वडवाया वृषे इति
 नद्यादिः ॥

दीनि च । १ । १ । ७४ । वृद्धसंज्ञानि स्युः ॥ वृद्धाच्छः । ४ । २ ।
 ११४ । शालीयः मालीयः तदीयः । (वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या)
 देवदत्तीयः देवदत्तः ॥ गहादिभ्यश्च । ४ । २ । १३८ । गहीयः ॥
 युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च । ४ । ३ । १ । चाच्छः । पक्षेऽण् । युषयोर्षुः
 ष्माकं वायं युष्मदीयः । अस्मदीयः ॥ तस्मिन्नाणि च युष्माकास्माकौ ।
 ४ । ३ । २ । युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः खञि अणि च । यौष्माकीणः
 आस्माकीनः यौष्माकः आस्माकः ॥ त्वकममकावेकवचने । ४ । ३ । ३ ।
 एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खञि अणि च । तावकीनः
 तावकः । मामकीनः मामकः । छे तु ॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । ७ । २ ।
 ९८ । मपर्यन्तयोरेतयोरेकार्थवाचिनोस्त्वमौ स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च
 परतः । त्वदीयः मदीयः त्वत्पुत्रः मत्पुत्रः ॥ मध्यान्मः । ४ । ३ । ८ ।
 मध्यमः ॥ कालाट्ठञ् । ४ । ३ । ११ । कालवाचिभ्यष्टञ् स्यात् । का-
 लिकम् मासिकम् सांवत्सरिकम् । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः । सायंप्रा-
 तिकः पौनःपुनिकः ॥ प्रावृष एण्यः । ४ । ३ । १७ । प्रावृषेण्यः ॥
 सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च । ४ । ३ । २३ ।
 सायभित्यादिभ्यश्चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यष्ट्युट्युलौ स्तस्तयोस्तुट्
 च । सायन्तनम् चिरन्तनम् । प्राह्णेप्रगेऽनयोरेदन्तत्वं निपात्यते । प्राह्णेतनम्
 प्रगेतनम् दोषातनम् ॥ तत्र जातः । ४ । ३ । २५ । सप्तमीसमर्थाज्जात
 इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युः । छुप्ने जातः स्त्रीघ्नः । उत्से जातः औत्सः ।
 राष्ट्रे जातः राष्ट्रियः । अवारपारे जातः अवारपारीण इत्यादि ॥ प्रावृषष्टप् ।
 ४ । ३ । २६ । एण्यापवादः । प्रावृषिकः ॥ प्रायभवः । ४ । ३ । ३९ ।
 तत्रेत्येव । छुप्ने प्रायेण बाहुल्येन भवति स्त्रीघ्नः ॥ संभूते । ४ । ३ । ४१ ।

१ पूर्वाह्निकालोत्पन्नमित्यर्थः ॥ २ प्रातःकालोत्पन्नमित्यर्थः ॥ ३ रात्रिभवमित्यर्थः ॥

सृष्टे संभवति स्रौघः ॥ कोशाङ्गु ॥ ४ । ३ । ४२ । कोशेयं वक्ष्यम् ॥
 तत्र भवः । ४ । ३ । ५३ । सृष्टे भवः स्रौघः । औत्सः राष्ट्रियः ॥
 दिगादिभ्यो यत् । ४ । ३ । ५४ । दिश्यं वर्ग्यम् ॥ शरीरावयवाच्च ।
 ४ । ३ । ५५ । दन्त्यम् कण्ठचम् । (अध्यात्मादेष्टमिष्यते) अध्यात्मं
 भवमाध्यात्मिकम् ॥ अनुशक्तिकादीनां च । ७ । ३ । २० । एषामुभ-
 यपदवृद्धिर्जाति णिति किति च । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । ऐह-
 लौकिकम् । पारलौकिकम् । आकृतिगणोऽयम् ॥ जिह्वामूलाङ्गुलेच्छः ।
 ४ । ३ । ६२ । जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ॥ वार्गान्ताच्च । ४ ।
 ३ । ६३ । कवर्गीयम् ॥ तत आगतः । ४ । ३ । ७४ । सृष्टादागतः
 स्रौघः ॥ ठगायस्थानेभ्यः । ४ । ३ । ७५ । शुल्कशालाया आगतः
 शौल्कशालिकः ॥ विद्यायोनिबंधेभ्यो बुञ् । ४ । ३ । ७७ ।
 औपाध्यायकः पैतामहकः ॥ हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः । ४ । ३ ।
 ८१ । समादागतं समरूप्यम् । पक्षे गहादित्वाच्छः । समीयम् विषमी-
 यम् । देवदत्तरूप्यम् देवदत्तम् ॥ मयट् च । ४ । ३ । ८२ । सम-
 यम् देवदत्तमयम् ॥ प्रभवति । ४ । ३ । ८३ । हिमवतः प्रभवति हैम-
 वती गङ्गा ॥ तद्गच्छति पथिदूतयोः । ४ । ३ । ८५ । सृष्टं गच्छति
 स्रौघः पन्था दूतो वा ॥ अभिनिष्क्रामति द्वारम् । ४ । ३ । ८६ ।
 सृष्टमभिगच्छति स्रौघं कान्यकुब्जद्वारम् ॥ अधिकृत्य कृत्ये ग्रन्थे । ४
 । ३ । ८७ । शारीरकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः ॥ सोऽस्य
 निवासः । ४ । ३ । ८९ । सृष्टो निवासोऽस्य स्रौघः ॥ तेन प्रोक्तम् ।
 ४ । ३ । १०१ । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् ॥ तस्येदंम् । ४ । ३ । १२० ।
 उपगोरिदं औपगवम् ॥ इति शैषिकाः ॥ * ॥ तस्य विकारः । ४ । ३ । १३४ ।
 (अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः) अश्मनो विकारः आश्मः । भास्मनः ।

नार्तिकः ॥ अवयवे च प्राण्यौषधिवृक्षेभ्यः । ४ । ३ । १३५ । चादि-
 त्तारे । मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः । मौर्वी काण्डं भस्म वा । पेप्पलम् ॥
 मयुद्धैतयोर्भाषायामभक्षाच्छादनयोः । ४ । ३ । १४३ । प्रकृ-
 त्तिमात्रान्मयद्वा स्याद्विकारावयवयोः । अश्ममयम् । आश्मनम् । अम-
 श्नेत्यादि किम् । मौद्गः सूपः । कार्पासमाच्छादनम् ॥ नित्यं वृद्ध-
 शरादिभ्यः । ४ । ३ । १४४ । आम्रमयम् ॥ गोश्च पुरीषे । ४ ।
 ३ । १४५ । गोः पुरीषं गोमयम् ॥ गोपयसौर्यत् । ४ । ३ । १६० ।
 गव्यम् पयस्यम् ॥ इति प्राग्दीव्यतीयाः ॥ * ॥ प्राग्वहतेष्टक् । ४ । ४ ।
 १ । तद्वहतीत्यतः प्राक् ठगाधिक्रियते ॥ तेन दीव्यति खनति जयति
 जितम् । ४ । ४ । २ । अक्षैर्दीव्यति खनति जयति जितं वा आक्षिकः ॥
 संस्कृतम् । ४ । ४ । ३ । दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । मारिचिकम् ॥
 तरति । ४ । ४ । ५ । तेनेत्वेव । उदुपेन तरति औडुपिकः ॥ चरति ।
 ४ । ४ । ८ । तृतीयान्ताद्गच्छति भक्षयति वेत्यर्थयोष्टक् स्यात् । हस्तिना
 चरति हास्तिकः । दध्ना चरति दाधिकः ॥ संसृष्टे । ४ । ४ । २२ ।
 दध्ना संसृष्टं दाधिकम् ॥ उञ्छति । ४ । ४ । ३२ । वदराण्युञ्छति
 वादरिकः ॥ रक्षति । ४ । ४ । ३३ । समानं रक्षति सामाजिकः ॥
 शब्ददुर्दुरं करोति । ४ । ३ । ३४ । शब्दं करोति शाब्दिकः । दुर्दुरं
 करोति दादुरिकः ॥ धर्मं चरति । ४ । ४ । ४१ । धार्मिकः (अधर्मा-
 च्चेति वक्तव्यम्) अधार्मिकः ॥ शिल्पम् । ४ । ४ । ५५ । मृदङ्गवादनं
 शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः ॥ प्रहरणम् । ४ । ४ । ५७ । तदस्येत्येव । असिः
 प्रहरणमस्य आसिकः । धानुष्कः ॥ शीलम् । ४ । ४ । ६१ । अपूपम-

क्षणं शीलमस्य आपूपिकः ॥ निकटे वसति । ४ । ४ । ७३ । नेकटिको
 भिक्षुकः ॥ इति ठगधिवारः ॥ * ॥ प्राग्घिताद्यत् । ४ । ४ । ७५ । तस्मै
 हितमित्यत प्राग् यदधिक्रियते ॥ तद्ग्रहति रथयुगप्रासंगम् । ४ । ४ । ७६ ।
 रथं वहति रथः । युगः । प्रासंग्यः ॥ धुरो यद्भुक्तौ । ४ । ४ । ७७ । हलि
 चेति दीर्घे प्राप्ते ॥ न भकुर्लुगम् । ८ । २ । ७९ । भस्य कुर्लुरोश्चोप-
 धाया दीर्घा न स्यात् । धुर्यः धोरयः ॥ नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुला-
 भ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाभ्यसमसामितसामितेषु । ४ । ४ । ९१ ।
 नावा तार्थं नाव्यं जलम् । वयसा तुल्यो वयस्यः । धर्मेण प्राप्यं धर्म्यम् ।
 विषेण वध्यो विष्यः । मूलेन आनाभ्यं मूल्यम् । मूलेन समो मूल्यः ।
 सीतया समितं सीतयं क्षेत्रम् । तुलया संमितं तुल्यम् ॥ तत्र साधुः । ३ ।
 ४ । ९८ । अग्रे साधुः अग्र्यः । सामसु साधुः सामन्यः । ये चाभावक-
 र्मणोरिति प्रकृतिभावः । कर्मण्यः । शरण्यः ॥ सभाया यः । ४ । ४ ।
 १०० । सभ्यः ॥ इति यतोऽवधिः ॥ * ॥ प्राक् क्रीताच्छः । ५ । १ । १ ।
 तेन क्रीतमित्यतः प्राक् छोऽधिक्रियते ॥ उगवादिभ्यो यत् । ५ । १ । २ ।
 प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्च यत् स्यात् । छस्यापवादः ।
 शङ्खे हितं शङ्ख्यं दारु । गव्यम् । (नाभि नभं च) नभ्योऽक्षः नभ्य-
 मञ्जनम् ॥ तस्मै हितम् । ५ । १ । ५ । वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो
 गोधुक् ॥ शरीरावयवाद्यत् । ५ । १ । ६ । दन्त्यम् कण्ठचम् नस्यम् ॥
 आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः । ५ । १ । ९ । आत्माध्वानौ
 खे । ६ । ४ । १६९ । एतौ खे प्रकृत्या स्तः । आत्मने हितं आत्मनी-
 नम् । विश्वजननीनम् । मातृभोगीणः । छयतोः पूर्णोऽवधिः ॥ * ॥ प्राग्वते-
 छञ् । ५ । १ । १८ । तेन तुल्यमिति वार्ति वक्ष्यति ततः प्राक् ठञधि-
 क्रियते ॥ तेन क्रीतम् । ५ । १ । ३७ । सप्तत्या क्रीतं साप्ततिकम् ।

प्रास्थिकम् ॥ तस्येश्वरः । ५ । १ । ४२ । सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ स्तः ॥
 अनुशतिकादीनां च । ७ । ३ । २० । सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमः । पार्थिवः ॥
 पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् । १ ।
 १ । ५९ । एते रूढिश्ब्दा निपात्यन्ते ॥ तदर्हति । ५ । १ । ६३ ।
 लब्धुं योग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्ताद्गुणादयः स्युः । श्वेतच्छत्रमर्हति श्वेतच्छ-
 त्रिकः ॥ दण्डादिभ्यो यत् । ५ । १ । ६६ । एभ्यो यत्स्यात् । दण्ड-
 मर्हति दण्डचः अर्धयः वध्यः ॥ तेन निर्वृत्तम् । ५ । १ । ७९ । अद्वा
 निवृत्तं आह्निकम् ॥ इति ठञोऽवधिः ॥ * ॥ तेन तुल्यं क्रिया चेदितिः ।
 ५ । १ । ११५ । ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवत् अधीते । क्रिया चेदिति
 किम् । गुणतुल्ये मा भूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः ॥ तत्र तस्येव । ५ । १ ।
 ११६ । मथुरायामिव मथुरावत् सृष्ट्रे प्राकारः । चैत्रस्येव चैत्रवन्मैत्रस्य
 गावः ॥ तस्य भावस्त्वतलौ ५ । १ । ११९ । प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो
 भावः । गोर्भावो गोत्वम् गोता । त्वान्तं क्लीबम् ॥ आ च त्वात् । ५ ।
 १ । १२० । ब्रह्मणस्त्व इत्यतः प्राक् त्वतलावधिक्रियेते । अपवादैः सह
 समावेशार्थमिदम् । चकारो नञ्स्त्रभ्यामपि समावेशार्थः । स्त्रियः भावः
 स्त्रैणम् स्त्रीत्वम् स्त्रीता । पौंस्रम् पुंस्त्वम् पुंस्ता ॥ पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ।
 ५ । १ । १२२ । वाचनमणादिसमावेशार्थम् ॥ र ऋतो हलादेर्ल-
 घोः । ६ । ४ । १६१ । हलादेर्लघोर्ऋकारस्य रः स्यादिष्टेमेयस्सु परतः ॥
 टेः । ६ । ४ । १५५ । भस्य टेलोपः इष्टेमेयस्सु । पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृदा-
 नामेव रत्वम् । पृथोर्भावः प्रथिमा । पार्थिवम् । म्रदिमा मार्दवम् ॥ वर्णद-
 दादिभ्यः ष्यञ्च । ५ । १ । १२३ । चादिमनिच् । शौक्ल्यम् शुक्लिमा ।

१ तलन्तं स्त्रियाम् । इत्यपि परिशेषात् ॥ २ 'तुरिष्टेमेयस्सु' इत्यस्मात् इष्टेमेयस्सु
 इत्यनुवर्तते ॥

दाढ्यम् द्रष्टिमा ॥ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च । ५ । १ । १२४ ।
 चाद्रावे ॥ जटस्य भावः कर्म वा जाड्यम् । मूढस्य भावः कर्म वा माड्यम् ।
 ब्राह्मण्यम् । आकृतिगणोऽयम् ॥ सरव्युर्यः । ५ । १ । १२६ । सरव्यु-
 भावः कर्म वा सरव्यम् ॥ कपिज्ञात्योर्दक् । ५ । १ । १२७ । कापे-
 यम् । ज्ञातेयम् ॥ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो चक् । ५ । १ । १२८ ।
 सेनापत्यम् । पौरोहित्यम् ॥ इति नञ्स्त्रजोरधिकारः ॥ * ॥ धान्यानां
 भवने क्षेत्रे खञ् । ५ । २ । १ । भवत्यास्मिन्निति भवनम् । मुद्गानां
 भवनं क्षेत्रं मोद्गिनम् ॥ व्रीहिशाल्योर्दक् । ५ । २ । २ । व्रहेयम् ॥ शां-
 ल्यम् ॥ हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् । ५ । २ । २३ । ह्योगोदोहशब्दस्य
 हियङ्गुरादेशः विकारार्थे खञ्च निपात्यते । दुह्यत इति दोहः क्षीरम् । ह्यो-
 गोदोहस्य विकारः हैयङ्गवीनं नयनीतम् ॥ तदस्य संजातं तारकादिभ्य
 इतच् । ५ । २ । ३६ । तारकाः संजाता अस्य तारकितं नमः ।
 पण्डितः । आकृतिगणोऽयम् ॥ प्रमाणे द्वयसङ्गद्वयमात्रचः । ५ ।
 २ । ३७ । तदस्येत्यनुवर्तते । उरू प्रमाणमस्य उरूद्वयसम् । उरूद्वयम् ।
 उरूमात्रम् ॥ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् । ५ । २ । ३९ । यत्परि-
 माणमस्य यावान् । तावान् । एतावान् ॥ संख्याया अवयवे तयप् ।
 ५ । २ । ४२ । पञ्च अवयवा अस्य पञ्चतयम् ॥ द्वित्रिभ्यां
 तयस्यायज्वा ५ । २ । ४३ । द्वयम् द्वितयम् । त्रयम्
 त्रितयम् ॥ उभादुदात्तो नित्यम् । ५ । २ । ४४ । उभशब्दा-
 त्तयपोऽयच् स्यात्स चोदात्तः । उभयम् ॥ तस्य पूरणे ङट् । ५ । २ ।
 ४८ । एकादशानां पूरणः एकादशः ॥ नान्तादसंख्यादेर्मट् । ५ । २ ।
 ४९ । ङटो महागमः । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । नान्तात्किम् ॥ तिर्वि-

शतेडिति । ६ । ४ । १४२ । विंशतेर्भस्य तिश्चन्दस्य लोपो डिति परे ।
 विंशः । असंख्यादेः किम् । एकादशः ॥ पदकतिकतिपयचतुरां थुक् ।
 ५ । २ । ५१ । एषां थुगागमः स्याद्धटि । षण्णां पूरणः षष्ठः । कतियः ।
 कतिपयशब्दस्यासंख्यात्वेऽप्यत एव ज्ञापकाद्धट् । कतिपयथः । चतुर्थः ॥
 द्वेस्तीयः । ५ । २ । ५४ । डटोऽपवादः । द्वयोः पूरणो द्वितीयः ॥ त्रैः
 संप्रसारणं च । ५ । २ । ५५ । तृतीयः ॥ श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते । ५ ।
 २ । ८४ । श्रोत्रियः । वेत्यनुवृत्तेश्छान्दसः ॥ पूर्वादिनिः । ५ । २ ।
 ८६ । पूर्वं कृतमनेन पूर्वां ॥ सपूर्वाच्च । ५ । २ । ८७ । कृतपूर्वां ॥
 इष्टादिभ्यश्च । ५ । २ । ८८ । इष्टमनेनेष्टी । अधीती ॥ तदस्यास्त्य-
 स्मिन्निति मत्तुप् । ५ । २ । ९४ । गावोऽस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान् ॥
 तसौ मत्वर्थे । १ । ४ । १९ । तान्तसान्तौ भसंज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये
 परे । वसोः संप्रसारणम् । विदुष्मान् । गुणवचनेभ्यो मत्तुपो लुगिष्ठः । शुक्रो
 गुणोऽस्यास्तीति शुक्रः पठः । कृष्णः ॥ प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्
 ५ । २ । ९६ । चूडालः चूडावान् । प्राणिस्थात्किम् । शिखावान् दीपः
 प्राण्यङ्गादेव । नेह । मेघवान् ॥ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।
 ५ । २ । १०० । लोमादिभ्यः शः । लोमशः लोमवान् । रोमशः रोम-
 वान् । पामादिभ्यो नः । पामनः । अङ्गात्कल्याणे । अङ्गना । लक्ष्म्या अञ्च
 लक्ष्मगः । पिच्छादिभ्य इलच् । पिच्छिरुः पिच्छवान् ॥ दन्त उन्नत उरच् ।
 ५ । २ । १०६ । उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य दन्तुरः ॥ केशाद्वोऽन्यतरस्याम्
 ५ । २ । १०९ । केशवः केशी केशिकः केशवान् । (अन्येभ्योऽर्ण-
 दृश्यन्ते) मणिवः (अर्णसो लोपश्च) अर्णवः ॥ अत इनिठनौ । ५-
 २ । ११५ । दण्डी दण्डिकः ॥ व्रीहादिभ्यश्च । ५ । २ । ११६-
 व्रीही व्रीहिकः ॥ अस्मायामेधास्रजो विनिः । ५ । २ । १२१ । यशस्व

यशस्वान् मायावी मेधावी स्रग्वी ॥ वाचो ग्मिनिः । ५ । २ । १२४ ।
वाग्मी ॥ अर्शआदिभ्योऽच् । ५ । २ । १२७ । अर्शोऽस्य विद्यते
अर्शसः । आकृतिगणोऽयम् ॥ इति मत्वथायाः ॥ * ॥ प्राग्दिशो वि-
भक्तिः । ५ । ३ । १ । दिक्शब्देभ्यः इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रथया
विभक्तिसंज्ञाः स्युः ॥ * ॥ अथ स्वार्थिकाः ॥ किं सर्वनामबहुभ्योऽद्या-
दिभ्यः । ५ । ३ । २ । किमः सर्वनामो बहुशब्दाच्चेति प्राग्दिशोऽधि-
क्रियते ॥ पञ्चम्यास्तसिद्ध । ५ । ३ । ७ । पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्य-
स्तसिद्धा स्यात् ॥ कु तिहोः । ७ । २ । १०४ । किमः कुः स्यात्तादौ हादौ
च विभक्तौ परतः । कुतः कस्मात् ॥ इदम् इश् । ५ । ३ । ३ । प्राग्दिशीये
परे । इतः ॥ अन् । ५ । ३ । ५ । एतदः प्राग्दिशीये । अनेकाच्छा-
त्सर्वादेशः । अतः । अतुतः । यतः । ततः । बहुतः । द्व्यदेश्चु द्व्यभ्याम् ॥
पर्यभिभ्यां च । ५ । ३ । ९ । आभ्यां तसिद्ध स्यात् । परितः । सर्वत
इत्यर्थः । अभितः । उभयत इत्यर्थः ॥ सप्तम्यास्त्रल् । ५ । ३ । १० । कुत्र
यत्र । तत्र । बहुत्र ॥ इदमो हः । ५ । ३ । ११ । त्रलोऽपवादः । इह ॥
किमोऽत् । ५ । ३ । १२ । वाग्रहणमपकृष्यते । सप्तम्यन्तात्किमोऽद्वा
स्यात् पक्षे त्रल् ॥ क्वाति । ७ । २ । १०५ । किमः क्वादेशः स्यादति ।
क् कुत्र ॥ इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते । ५ । ३ । १४ । पञ्चमिसप्तमीतर-
विभक्त्यन्तादापि तसिलादयो दृश्यन्ते । दृशिग्रहणाद्भवज्ञादियोग एव । स-
भवान् । ततोभवान् । तत्रभवान् । तंभवन्तम् । ततोभवन्तम् । तत्रभवन्तम् ।
एवं दीर्घायुः । देवानां प्रियः । आयुष्मान् ॥ सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले
दा । ५ । ३ । १५ । सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात् ॥ सर्वस्य
सोऽन्यतरस्यां दि । ५ । ३ । १६ । दादौ प्राग्दिशीये सर्वस्य सो वा स्यात् ।
सर्वस्मिन् काले सदा सर्वज्ञ । अन्यदा । कदा । तदा । काले किम् ।

सर्वत्र देशे ॥ इदमोर्हिल् । ५ । ३ । १६ । सप्तम्यन्तात् काल इत्येव ॥
 एतेतौ रथोः । ५ । ३ । ४ । इदाम्शब्दस्य एत इत् इत्यादेशौ स्तो रेफादौ
 थकारादौ च प्राग्दिशीये परे । अस्मिन्काले एतार्ह । काले किम् । इह
 देशे ॥ अनद्यतनेर्हिलन्यतरस्याम् । ५ । ३ । २१ । कर्हि कदा । यर्हि
 यदा । तर्हि तदा ॥ एतदः । ५ । ३ । ५ । एत इत् एतौ स्तो रेफादौ
 थकारादौ च प्राग्दिशीये । एतस्मिन्काले एतार्ह । प्रकारवचने थाल् । ५ ।
 ३ । २३ । प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यस्थाल् स्यात् स्वार्थे । तेन प्रकारेण
 तथा । यथा ॥ इदमस्थमुः । ५ । ३ । २४ । थालोऽपवादः । एतदोऽपि
 वाच्यः अनेन एनेन वा प्रकारेण इत्यम् ॥ किमश्च । ५ । ३ । २५ । केन
 प्रकारेण कथम् ॥ इति प्राग्दिशीयाः ॥ * ॥ अतिशयने तमविष्टनौ ।
 ५ । ३ । ५५ । अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः । अयमेषामति-
 शयेनाढ्य आढ्यतमः । लघुतमो लघिष्ठः ॥ तिङ्श्च । ५ । ३ । ५६ ।
 तिङन्तादतिशये द्योत्ये तमप् स्यात् ॥ तरप् तमपौ घः । १ । १ । २२ ।
 एतौ घसंज्ञौ स्तः ॥ किमेत्तिङ्द्वयघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे । ५ । ४ । ११ ।
 किम एदन्तात्तिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्तादामुः स्यान्न तु द्रव्यप्रकर्षे ।
 किन्तमाम् । प्राह्वेतमाम् । पचतितमाम् । उच्चैस्तमाम् । द्रव्यप्रकर्षे तु
 उच्चैस्तमस्तरुः ॥ द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ । ५ । ३ । ५७ ।
 द्वयोरैकस्यातिशये विभक्तव्ये चोपपदे सुस्तिङ्न्तादेतौ स्तः । पूर्वयोरपवादः ।
 अयमनयोरतिशयेन लघुर्लघुतरः । लघीयान् । उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटु-
 तराः । पठीयांसः ॥ प्रशस्यस्य श्रः । ५ । ३ । ६० । अस्य श्रादेशः
 स्यादजाद्योः परतः ॥ प्रकृत्यैकाच् । ६ । ४ । १६३ । इष्ठादिष्वेकाच्
 प्रकृत्या स्यात् । श्रेष्ठः श्रेयान् ॥ ज्य च । ५ । ३ । ६१ । प्रशस्यस्य
 ज्यादेशः स्यादिष्टेयसोः । ज्येष्ठः ॥ ज्यादादीयसः । ६ । ४ । १६० ।

आदेः परस्य । ज्यायान् ॥ बहोर्लोपो भू च बहोः । ६ । ४ । १५८ ।
 बहोः परयोरिष्टमेयसोर्लोपः स्याद्बहोश्च भूरादेशः । भूमा ॥ इष्टस्य यिद्
 च । ६ । ४ । १५९ । बहोः परस्य इष्टस्य लोपः स्यादिडागमश्च ।
 भूयिष्ठः ॥ विन्मतोर्लुक् । ५ । ३ । ६५ । विनो मत्तुपश्च लुक् स्यादि-
 ष्टेयसोः । अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः । स्रजीयान् । अतिशयेन त्व-
 न्नान् त्वचिष्ठः । त्वचीयान् ॥ ईपदसमाप्तौ कल्पवृक्षदेश्यदे-
 शीयरः । ५ । ३ । ६७ । ईपदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः । विद्वद्देश्यः
 विद्वद्देशीयः । पचतिकल्पम् ॥ विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् । ५ ।
 ३ । ६८ । ईपदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे सुचन्ताद्बहुञ्जा स्यात्स च प्रागेव न तु
 परतः । ईपदूनः पटुर्बहुपटुः । पटुकल्पः । सुपः किम् । यजतिकल्पम् ॥
 प्रागिवात्कः । ५ । ३ । ७० । इवे प्रतिकृतावित्यतः प्राक्काधिकारः ॥
 अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः । ५ । ३ । ७१ । कापवादः । तिङ्-
 श्चेत्यनुवर्तते ॥ अज्ञाते । ५ । ३ । ७३ । कस्यायमश्वोऽश्वकः । उच्चकैः ।
 नीचकैः । सर्वकैः ॥ कुत्सिते । ५ । ३ । ७४ । कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः ॥
 किंयत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् । ५ । ३ । ९२ । अनयोः
 कतरो वेष्णवः । यतरः ततरः ॥ वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ।
 ५ । ३ । ९३ । बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणे डतमञ्जा स्यात् । जाति-
 परिप्रश्न इति प्रत्याख्यातमाकरे । कतमो भवतां कठः । यतमः ततमः ।
 वाग्रहणमकन्वर्थम् । यकः । सकः ॥ इति प्राग्विधाः ॥ * ॥ इवे प्रति-
 कृतौ । ५ । ३ । ९६ । कन्स्यात् । अश्व इव प्रतिकृतिरश्वकः । सर्वप्रा-
 तिपदिकेभ्यः स्वार्थे कन् । अश्वकः ॥ तत्प्रकृतवचने मयद् । ५ । ४ ।
 २१ । प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य वचनं प्रतिपादनम् । भावे अधिकरणे

वा ल्युट् । आद्ये प्रकृतमन्नमन्मयम् । अपूपमयम् । द्वितीये तु अन्नमयो
 यज्ञः । अपूपमयं पर्व ॥ प्रज्ञादिभ्यश्च । ५ । ४ । ३८ । अण् स्यात् ।
 प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । दैवतः बान्धवः ॥ बह्वल्पार्थाच्छस्कारका-
 दन्यतरस्याम् । ५ । ४ । ४२ । बहूनि ददाति बहुशः अल्पशः ।
 (आद्यादिभ्यस्तसेरुपसंख्यानम्) आदौ आदितः । मध्यतः । अन्ततः ।
 पार्श्वतः । आकृतिगणोऽयम् । स्वरेण स्वतः वर्णतः ॥ कृभ्वस्तियोगे
 संपद्यकर्तारि च्विः । ५ । ४ । ५० । (अभूततद्भाव इति वक्तव्यम्)
 विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्तमानादिकारशब्दात्स्वार्थे च्विर्वा स्यात्क-
 रोत्यादिभियोगे ॥ अस्य च्वौ । ७ । ४ । ३२ । अवर्णय ईत्स्यात्
 च्वौ । वेर्लेपे च्यन्तत्वादव्ययत्वम् । अकृष्णः कृष्णः संपद्यते तं करोति
 कृष्णिकरोति । ब्रह्मी भवति । गङ्गी स्यात् । (अव्ययस्य चावीत्वं नेति
 वाच्यम्) दोषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिः ॥ विभाषा साति कात्स्न्ये ।
 ५ । ४ । ५२ । च्विष्ये सात्तिर्षा स्यात्साकत्ये ॥ सात्पदाद्योः । ८ ।
 ३ । १११ । सस्य षत्वं न स्यात् । दाधि सिञ्चति । कुत्स्त्रं शस्त्रमग्निः
 संपद्यतेऽग्निसाद्भवति ॥ च्वौ च । ७ । ४ । २६ । च्वौ च परे पूर्वस्य
 दीर्घः स्यात् । अग्नी भवति ॥ अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्धादनितौ
 डाच् ५ । ४ । ५७ । द्व्यचोऽवरं द्व्यजवरं न्यूनं न तु ततो न्यूनमने-
 काजिति यावत्तादृशमर्थं यस्य तस्माद्वाच् स्यात् कृभ्वस्तिभियोगे । (डाचि
 विवक्षिते द्वे बहुलम्) इति डाचि विवक्षिते द्वित्वम् । (नित्यमात्रेडिते
 डाच्चाति वक्तव्यम्) डाचपरं यदात्रेडितं तरिमन्परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं
 स्यात् । इति तकारपकारयोः पकारः । पट्टाकरोति । अव्यक्तानुकरणा-
 त्किम् । ईषत्करोति । द्व्यजवरार्धात्किम् । श्रत्करोति । अवरोति किम् ।
 खरत्खरटाकरोति । अनितौ किम् । पठितिकरोति ॥ इति ताद्विताः ॥

अथ स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ।

स्त्रियाम् । ४ । १ । ३ । अधिकारोऽयं समर्थानामिति यावत् ॥
 अजाद्यतष्टाप् । ४ । १ । ४ । अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत्स्त्रीत्वं
 तत्र योऽप्ये टाप्यात् । अजा एडका अश्वा चटका मूषिका वाला वत्सा
 होदा मन्दा विलाता मेघा गङ्गा सर्वा इत्यादि ॥ उगितश्च । ४ । १ । ६ ।
 उगिदन्तात्प्रातिपदिकास्त्रियां ङीप्स्यात् । भवन्ती । पचन्ती ॥ टिड्ढाणञ्-
 द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचतयपठक्ठञ्कञ्करपः । ४ । १ । १५ । अनुप-
 सर्जनं यद्विदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः स्त्रियां ङीप्स्यात् । कुरु-
 चरी । नदद् नदी । देवद् देवी । सौपर्णेथी । ऐन्द्री । औत्सी । ऊरुद्वयसी ।
 ऊरुदघ्नी । ऊरुमात्री । पञ्चतयी । आक्षिकी प्रास्थिकी । लावणिकी ।
 यादृशी । ईत्वरी । (नञ्स्त्रीकञ्स्वयंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम्) स्त्रीणी
 पौंस्त्री । शाक्तीकी । आढ्यङ्करणी । तरुणी । तलूनी ॥ यञश्च । ४ । १ ।
 १६ । यञन्तात् स्त्रियां ङीप्स्यात् । अकारलोपे कृते ॥ हलस्तद्धितस्य ।
 ६ । ४ । १५० । हलः परस्य ताद्धितयकारयोपधाभूतस्य लोप ईति परे ।
 गार्गी ॥ प्राचां ष्फस्तद्धितः । ४ । १ । १७ । यञन्तात् ष्फो वा
 स्यात् स च ताद्धितः ॥ पिद्मैरादिभ्यश्च । ४ । १ । ४१ । पिद्मचो गौरा-
 दिभ्यश्च ङीप्स्यात् । गार्ग्यायणी । नर्तकी । गौरी । अनडुही । अनड्वाही ।
 आकृतिगणोऽयम् ॥ वयांसि प्रथमे । ४ । १ । २० । प्रथमवयोवाचि-
 नोऽदन्तास्त्रियां ङीप्स्यात् । कुमारी ॥ द्विगोः । ४ । १ । २१ । अद-
 न्ताद्विगोर्ङीप्स्यात् । त्रिलोकी । अजादित्वात्रिफला । व्यनीका सेना ॥
 वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः । ४ । १ । ३९ । वर्णवाची योऽनुदात्ता-
 न्तरतोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात्प्रातिपदिकाहा ङीप् तकारस्य नकारादेशश्च ।
 एनी एता । रोहिणी रोहिता ॥ वीतो गुणवचनात् । ४ । १ । ४४ ।

उदन्ताद्गुणवाचिनो वा ङीष्स्यात् । मृत्री मृदुः ॥ वद्वादिभ्यश्च । ४ । १ ।
 ४५ । एभ्यो वा ङीष्स्यात् । बह्वी बहुः । (कृदिकारादक्तिनः) रात्रिः
 रात्री । (सर्वतोऽक्तित्रयादित्येके) शक्ये शकटिः ॥ पुंयोगादाख्यायाम् ।
 ४ । १ । ४८ । या पुमाख्या पुंयोगात्त्रियां वर्तते ततो ङीष् । गोपस्य स्त्री
 गोपी । (पालकान्तात्र) गोपालिका । अश्वपालिका ॥ प्रत्ययस्थात्कात्पूर्व-
 ष्यात् इदाप्यसुपः । ७ । ३ । ४४ । प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्याकारस्येकारः
 स्यादापि स आप्सुपः परो न चेत् । सर्षिका । कारिका । अतः किम् ।
 नौका । प्रत्ययस्थात्किम् । शक्नोतीति शका । असुपः किम् । बहुपरिव्रा-
 जका नगरी । (सूर्याद्देवतायां चाब्जाच्यः) सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या ।
 देवतायां किम् । (सूर्यागस्ययोश्छे च ङ्यां च) यलोपः । सूरी कुन्ती ।
 भानुषीयम् ॥ इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्या-
 णामानुक् । ४ । १ । ४९ । एषामानुगागमः स्यात् ङीष् च । इन्द्रस्य
 स्त्री इन्द्राणी । वरुणानी । भवानी । शर्षाणी । रुद्राणी । मृडानी । (हि-
 मारण्ययोर्महत्त्वे) महद्धिमं हिमानी । महदरण्यमरण्यानी । (यवा-
 द्दोषे) दुष्टो यवो यवानी । (यवनाल्लिप्याम्) यवनानां लिपिर्यवनानी ।
 (मातुलोपाध्याययोरानुग्वा) मातुलानी मातुली । उपाध्यायानी उपा-
 ध्यायी । (आचार्यादणत्वं च) आचार्यस्य स्त्री आचार्यानी । (अर्थ-
 क्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे) अर्याणी अर्या । क्षत्रियाणी क्षत्रिया ॥
 क्रीतात्करणपूर्वात् । ४ । १ । ५० । क्रीतान्ताददन्तात्करणादेः स्त्रियां
 ङीष् स्यात् । वद्वक्रीती । क्वचिन्न । धनक्रीता ॥ स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसं-
 योगोपधात् । ४ । १ । ५४ । असंयोगोपधमुपसर्जनं यत्स्वाङ्गं तदन्ता-
 ददन्तान्ङीष्वा स्यात् । केशानतिक्रान्ता अतिकेशी अतिकेशा । चन्द्रमुखी
 चन्द्रमुखा । असंयोगोपधात्किम् । सुगुल्फा । उपसर्जनात्किम् । सुशिखा ॥
 क्रोडादिबह्वचः । ४ । १ । ५६ । क्रोडादेर्वह्वचश्च स्वाङ्गान्न ङीष् ।

कल्याणक्रोडा । आकृतिगणोऽयम् ॥ नखमुखात्संज्ञायाम् । ४ । १ ।
 ५८ । न ङीप् ॥ पूर्वपदात्संज्ञायामगः । ८ । ४ । ३ । पूर्वपदस्यान्नि-
 मिन्तात्स्य नस्य णः स्यात्संज्ञार्यां न तु गकारव्यवधाने । शूर्पणाखा । गौर-
 मुखा । संज्ञार्यां किम् । ताम्रमुखी कन्या ॥ जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ।
 ४ । १ । ६३ । जातिवाचि यत्र च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां
 ङीप् स्यात् । तथी । वृषलो । कठी । बह्वृची । जातेः किम् । मुण्डा ।
 अस्त्रीविषयात्किम् । चलाका । अयोपधात्किम् । क्षत्रिया । (योपधप्रति-
 पेधे ह्यपत्रयमुकयमनुष्यमत्स्यानामपतिपेधः) ह्यी । गत्रयी । मुकयी ।
 हलस्ताद्धितस्येति यशेषः मानुषी (मत्स्यस्य ङ्याम्) यलोपः । मत्सी ॥
 इतो मनुष्यजातेः । ४ । १ । ६५ । ङीप् । दाक्षी ॥ ऊङुतः । ४ ।
 १ । ६६ । उदन्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात् । कुरूः ।
 अयोपधात्किम् । अध्वर्युर्ब्राह्मणी ॥ पङ्गोश्च । ४ । १ । ६८ । पङ्गुः
 (श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च) श्वश्रूः ॥ ऊरूत्तरपदादौपम्ये । ४ । १ ।
 ६९ । उपमावाचि पूर्वपदमूरूत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तस्माद्ङ् स्यात् । कर-
 मोरूः ॥ संहितशफलक्षणवामादेश्च । ४ । १ । ७० । अनौपम्यार्थं
 सूत्रम् । संहितोरूः । शफोरूः । लक्षणोरूः । वामोरूः ॥ शार्ङ्गवाद्यजो
 ङीन् । ४ । १ । ७३ । शार्ङ्गवादेजो योऽकारस्तदन्ताच्च जातिवा-
 चिनो ङीन् स्यात् । शार्ङ्गिणी । वैदी । ब्राह्मणी । नृनरयोर्वृद्धिश्च । नारी ॥
 यूनस्तिः । ४ । १ । ७७ । युवन्शब्दात्स्त्रियां तिः प्रत्ययः स्यात् ॥
 युवतिः ॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

शास्त्रान्तरे प्रविष्टानां बालानां चोपकारिका ॥

कृता वरदराजेन लघुसिद्धान्तकौमुदी ॥ ४ ॥

इति श्रीवरदराजकृता लघुसिद्धान्तकौमुदी समाप्ता

प्रत्याहाराणामकारादिक्रमेण परिसंख्या ।

१ अक्	८ अश्	१५ ऐच्	२२ जश्	२९ भप्	३६ रल्
२ अच्	९ इक्	१६ खय्	२३ झय्	३० मय्	३७ वल्
३ अह्	१० इच्	१७ खर्	२४ ञर्	३१ यञ्	३८ वश्
४ अण्	११ इण्	१८ ङम्	२५ ञल्	३२ यण्	३९ शर्
५ अण्	१२ उक्	१९ चय्	२६ ञश्	३३ यम्	४० शल्
६ अम्	१३ एक्	२० चर्	२७ ञप्	३४ यय्	४१ हल्
७ अल्	१४ एच्	२१ छव्	२८ वश्	३५ यर्	४२ हश्

सूत्रानियमादभ्येऽपि प्रत्याहाराः स्युस्तथापि केवलमत्रोपात्तानामेव संग्रहः ।

अचामष्टादशभेदविवरणम् ।

अ इ उ ऋ ल	अ इ उ ऋ ए ओ ऐ औ	अ इ उ ऋ ल ए ओ ऐ अं
ह्रस्वभेदाः ।	दीर्घभेदाः ।	प्लुतभेदाः ।
१ उदात्तानुनासिकः	७ उदात्तानुनासिकः	१३ उदात्तानुनासिकः
२ उदात्तानुनासिकः	८ उदात्तानुनासिकः	१४ उदात्तानुनासिकः
३ अनुदात्तानुनासिकः	९ अनुदात्तानुनासिकः	१५ अनुदात्तानुनासिकः
४ अनुदात्तानुनासिकः	१० अनुदात्तानुनासिकः	१६ अनुदात्तानुनासिकः
५ स्वरितानुनासिकः	११ स्वरितानुनासिकः	१७ स्वरितानुनासिकः
६ स्वरितानुनासिकः	१२ स्वरितानुनासिकः	१८ स्वरितानुनासिकः

श्रीः ।

अथ शिक्षा ।

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा । शास्त्रानुपूर्वं तद्विद्याद्योक्तं लोक-
वेदयोः ॥ १ ॥ प्रासिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः । पुनर्दर्पक्तीकार्प्यामि वाच
उच्चारणे विधिम् ॥ २ ॥ त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः । प्राकृते संस्कृते
चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा ॥ ३ ॥ स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः । याद-
यश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥ ४ ॥ अनुस्वारो विसर्गश्च क षी
चापि पराश्रितौ । दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो लकारः प्लुत एव च ॥ ५ ॥ १ ॥ आत्मा
बुद्ध्या सभेत्थार्यान्मनो युङ्क्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहन्ति स भेरयाति मादत्तम् ॥ ६ ॥
मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम् । प्रातःसवनयोगे तं छन्दो गायत्रमाश्रितम् ॥ ७ ॥
कण्ठे माध्यन्दिनयुगे मध्यमं त्रेष्टुभानुगम् । तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम् ॥ ८ ॥
सोदीर्णो मूर्ध्नाभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः । वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ॥ ९ ॥
स्वरतः कालतः स्थानात्प्रयत्नानुप्रदानतः । इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तन्निबोधत ॥ १० ॥
॥ २ ॥ उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वराद्ययः । ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नि-
यमा आवि ॥ ११ ॥ उदात्ते निपादगान्धारावनुदात्त ऋषभधैवतौ । स्वरितप्रभवा ह्येते
षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥ १२ ॥ अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तया । जिह्वा-
मूले च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥ १३ ॥ ओभावश्च विवृत्तिश्च शपसा रेफ
एव च । जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥ १४ ॥ यद्योभावप्रसंधानमुकारा-
दिपरं पदम् । स्वरान्तं तादृशं विद्याद्यदन्यद्व्यक्तमूष्मणः ॥ १५ ॥ ३ ॥ हकारं पञ्च-
मैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम् । औरस्यं तं विजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥ १६ ॥
कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुप । स्युर्पूर्धन्या ऋट्टरुषा दन्त्या लतुलसाः
स्मृताः ॥ १७ ॥ जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठयो वः स्मृतौ बुधैः । एषे तु कण्ठ-
तालव्यावोव्यौ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ ॥ १८ ॥ अर्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयो-
र्भवेत् । ओकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम् ॥ १९ ॥ संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं
तु क्षिमात्रिकम् । घोषा वा संवृताः सर्वे अधोषा विवृताः स्मृताः ॥ २० ॥ ४ ॥
चराणामूर्ध्नां चैव विवृतं करणं स्मृतम् । तेभ्योपि विवृतावेडौ ताभ्यामैवौ तयैव
व ॥ २१ ॥ अनुस्वारयमानां च नासिकास्थानमुच्यते । अयोगवाहा विज्ञेया आश्रय-

स्यानभागेनः ॥ २२ ॥ अलासुगीणानिघोषो दन्त्यमूल्यस्वराननु । अनुरवारस्तु कर्त-
व्यो नित्यं होः शपसेषु च ॥ २३ ॥ अनुस्वारो विवृत्यां तु विरामे चाक्षरद्वये । द्विरो-
ष्ठौ तु विण्हीयादनीकारवकारयोः ॥ २४ ॥ व्याघ्री यथा हरेत्पुत्रान्दंष्ट्रान्यां न च
पीडयेत् । भीता पतनभेदाभ्यां तद्दृष्टान्प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥ ५ ॥ यथा सौराष्ट्रिका नारी
सक्रे इत्यभिभाषते । एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खे अरौ इव खेदया ॥ २६ ॥ रङ्गवर्ण
प्रयुञ्जीरन्नो ग्रसेत्पूर्वमक्षरम् । दीर्घस्वरं प्रयुञ्जीयात्पश्चान्नासिक्यमाचरेत् ॥ २७ ॥
एदये चैकमात्रस्वर्धमात्रस्तु मूर्धनि । नासिकायां तथार्धं च रङ्गस्वैवं द्विमात्रता ॥ २८ ॥
हृदयादुत्करे तिष्ठन्कास्थेन समनुस्वरन् । मार्दवं च द्विमात्रं च जघन्वौ इति निदर्श-
नम् ॥ २९ ॥ मध्ये तु कम्पयेत्कम्पमुभौ पार्श्वी समी भवेत् । सरङ्गं कम्पयेत्कम्प
रधीवेति निदर्शनम् ॥ ३० ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च पीडिताः । सम्य-
ग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३१ ॥ ६ ॥ गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखि-
तपाठकः । अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च पडेते पाठकाधमाः ॥ ३२ ॥ माधुर्यमक्षरव्यक्तिः
परच्छेदस्तु सुस्वरः । धैर्यं लयसमर्थं च पडेते पाठका गुणाः ॥ ३३ ॥ शङ्कितं भीत-
मुद्धृष्टमव्यक्तमनुनासिकम् । काकस्वरं शिरसि गतं तथा स्थानविवाजितम् ॥ ३४ ॥
उपांशु दष्टं स्वारितं निरस्तं विलम्बितं गद्गदितं प्रगीतम् । निष्पीडितं ग्रस्तपदाक्षरं च
वदेन्न दीनं न तु सानुनास्यम् ॥ ३५ ॥ प्रातः पठेन्नित्यमुरःस्थितेन स्वरेण शार्दूल-
कतोपमेन । मध्यदिने कण्ठगतेन चैव चक्राहसंकूजितसंनिभेन ॥ ३६ ॥ तारं तु वि-
द्यात्सवनं वृत्तीयं शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम् । मयूरहंसान्यभृतस्वरानां तुल्येन ना-
देन शिरःस्थितेन ॥ ३७ ॥ ७ ॥ अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वपीपन्नोमिस्पृष्टाः शलः स्मृताः ।
शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः ॥ ३८ ॥ यमोऽनुनासिका नहौ नादिनो
हृजपः स्मृताः । ईषन्नादा यणो जश्च श्वासिनस्तु खफादयः ॥ ३९ ॥ ईषच्छ्वासांश्चरो
विद्याद्गोघोमेतत्प्रचक्षते । दाक्षीपुत्रः पाणिनिना येनेदं व्यापितं भुवि ॥ ४० ॥ छन्दः
पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽय पञ्चते । ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते
॥ ४१ ॥ शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात्साङ्गमधीत्येव ब्रह्म-
लोके महीयते ॥ ४२ ॥ ८ ॥ उदात्तमाख्याति वृषोद्गुलीनां प्रदेशिनीमूलनिविष्टमूर्धा ।
उपान्त्यमध्ये स्वारितं धृतं च कानिष्ठिकायामनुदात्तमेव ॥ ४३ ॥ उदात्तं प्रदेशिनीं
विद्यात्प्रचयं मध्यतोद्गुलिम् । निहतं तु कानिष्ठिक्यां स्वारितोपकानिष्ठिकाम् ॥ ४४ ॥
अन्तोदात्तमाधुदात्तमनुदात्तं नीचस्वारितम् । मध्योदात्तं स्वारितं द्व्युदात्तं व्युदात्त-

सूची ।

३

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
५७ अस्तेर्भूः २।४।५२	४८ आतः ३।४।११०	४० आर्धघातुक. ७।२।३५
२५ अस्त्रियं दधि. ७।१।७५	६७ आत्मनेपदे. ३।१।५४	४१ आशिपि. ३।२।१७३
३९ अस्मद्युत्त. १।४।१०७	५१ आत्मनेपदे. ७।१।५	३४ आसर्वनाम्नः ६।३।९१
११४ अस्मायामे. ५।२।१२१	८५ आत्ममाने. ३।२।८३	६० आहस्यः ८।२।३५
११८ अस्य च्चौ ७।४।३२	१११ आत्मन्विश्व. ५।१।९	२५ इकोऽचि. ७।१।७३
६० अस्यतिवक्ति. ३।१।५२	१११ आत्माध्वा. ६।४।१६९	८ इकोऽसव. ६।१।१२७
३६ अहन् ८।२।६८	२ आदिरन्त्येन. १।१।७१	७६ इको झल १।२।९
९८ अहःसर्वक. ५।४।८७	४५ आदिर्जिह्वः १।३।५	४ इको यणचि ६।१।७७
१७ आ कडारा. १।४।१	४८ आदेच उप. ६।१।४५	८४ इगुपघना. ३।१।१३५
८७ आक्रेस्त. ३।२।१३४	१५ आदेशप्र. ८।३।५९	२६ इग्यणः सं. १।२।४५
२२ आङ्घ्रिचापः ७।३।१०५	९ आदेः परस्य १।१।५४	८९ इच्छा ३।३।१०१
१८ आढो ना. ७।३।१२०	५ आहुणः ६।१।८७	५० इजादेश्व. ३।१।३६
१२ आचत्वा. ५।१।१२०	२७ आद्यन्तव. १।१।२१	४३ इट ईटि ८।२।२८
६२ आ च हौ ६।४।११७	१० आद्यन्तौ ट. १।१।४६	५१ इटोऽत् ३।४।१०६
३६ आच्छीनद्यो. ७।१।८०	९२ आघारोऽधि १।४।४५	५५ इडत्यार्ति. ७।२।६६
२० आटश्च ६।१।९०	४१ आनि लोट् ८।४।१६	५८ इणो गा लु. २।४।४५
४३ आडजादी. ६।४।७२	८६ आने मुक ७।२।८२	५८ इणो यण् ६।४।८१
४१ आहुत्तमस्य. ३।४।९२	९८ आन्महतः ६।३।४६	५१ इणः पीध्वं. ८।३।७८
२० आप्नद्याः ७।३।११२	९० आभीक्ष्ण्ये. ३।४।२२	११ इतराभ्योऽपि ५।३।११
४८ आत औ ण. ७।१।३४	१६ आमि सर्व. ७।१।५२	४१ इतश्च ३।४।१००
८४ आतश्चोप. ३।१।१३६	५१ आमेतः ३।४।९०	२९ इतोऽत्सर्व. ७।१।८।
८४ आतोऽनुप. ३।२।३	४६ आमः २।४।८१	१२१ इतो मनुष्य. ४।१।६
५० आतो ङितः ७।२।८१	५० आम्रप्रत्यय. १।३।६३	११५ इदम इश्. ५।३।३।
१७ आतो घा. ६।४।१४०	१०३ आयनेयीनी. ७।१।२	११५ इदमस्यमुः ५।३।२.
८१ आतो युक् ७।३।३३	४५ आयादय. ३।१।३१	२७ इदमो मः ७।२।१०
९० आतो युच् ३।३।१२८	५६ आर्धघातुके २।४।३५	११६ इदमोर्हिळ् ५।३।१६
४८ आतो लोप. ६।४।६४	४० आर्धघातु. ३।४।११४	११५ इदमो हः ५।३।११

श्रीः ।

लघुकौमुदीस्थसूत्राणामकारादिवर्णक्रमः ।

अइउण् १ ऋलृक् २ एओइ ३ ऐऔच् ४ ह्यवरद् ५ लण् ६
जमङणनम् ७ क्षभञ् ८ घढधष् ९ जवगडदग् १० खफळठथचटतव्
११ कपय् १२ शषसर् १३ हल् १४ । इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणा-
दिसंज्ञार्थानि ।

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
९१	अकथितं च १।४।५१	१८	अच्च घेः ७।३।११९	२७	अतो गुणे ६।१।९७
८८	अकर्त्तरि च २।३।१९	१०१	अजाद्यद् २।२।३३	३९	अतोदीर्घोः ७।३।१०१
७९	अकर्मकाच्च ३।१।४५	११९	अजाद्यतष्टाद् ४।१।४	१५	अतो भिस ऐ. ७।१।९
७	अकः सव. ६।१।१०१	७६	अज्जनगर्मा. ६।४।१६	२४	अतोऽम् ७।१।२४
४७	अकृत्सार्व. ७।४।२५	११७	अज्ञाते ५।३।७३	१२	अतो रोर. ६।१।११३
१०२	अक्ष्णोऽदर्श. ५।४।७६	७०	अञ्जेः सिचि ७।२।७१	४२	अतो येयः ७।२।८०
४७	अचस्तास्व. ७।२।६१	१४	अट्कुप्वाङ् ८।४।२	४६	अतो लोपः ६।४।४८
१०६	अचित्तह. ४।२।४७	६९	अढभ्यास. ६।१।१३६	४४	अतो हलादे. ७।२।७
२३	अचि र. ७।२।१००	२४	अदुतरादि. ७।१।२५	४१	अतो हेः ६।४।१०५
६९	अचि विभा. ८।२।२१	४	अणुदित्सव. १।१।६९	८४	अतः कृक. ८।३।४६
२०	अचिश्रुघातु. ६।४।७७	४३	अत आदेः ७।४।७०	११	अत्रानुना. ८।३।२
७	अचोऽन्त्या. १।१।६४	१०३	अत इञ् ४।१।९५	३३	अत्त्वसन्त. ६।४।१४
१८	अचोऽङ्गि. ७।२।११५	११४	अत इनिठ. ५।२।११५	६१	अदभ्यस्ताव ७।१।४
८३	अचो यत् ३।१।९७	४४	अत उपघा. ७।२।११६	२	अदर्शनं लोपः १।१।६०
२७	अचो रहा. ८।४।४६	५७	अत उ. ६।४।११०	३५	अदस औ. ७।२।१०७
३२	अचः ६।४।१३८	७१	अत उ. ६।४।११०	८	अदसोमात् १।१।१२
७४	अचः पर १।१।५७	४४	अत एकह. ६।४।१२०	३५	अदसोऽसेर्दा. ८।२।८०
		११६	अतिशायने. ५।३।५५	५५	अदिप्रवृत्ति. २।४।७२

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
१०६	अद्वैतभवेत् ४।२।१०	१००	अन्तर्वहिः ५।४।११७	१६	अर्थं ननुसकम् २।२।२
५	अद्वैतं गुणः १।१।२	११	अन्यथैवं ३।४।२७	११५	अर्थोवादिः ५।२।१२७
५५	अदःसर्वेषां ३।१।१००	८५	अन्येभ्योऽपि ३।२।१५	२९	अर्थोवादिः ५।४।१२७
१०९	अधिष्ठानम् ४।२।८५	१०३	अपत्तं ४।१।१६२	५	अलोऽन्यत् १।१।५
१८	अनङ् सौ ७।१।९३	७९	अपह्वये कः १।२।४४	१८	अलोऽन्यत् १।१।६५
४	अनचि च ८।१।४७	९२	अपादाने २।२।२८	९०	अलंकारोः ३।४।३८
४०	अनद्यतने ३।३।१५	१८	अष्टकैकाल् १।२।६१	१०१	अल्पान्तरम् २।२।३४
४१	अनद्यतने ३।२।१११	३५	अपो मि ७।४।४८	२५	अलोपोऽनः ३।१।४५
११६	अनद्यतने ५।२।२१	२१	अष्टान्तम् ६।४।११	७	अवबृत्तोः ३।१।५२३
९४	अनञ् ५।४।१०८	१००	अपूर्णाः ५।४।११६	११०	अवयवे च ४।१।१२५
२७	अनाम्यकः ७।२।११२	८९	अप्रत्ययात् २।३।१०२	८९	अत्रे तु ३।३।१२०
३२	अनिदिताः ६।४।२४	८२	अभिज्ञावच ३।२।५५	११८	अल्पताः ५।४।५७
५५	अनुदात्तोप ६।४।३७	१०९	अभिनिष्काः ४।३।८६	११७	अल्पतर्कः ५।३।७१
३८	अनुदात्तलि १।३।१२	८०	अभिप्रत्य १।३।८०	१०७	अल्पयान्य ५।२।१०७
६७	अनुदात्तस्य ६।१।५९	५८	अभ्यासस्याः ६।४।७८	३७	अल्पवादास्तु २।४।७
७८	अनुनासिक ६।४।१५	५६	अभ्यासाच्च ७।३।५५	३७	अल्पयामात्र १।१।४१
११	अनुनासिकात् ८।३।४	४०	अभ्यासे ८।४।५४	९४	अल्पयामात्र २।४।१८
८०	अनुपान्याः १।३।७९	१४	अभि पूर्वः ६।१।१०७	९४	अल्पयामात्र ५।४।१००
१०९	अनुशासि ७।३।२०	२०	अभ्यर्थन ७।३।१०७	९४	अल्पयामात्र ६।३।८१
११२		२६	अभ्यर्थनौ ७।१।९९	९३	अल्पयामात्र ३।१।५
१०	अनुत्वास्य ८।४।१८	५२	अयामन्ताः ६।४।५५	९३	अल्पयं विभ २।१।६
१०३	अनुत्पान् ४।१।१०४	८४	अरविन्द ६।३।६७	१०२	अश्वपत्न्याः ४।१।८४
९९	अनेकमन्यं २।२।२४	६१	अतिपिप ७।४।७७	२९	अशन का ७।२।८४
७	अनेकादि १।१।५५	८७	अतिलुप्तम् ३।२।१०५	२९	अशान्तौ ७।१।२५
१०४	अन् ६।४।१६७	७५	अतिह्रीन्ती ७।३।३६	५६	अतिह्रीन्द ६।४।२२
११५	अन् ५।३।५	१३	अर्थवदधातु १।२।४५	४४	अस्तयोगादि १।२।५
१६	अन्तरं बहिः १।१।३६	९९	अर्थार्थाः २।४।३१	४३	अस्तिसिचो ७।२।१६

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
५७ अस्तेर्भूः २।४।५२	४८ आतः ३।४।११०	४० आर्षघातुक. ७।२।३५
२५ अस्थिदधि. ७।१।७५	६७ आत्मनेपदे. ३।१।५४	४१ आशिषि. ३।३।१७३
३९ अरमद्युत्त. १।४।१०७	५१ आत्मनेपदे. ७।१।५	३४ आसर्वनाम्नः. ६।३।९१
११४ अस्मायामे. ५।२।१२१	८५ आत्ममानेः. ३।२।८३	६० आहस्थः. ८।२।३५
११८ अस्य च्चौ ७।४।३२	१११ आत्मन्विश्व. ५।१।९	२५ इकोऽचि. ७।१।७३
६० अस्यतिवक्ति. ३।१।५२	१११ आत्माध्वा. ६।४।१६९	८ इकोऽसव. ६।१।१२७
३६ अहन् ८।२।६८	२ आदिरन्त्येन. १।१।७१	७६ इको झल १।२।९
९८ अहःसर्विक. ५।४।८७	४५ आदिर्जितुडवः. १।३।५	४ इको यणचि ६।१।७७
१७ आ कडारा. १।४।१	४८ आदेच उप. ६।१।४५	८४ इगुपघज्ञा. ३।१।१३५
८७ आक्तेस्त. ३।२।१३४	१५ आदेशप्र. ८।३।५९	२६ इग्यणः सं. १।२।४५
२२ आङ्घ्रिचापः. ७।३।१०५	९ आदेः परस्य १।१।५४	८९ इच्छा ३।३।१०१
१८ आङ्गो ना. ७।३।१२०	५ आद्गुणः ६।१।८७	५० इंजादेश्व. ३।१।३६
११२ आचत्वा. ५।१।१२०	२७ आद्यन्तव. १।१।२१	४३ इट ईटि ८।२।२८
६२ आ च हौ ६।४।११७	१० आद्यन्तौ ट. १।१।४६	५१ इटोऽत् ३।४।१०६
३६ आच्छीनद्यो. ७।१।८०	९२ आघारोऽधि १।४।४५	५५ इडत्यर्ति. ७।२।६६
२० आटश्च ६।१।९०	४१ आनि लोट् ८।४।१६	५८ इणो गा लु. २।४।४५
४३ आडजादी. ६।४।७२	८६ आने मुक ७।२।८२	५८ इणो यण् ६।४।८१
४१ आङ्घ्रित्तमस्य. ३।४।९२	९८ आन्महतः ६।३।४६	५१ इणः षीध्वं. ८।३।७८
२० आणनद्याः. ७।३।११२	९० आभीक्ष्ण्ये. ३।४।२२	११५ इतराभ्योऽपि ५।३।१४
४८ आत औ ण. ७।१।३४	१६ आमि सर्व. ७।१।५२	४१ इतश्च ३।४।१००
८४ आतश्चोप. ३।१।१३६	५१ आमेतः ३।४।९०	२९ इतोऽत्सर्व. ७।१।८६
८४ आतोऽनुप. ३।२।३	४६ आमः २।४।८१	१२१ इतो मनुष्य. ४।१।६५
५० आतो ङितः. ७।२।८१	५० आम्रप्रत्यय. १।३।६३	११५ इदम इश्. ५।३।३।
१७ आतो घा. ६।४।१४०	१०३ आयनेयीनी. ७।१।२	११५ इदमस्थमुः ५।३।२४
८१ आतो युक् ७।३।३३	४५ आयादय. ३।१।३१	२७ इदमो मः ७।२।१०८
९० आतो युच् ३।३।१२८	५६ आर्षघातुके २।४।३५	११६ इदमोर्हिष् ५।३।१६
४८ आतो लोप. ६।४।६४	४० आर्षघातु. ३।४।११४	११५ इदमो हः ५।३।११

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
४५ इदितो नुम्. ७।१।५८	१०३ उरसादिभ्यो. ४।१।८६	१०१ उरःप्रभृ. ५।४।१५१
२३ इदुद्भयाम् ७।३।११७	३३ उद ईत् ६।४।१३९	५४ उश्च १।२।१२
२७ इदोऽयुं. ७।२।१११	७९ उदश्चरःस. १।३।५३	५७ उपविदजा. ३।१।३८
१०६ इन्नण्यनप. ६।४।१६४	९० उदितो वा ७।२।५६	४८ उस्यपदान्ता. ६।१।९६
१२० इन्द्रवरुण. ४।१।४९	६१ उदोष्ठघपू. ७।१।१०२	२ उक्कालोऽ. १।२।२७
७ इन्द्रे च ६।१।१२४	९ उदः स्थास्त. ८।४।६१	१२१ उहृतः ४।१।६६
२८ इन्द्रहन्पूपा. ६।४।१२	१०० उद्विभ्यां. ५।४।१४८	८९ उतियूति. ३।३।९७
६३ इरितो वा ३।१।५७	५ उपदेशेऽजनु. १।३।२	१२१ उरुत्तरपदा. ४।१।६९
११७ इवे प्रतिकृती ५।३।९६	४७ उपदेशेऽत्त्व. ७।२।६२	६० उणोतिर्विभा. ७।२।६
५० इषुगामियमां. ७।३।७७	९८ उपपदमति. २।२।१९	६० उणोतिर्विभा. ७।३।९०
११४ इष्टादिभ्यश्च ५।२।८८	९७ उपमानानि. २।१।५५	९७ उर्यादिच्चि १।४।६१
११७ इष्टस्यथिष्ट. ६।४।१५९	७८ उपमाना. ३।१।१०	१०२ ऊरुपूरब्धुः ५।४।७४
१०६ इषुसुक्ता. ७।३।५१	५७ उपसर्गभा. ८।३।८७	६२ ऊरुच्युताम्. ७।४।११
७५ ई च गणः ७।४।९७	६ उपसर्गाद्यति. ६।१।९१	२१ ऊत उत्. ६।१।१११
७ ईदूद्विच. १।१।१११	६ उपसर्गाःक्रि. १।४।५९	६६ ऊतश्च सं. ७।२।४३
८३ ईद्यति ६।४।६५	१०२ उपसर्गादध्व. ५।४।८५	४९ ऊतश्च सं. ७।४।१०
११७ ईषदसमातो. ५।३।६७	४४ उपसर्गादि. ८।४।१४	२१ ऊतो हि. ७।३।११०
९० ईषदुःसुषु. ३।३।१२६	५२ उपसर्गस्या. ८।२।१९	४७ ऊतो भार. ७।२।६३
६२ ई हल्यघोः ६।४।११३	८५ उपसर्गे च. ३।२।९९	८ ऊत्यक्ः ६।१।१२८
१११ उगवादिभ्यो ५।१।२	८९ उपसर्गे घोः. ३।३।९२	२९ ऊत्विगदधृ ३।२।५९
११९ उगितश्च ४।१।६	९३ उपसर्जनं. २।२।३०	२१ ऊदुशनस्पु. ७।१।९४
२८ उगिदचां. ७।१।७०	८० उपाच्च १।३।८४	४९ ऊद्वोः स्ये. ७।२।७०
२ उच्चैरुदात्तः १।२।२९	७२ उपात्प्रति. ६।१।१३९	२३ ऊन्नेभ्यो ङीप्. ४।१।५
११० उच्चति ४।४।३२	११३ उभादुदात्तो. ५।२।४४	१०४ ऊण्यन्धक. ४।१।११४
८८ उणादयो बहु. ३।३।११	३३ उभे अन्त्य. ६।१।५	८३ ऊहलोर्ण्य. ३।१।१२४
४९ उतश्चप्रत्य. ६।४।१०६	५ उरण् रपरः १।१।५१	६९ ऊत इद्वा. ७।१।१००
५६ उतो वृद्धि. ७।३।८९	४६ उरत् ७।४।६६	८८ ऊदोरप् ३।३।५७

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
३१	एकवचनस्य ७।१।३२	८६	ओदितश्च ८।२।४५	११	कानाम्नेदिते ८।३।१२
१४	एकवचनं. २।३।४९	७	ओमाहोश्च ६।१।९५	७८	कामाच्च ३।१।९
९६	एकविभक्ति. १।२।४४	१०३	ओर्गुणः ६।४।१४६	८८	कालसमय. ३।३।१६७
४६	एकाच सप्त. ७।२।१०	१५	ओसि च ७।३।१०४	१०८	कालादृञ् ४।३।१११
२६	एकाचोवशो. ८।२।३७	७५	ओः पुयण्य. ७।४।८०	१०२	किति च ७।२।११८
२८	एकाजुत्तर. ८।४।१२	२१	ओः सुपि ६।४।८३	४२	किदाशिपि ३।४।१०४
३०३	एको गोत्रे ४।१।९३	२२	ओः आपः ७।१।१८	११६	किमश्च ५।३।२५
७	एकः पदा. ६।१।१०९	२२	ओतोम्शसोः ६।१।९३	११६	किमेत्तिष्ठ. ५।४।११
७	एहि पररूप. ६।१।९४	१९	ओत् ७।३।११८	११५	किमोत् ५।३।१२
१४	एह्यस्वात्सं ६।१।६९	७८	कण्ट्यादिभ्यो. ३।१।२७	२७	किमःकः ७।२।१०३
२५	एच इग्रस्वा. १।१।४८	१०४	कन्यायाः. ४।१।११६	६९	किरतौलवने ६।१।१४
५	एचोऽयवा. ६।१।७८	११३	कपिद्वा. ५।१।१२७	११७	कियत्तदोर्नि ५।३।१२२
८४	एजेः खश् ३।२।२८	५२	कमेर्णिह् ३।१।३०	११५	किसर्वनाम. ५।३।२
३५	एत् ईद्वहु. ८।२।८१	३०५	कम्बोजाह्. ४।१।१७५	९७	कुगतिप्रादयः २।२।१८
५१	एत् ऐ ३।४।९३	८५	कर्णे यजः ३।२।८५	११५	कुतिहोः ७।२।१०४
१२	एत्तदोः. ६।१।१३२	७९	कर्तरि कर्म. १।३।१४	११७	कुरिसते ५।३।७४
११६	एत्तदः ५।३।५	८३	कर्तरि कृत् ३।४।६७	११	कुण्डोः २।४।३।३७
८३	एत्तिस्तुशा. ३।१।१०९	३९	कर्तरि शप् ३।१।६८	१०६	कुमुन्नह. ४।२।८७
१६	एतेतां रथोः ५।३।४	९३	कर्तुर्वीप्सित. १।४।४९	१०४	कुटनादि. ४।१।१७२
५८	एतेर्लिङि ७।४।२४	९२	कर्त्करणयो. २।३।१८	४४	कुशेक्षुः ७।४।६२
६	एत्येधत्युसु ६।१।८९	९५	कर्त्करणे. २।१।३२	८४	कुञ्जो हेतु. ३।३।२०
८८	एश् ३।३।५६	९२	कर्मणायम. १।४।३२	४६	कुञ्जानु. ३।१।४०
१२०	एरनेकाचो. ६।४।८२	९१	कर्मणि द्वि. २।३।२	१३	कृत्तद्धित. १।२।४६
४१	एवः ३।४।८६	८४	कर्मण्यण् ३।२।१	८३	कृत्यल्युटो. ३।३।११३
४८	एर्लिङि ६।४।६७	८१	कर्मवत्कर्म. ३।१।८७	८३	कृत्याः ३।१।९५
६४	ओत् इयनि ७।३।७१	७८	कष्टायक्रमणे ३।१।१४	३०	कृदतिह् ३।१।९३
८	ओत् १।१।१५	१०१	कस्कादिपुच ८।३।४८	३७	कृन्मेजन्तः १।१।३९

लघुश्रीमुद्राः ।

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
११८	कृश्वस्तियोगे. ५।४।५०	५०	गमहनजन. ६।४।९८	५७	घ्नसोरैद्धा. ६।४।११९
४७	कृश्वभृष्ट. ७।२।१३	५०	गमेरिट्ट. ७।२।५८	१८	हसिडसोश्च ६।१।११०
११४	केशाद्धो. ५।२।१०९	१०३	गर्गादिभ्यो. ४।१।१०५	१०	हमो हस्वा. ८।३।३२
१०९	कोशाद्धून् ४।३।४२	१०८	गहादिभ्य. ४।२।१३८	१६	हसिडयोः ७।१।१५
४२	किति च १।१।५	५९	गाङ्कुटा. १।२।१	७	डिच्च १।१।५३
८५	क्तवत्. १।१।२६	५८	गाङ् लिटि २।४।४९	२३	डिति हस्वश्च १।४।६
३७	क्त्वातोऽसु १।१।४०	४२	गातिस्थानु. २।४।७७	३१	डप्रथम. ७।१।२८
७७	क्याचि च ७।४।३३	११३	गुणवचन. ५।१।१२४	२०	डेराम्रघा. ७।३।११६
७८	क्यस्य विभा. ६।४।५०	६०	गुणोऽपृक्ते ७।३।९१	१५	डैर्यः ७।१।१३
१०६	क्रमादिभ्यो. ४।२।६१	४९	गुणोऽर्तिसं. ७।४।२९	१०	डूणोःकुक्. ८।२।२८
४८	क्रमः परस्मै. ७।३।७६	७६	गुणो यङ्लु. ७।४।८२	१३	ड्याप्रमाति. १।४।११
१२०	क्रीतात्करण. ४।१।५०	४५	गुपधूप. ३।१।२८	५२	चडि ६।१।११
७२	क्यादिभ्यः ३।१।८१	८९	गुतोश्च हलः ३।३।१०३	८३	चजोःकुधि. ७।३।५२
८६	कसुश्च ३।२।१०७	८४	गेहे कः ३।१।१४४	२६	चतुनेडुहो. ७।१।९८
११५	कात्ति ७।२।१०५	२२	गोतो णित् ७।१।९०	९५	चतुर्थी तद २।१।३६
३०	किन्प्रत्यय. ८।२।६२	१०३	गोत्राद्यन्य. ४।१।९४	९२	चतुर्थी संप्र. २।३।१३
८५	किप् च ३।२।७६	११०	गोपयसौर्य ४।३।१६०	११०	चराति ४।४।८
१०४	क्षत्राद्धः ४।१।१३८	९६	गोरतद्धित. ५।४।९२	८४	चरेष्टः ३।२।१६
८६	क्षायो मः ८।२।५३	११०	गोश्च पुरीषे ४।१।१४५	८	चादयोऽस. १।४।५७
७६	क्षुभ्रादिषु च ८।४।३९	९८	गोस्त्रियोरुप. १।२।४८	१०१	चार्ये इन्द्रः २।२।२९
५९	क्त्सस्याचि ७।३।७२	६४	ग्रहिज्याव. ६।१।१६	६५	चिणो लुक् ६।४।१०४
११	खरवसान. ८।३।१५	७४	ग्रहोऽलिटि. ७।२।३७	६५	चिण् ते पदः ३।१।६०
९	खरि च ८।४।५५	१०६	ग्रामजनव. ४।२।४३	८०	चिण्भाव. ३।१।६६
८५	खित्यनव्य. ६।३।६६	१०७	ग्रामाद्यखजौ ४।२।९४	१४	चुट् १।३।७
१९	ख्यत्यात्पर. ६।१।११२	८८	घञि च भा. ६।४।२७	३०	चोः कुः ८।२।३०
२०	गतिश्च १।४।६०	५९	घुमास्थागा. ६।४।६६	३३	चौ ६।३।१३८
७९	गन्धनावक्षेः १।३।३२	१८	घोर्ङिति ७।३।१११	४२	च्चि लुङि ३।१।४३

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
४२	च्लेःसिच् ३।१।४४	१०७	झयः ८।२।१०	४४	णौ नः ६।१।६५
१३६	च्यौ च ७।४।२६	९	झयो होऽन्य. ८।४।६२	५२	णौ चङ्गुप. ७।४।१
८९	छादेर्धे ह्यु. ६।४।९६	९	झरो झरि ८।४।६५	८९	ण्यासश्च. ३।३।१०७
११	छे च ६।१।७३	५	झलां जझ्. ८।४।५३	८४	ण्वुल्लृचौ ३।१।१३३
३३	जक्षित्यादयः ६।१।६	९	झलां जझो. ८।२।३९	३८	तङ्गानावा. १।४।१००
१०४	जनपदश्च. ४।१।१६८	४७	झलो झलि ८।२।२६	१०९	तत आगतः ४।३।७४
१०६	जनपदे लुप् ४।२।८१	५४	झपस्तथो. ८।२।४०	८५	तत्पुरुषे क्. ६।३।१४
७१	जनसनखर्नादि। ४।४।४२	५१	झस्य रन् ३।४।१०५	९८	तत्पुरुषस्या ५।४।८६
६५	जनविधयोश्च ७।३।३५	४२	झेर्जुस् ३।४।१०८	९५	तत्पुरुषः २।१।२२
१७	जारायाजर. ७।२।१०१	३९	झोऽन्तः ७।१।३	९६	तत्पुरुषः स. १।२।४०
८७	जल्पमिक्ष. ३।२।१५५	१४	टाङ्गसिङ्गसा. ७।१।१२	११७	तत्प्रकृतव. ५।४।२
२४	जशसोः . ७।१।२०	११९	टिङ्गणञ् ४।१।१५	७५	तत्प्रयोज. १।४।५५
१८	जसि च ७।३।१०९	५०	टित आत्मने ३।४।७९	१०८	तत्र जातः ४।३।२
१६	जसः शौ ७।१।१७	२४	टेः ६।४।१४३	११२	तत्र तस्ये. ५।१।११।
६२	जहातेश्च. ६।४।११६	११२	टेः ६।४।१५५	१११	तत्र साधुः ३।४।९.
९०	जहातेश्चकित्व ७।४।४३	८८	टितोऽयुच् ३।३।८९	१०५	तत्रोद्धृत. ४।२।१४
१२१	जातेरखी. ४।१।६३	१०९	ठगायस्थानि. ४।३।७५	९८	तत्रोपपदं. ३।१।९५
१०९	जिह्वामूला. ४।३।६२	१०४	ठस्येकः ७।३।५०	१०९	तत्र भवः ४।३।५३
१०३	जीवति तु. ४।१।१६३	१९	डति च १।१।२५	१०६	तदधीते. ४।२।५९
६१	जुसि च ७।३।८३	१०	ड सि घुट् ८।३।२९	११२	तदर्हति ५।१।६३
६१	जुहोत्यादि. २।४।७५	८८	डितः किन्नः ३।३।८८	१०६	तदस्मिन्न. ४।२।६
७३	जूस्तम्भु. ३।१।५८	१२	दूलोपे पूर्व. ६।३।१११	११३	तदस्य संजा. ५।२।३
६५	ज्ञानोर्जा ७।३।७९	४४	णलुत्तमो वा ७।१।९१	११४	तदस्यास्त्य. ५।२।९
११६	ज्य च ५।३।६१	७४	णिचश्च १।३।७४	३१	तदोः स. ७।२।१०
११६	ज्यादादीय. ६।४।१६०	६३	णिजां त्रया. ७।४।७५	१०९	तद्गच्छति. ४।३।८
८९	ज्वरत्वर. ६।४।२०	५२	णिश्रिद्रुस्यः ३।१।४८	९४	तद्धिताः ४।१।७६
९५	झयः ५।४।१११	५२	णेरानिटि ६।४।५१	९६	तद्धितार्थो. २।१।५

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
९६ तद्धितेषु ७।२।११७	११२ तस्य भावः ५।१।११९	८७ लृ ३।२।१२५
१०४ तद्राजस्य. २।४।६२	२ तस्य लोपः १।३।९	५३ तृफलभज. ६।४।१२२
१११ तद्वहति स्य. ४।४।७६	१०९ तस्यविका. ४।३।११४	१११ तेन क्रीतम् ५।१।३७
५७ } तनादि. ३।१।७९	१०५ तस्य समूहः ४।२।३७	१०४ ते तद्राजाः ४।१।१७४
७१ } तनादिभ्यः. २।४।७९	१०३ तस्यापत्यम् ४।१।९२	११२ तेन तुल्यं. ५।१।११५
८१ तनोतेर्याकि ६।४।४४	१०९ तस्येदम् ४।३।१२०	११० तेन दीव्यति. ४।४।२
५ तपरस्तत्का. १।१।७०	११२ तस्येश्वरः ५।१।४२	१०६ तेन निर्वृत्तम् ४।२।६८
८१ तपोऽनुतापे ३।१।६५	३९ तान्येकत्र. १।४।१०२	११२ तेन निर्वृत्तम् ५।१।७९
८४ तयोरेव. ३।४।७०	४० तासस्त्यो. ७।४।५०	१०९ तेन प्रोक्तम् ४।३।१०१
११० तारति ४।४।५	११६ तिष्ठश्च ५।३।५६	३२ तेमयावेक. ८।१।२२
११६ तरसमपौ घः १।१।२२	११३ ति विंशते. ६।४।१४२	१०५ तेन रक्तं रा. ४।२।११
१०८ तवकममका. ४।३।३	३८ तिष्ठर्षी. १।४।१०१	४१ ते प्राग्घातोः १।४।८०
३२ तवममौ. ७।२।९६	३९ तिङ्शित्सा. ३।४।११३	९ तौलिं. ८।४।६०
८३ तव्यत्तव्या. ३।१।९६	८७ तितुव्रतथ. ७।२।९	९ तौः पि ८।४।४३
११४ तसौ मत्वर्थे १।४।१९	३८ तिसास्त्रि. ३।४।७८	८७ तौ सत् ३।२।१२७
४१ तस्यस्य. ३।४।१०१	३३ तिरसास्तिर्य. ६।३।९४	३४ त्यदादिषु. ३।२।६०
९७ तस्मान्नुडचि ६।३।७४	७५ तिष्ठतेरित् ७।४।५	१९ त्यदादीना. ७।२।१०२
१४ तस्माच्छ. ६।१।१०३	६८ तीषसह. ७।२।४८	१०७ त्यदादीनि च १।१।७४
९ तस्मादित्यु. १।१।६७	६७ तुदादिभ्यः ३।१।७७	२३ त्रिचतुरोः. ७।२।९९
४५ तस्मान्नुड ७।४।७१	३१ तुभ्यमहौ. ७।२।९५	१९ त्रैल्यः ७।१।५३
१०८ तस्मिन्नाणि च. ४।३।२	८८ तुमुन्बुलौ. ३।३।१०	११४ त्रेः संपसार. ५।२।५५
४ तस्मिन्नाति. १।१।६६	३ तुल्यास्यप्र. १।१।९	३१ त्वमावेक. ७।२।९७
१११ तस्मै हितम् ५।१।५	४१ तुह्योस्तात. ७।१।३५	३२ त्वामौ द्विती. ८।१।२३
१०६ तस्यनिवासः ४।२।६९	२१ तुष्वत्क्रोष्टुः ७।१।९५	३१ त्वाहौ सौ ७।२।९४
११ तस्य परमा. ८।१।२	७० तुणह इम् ७।३।९२	४५ थलिं च. ६।४।१२१
११३ तस्य पूरणे. ५।२।४८	९४ वतीयासप्त. २।४।८४	५० थारः से ३।४।८०
	९५ वतीया त. २।१।३०	२९ थोऽन्यः ७।१।८७

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
१०७ दक्षिणापत्या. ४२।१८	७ द्रादृते च ८।२।८४	२ ध्यात्वादेः पः ६।१।६४
११२ दण्डादिभ्यो. ५।१।६६	८६ दृढः स्थूल. ७।२।२०	११३ धान्यानां भवने ५।२।११
६३ दधस्तगोथ ८।२।३८	८५ दृशेः कनिष् ३।२।९४	५१ धि च ८।२।२५
८६ दधातोर्हिः ७।८।४२	१०५ दृष्टं साम ४।२।७	१११ धुरो यद्भुको ४।४।७७
११४ दन्त उन्न. ३।२।१०६	८६ दोदद्वोः ७।४।४६	९२ ध्रुवमपाये. १।४।२४
५२ दयायासद्य ३।१।३७	१०७ शुभगपा. ४।२।१०१	९० न वत्वा सेट् १।२।१८
२७ दध ७।२।१०९	५३ द्युद्रयो ल्. १।३।९१	१२० न क्रोडादि. ४।१।५६
५७ दध ८।२।७५	१०१ द्बन्द्श्च प्राणि. २।४।२	१०५ न क्षत्रेण युक्तः ४।२।३
७९ दाणश्च सा. ५।३।५५	१०२ द्बन्द्वाक्षदप. ५।४।१०६	१२१ न खमूखा. ४।१।५८
२५ दादेर्धातोर्घः ८।२।३२	१०१ द्बन्द्हे धि २।२।३२	७९ न गतिहिंसा. १।३।१५
६३ दाधाच्च. १।१।२०	९७ द्विगुरेकाव. २।४।१	२८ न द्विसंबुद्धयोः ७।२।८
८७ दान्नीशस. ३।२।१८२	९५ द्विगुश्च २।१।२३	९७ नञ् २।२।६
९६ दिवपूर्वप. ४।२।१०७	११९ द्विगोः ४।१।२१	१०७ नडशादाद्. ४।२।८८
९६ दिवसंख्ये सं. २।१।५०	२७ द्वितीयाटी. २।४।३४	२३ न तिष्ठचतष्ट ६।४।४
१०९ दिगादिभ्यो. ४।३।५४	३१ द्वितीयायां च ७।२।८७	९४ नदीभिश्च २।१।२०
१०२ दिव्यदित्या. १।४।८५	९५ द्वितीयाश्रि. २।१।२४	१०७ नद्यादिभ्यो. ४।२।९७
२६ दिव सत् ६।१।१३१	११३ द्वित्रिभ्यातय ५।२।४३	८४ नन्दिग्रहि. ३।१।१३४
२६ दिव औत् ७।१।८४	१०० द्वित्रिभ्याप ५।४।११५	६० न न्द्राः संयो. ६।१।३
६३ दिवादिभ्यः ३।१।६९	४६ द्विर्वचने ऽचि १।१।५९	९ न पदान्ता. ८।४।४२
६५ दीर्घो युद्ध. ६।४।६३	११६ द्विवचनविभ ५।३।५७	१० नपरे नः ८।३।२७
६५ दीपजन. ३।१।६१	११४ द्वेस्तीयः ५।२।५४	२४ नपुंसकस्य ७।१।७२
५८ दीर्घ इणः ७।४।६९	९९ द्यहनः सं. ६।३।४७	२४ नपुंसकाच्च ७।१।१९
१७ } दीर्घानि. ६।१।१०५	१३ द्येकयोर्दि. १।४।२२	९५ नपुंसकाद्. ५।४।१०९
१९ } दीर्घानि. ६।१।१०५	११० धर्म चरति ४।४।४१	८९ नपुंसके. ३।३।११४
७६ दीर्घो ऽकितः ७।४।८३	७६ धातोरेकाचो. ३।१।२२	१०२ न पूजनात् ५।४।६९
५२ दीर्घो लघोः ७।४।९४	८२ धातोः ३।१।९१	७२ } न भंक्त्वा ८।२।७९
४३ दीर्घं च १।४।१२	७५ धातोः कर्मणः. ३।१।७	१११ }

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
२० न भूसुधियोः ६।४।८५	६३ नाभ्यस्तस्याः ७।३।८७	७७ नः वयं ६।४।९५
४३ न मालयोगे ६।४।७४	३३ नाभ्यस्ताच्छ ७।१।७८	१२१ पद्मोश्च ४।१।६८
३५ न मुने ८।२।३	१५ नामि ६।४।३	११२ पालिपित्तित्तिः १।१।५९
९२ नमः स्वस्तिः २।३।१६	९४ नाभ्ययीभाः २।४।८३	८६ पचो वः ८।३।५२
८२ न यदि ३।२।११३	१११ निकटे वस ४।४।७३	९५ पथमी भयेन २।१।३७
०६ न व्याभ्यापदाः ७।३।३	७२ नित्यं करोः ६।४।१०८	३५ पथम्या अत ७।१।३१
२८ न संयोगाः ६।४।१३७	७६ नित्यं कौटिः ३।१।२३	११५ पथम्यास्तसि ५।३।७
७३ न लिङ् ७।२।३९	४१ नित्यं हितः ३।४।९९	९५ पथम्यास्तोकाः ६।३।२
१९ न लुमताङ्गस्य १।१।६३	९० नित्यवीप्सयोः ८।१।४	१९ पतिः समाप्तः १।४।८
९७ न लोपो नञः ६।३।७३	११० नित्यं वृद्धः ४।३।१४८	११३ पत्यन्तपुरो ५।१।१२८
१८ न लोपः प्राप्तिः ८।२।७	८१ निपात एकाः १।१।१४	२९ पथिमध्यः ७।१।८५
२८ न लोपः सुप् ८।२।२	८८ निवासचित्ति ३।३।४१	१४ पदान्तस्य ८।४।३७
१४ न विभक्तौ १।३।४	१०१ निष्ठा २।२।३६	११ पदांताद्वा ६।१।७६
५३ न वृद्धश्च ७।२।५९	८५ निष्ठा ३।२।१०२	९९ परवह्निङ् २।३।२६
५३ न शसद्दः ६।४।१२६	८६ निष्ठार्यां सेटि ६।४।५२	१३ परश्च ३।१।२
३४ न शेषां ८।२।६३	२० न चैरनुदात्तः १।२।३०	३९ परस्मैपदानां ३।४।८२
१० नश्च ८।३।३०	३४ नुम्बिसर्जनी ८।३।५८	१०५ परिबृत्तो रयः ४।२।१०
१० नश्चापदाः ८।३।२४	२२ नृ च ६।४।६	७९ परिब्ययेभ्यः १।३।१८
११ नश्चल्ययम् ८।३।७	११ नृन्पे ८।३।१०	८० परैर्मृपः १।३।८२
२४ न पट्स्वस्वाः ४।१।१०	४७ नेटि ७।२।४	३९ परोक्षे लिट् ३।२।११५
२९ न संपसाः ६।१।३७	८५ नेहृशि कृति ७।२।८	४ परः सन्निः १।४।१०९
९४ नस्तद्धिते ६।४।१४४	२७ नेदमदसोः ७।१।११	११५ पर्याभिभ्यां च ५।३।९
३५ नाहिवात्तिः ६।३।११६	२३ नेयङ् वङ् १।४।४	४८ पात्राघ्नाः ७।३।७८
३५ नहो धः ८।२।३४	४४ नेर्गदनदः ८।४।१७	१०० पादस्य लोः ५।४।१३८
३३ नाश्वेः पूजाः ६।४।३०	७९ नेर्विशः १।३।१७	३२ पादः पत् ६।४।१३०
१४ नादिचि ६।१।१०४	२९ नोपधायाः ६।४।७	१०१ पिता मात्रा १।२।७०
११३ नान्तादसं ५।२।४९	१११ नौवयोधर्मः ४।४।९१	१०५ पितृज्यमातुः ४।२।३६

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
४३ पुगन्तलघ् ७।३।८६	१३ प्रथमयोः ६।१।१०२	३२ बहुवचनस्य ८।१।२१
११ पुमःखय्यम ८।३।६	१३ प्रथमानिर्दि १।२।४३	१०० बहुव्रीहौ ५।४।११३
८७ पुवःसंज्ञा ३।२।१८५	३१ प्रथमायाश्च ७।२।८८	१३ } बहुपुबहु १।४।२१
५० पुपादियुता ३।१।५५	१०९ प्रभवति ४।३।८३	११७ बहोर्लोपो ६।१।१५८
१२० पुंयोगादा ४।१।४८	११३ प्रमाणे द्वय ५।२।३७	११८ बहुत्वार्था ५।४।४२
८९ पुंसि संज्ञा ३।३।११८	११६ प्रज्ञस्यस्य ५।३।६०	१२० बह्नादिभ्यश्च ४।१।४५
३४ पुंसोऽसुह् ७।१।८९	११० प्रहरणम् ४।४।५७	१०३ बाह्नादिभ्यश्च ४।१।९६
१०० पूर्णादिभा ५।४।१४९	१११ प्राक्क्रांताच्छः ५।१।१	६० भ्रुव ईट् ७।३।९३
६ पूर्वत्रासिद्धम् ८।१।१	९३ प्राक्कारा २।१।३	६० भ्रुवो वाचिः २।४।५३
१२१ पूर्वपदात्संज्ञा ८।४।३	११७ प्राग्विवात्कः ५।३।७०	६० भ्रुवःपश्चाना ३।४।८४
१७ पूर्वादिभ्यो ७।१।१६	१११ प्राग्घताद्यत् ४।४।७५	८१ भञ्जेश्चचिणि ६।४।३३
९६ पूर्वापरधरो २।२।१	११५ प्राग्दिशो वि ५।३।११	४० भवतेरः ७।४।७३
१६ पूर्वपरावर १।१।३४	११० प्राग्बहतेष्व् ४।४।१	२९ मस्य टेलोपः ७।१।८८
७९ पूर्ववत्सनः १।३।६२	१११ प्राग्बतेष्व् ५।१।१८	८० भावकर्मणोः १।३।१३
११४ पूर्वादिनिः ५।२।८६	११९ प्राचांष्फस्तः ४।१।१७	८८ भावे ३।३।१८
४० पूर्वोऽभ्यासः ६।१।४	११४ प्राणिस्थादा ५।२।१६	१०६ भिक्षादि ४।२।३८
१३२ पृथ्वादिभ्य ५।१।१२२	९१ प्रातिपदिका २।३।४६	८४ भिक्षासेना ३।२।१७
८३ पोरदुपधात् ३।१।९८	८ प्रादयः १।४।५८	६१ भियोऽभ्य ६।४।११५
११६ प्रकारवचने ५।३।२३	८० प्राद्वहः १।३।८१	६१ भीहीभृह्वां ३।१।३९
११६ प्रकृत्यैका ६।४।१६३	१०८ प्रायभवः ४।३।३९	७१ भुजोऽनवने १।३।६६
११८ प्रज्ञादिभ्यश्च ५।४।३८	१०८ प्रावृषट्प् ४।३।२६	३९ भ्रुवो वुलृह् ६।४।८८
१९ प्रत्ययलोपे १।१।६२	१०८ प्रावृष एण्यः ४।३।१७	६ भ्रुवादयो १।३।१
१२० प्रत्ययस्था ७।३।४४	८५ भियवज्ञे ३।२।३८	४२ भ्रुवोवास्ताडि ७।३।८८
१९ प्रत्ययस्य लृक् १।१।११	७७ तप्रगृह्णा ६।१।१२५	६२ भृजामित् ७।४।७६
१०८ प्रत्ययोत्तर ७।२।९८	७३ प्वादीनां ह् ७।३।८०	८३ भोज्यं मक्ष्ये ७।३।६९
१३ प्रत्ययः ३।१।१	१९ बहुगण १।१।२३	१२ भोभगोअः ८।३।१७
१७ प्रथमचरम १।१।३३	१५ बहुवचने ७।३।१०३	

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
३१भ्यसोऽभ्यम् ७।१।३०	१७ याचि भम् १।४।१८	१०४ये चाभाव. ६।४।१६८
६७भ्रस्जो रोप. ६।४।४७	८९ यजयाच. ३।३।९०	७१ये विभाषा ६।४।४३
८७भ्राजभास. ३।२।१७७	१०३ यजजोश्च २।४।६४	३१ योऽचि ७।२।८९
२८ मघवा व. ६।४।१२८	११९ यजश्च ४।१।१६	३५ यः सी ७।२।११०
१०८ मघ्यानमः ४।३।८	१०३ यजिजोश्च ४।१।१०१	११२ रक्ततो. ६।४।१६१
८५ मनः ३।२।८२	११३ यत्तदेतेभ्यः ५।२।३९	११० रक्षाति ४।४।३३
८मय उजो वो. ८।३।३३	५यथासंख्यमनु. १।३।१०	८६ रदाभ्यां. ८।२।४२
१०९मयट् च ४।३।८२	४९ } यमरमन. ७।२।७३	६४रघादिभ्यश्च. ७।२।४५
११० मयड्वैतयो. ४।३।१४३	६४ } यमरमन. ७।२।७३	९०रलो व्युपधा. १।२।२६
६४ मस्तिजनशो. ७।१।६०	९यरोऽनुना. ८।४।४५	२७ रपाभ्यां. ८।४।१
४२ माळि लुङ् ३।१।७५	१४ यस्मात्प्रत्य. १।४।१३	१०१ राजदन्ता. २।२।३१
१०४ मातुस्तसं. ४।१।११५	७६ यस्य हलः ६।४।४९	८५ राजनि युधि. ३।२।९५
१०७ मादुपघाया. ८।२।९	२४यस्येति च ६।४।१४८	१०४ राजश्वशु. ४।१।१३७
७५मितां ह्रस्वः. ६।४।९२	२२ याढापः ७।३।११३	९८ राजाहःस. ५।४।९१
२४मिदचोऽन्त्या. १।१।४७	४२यासुट्थर. ३।४।१०३	९८ रात्राहाहाः. २।४।२९
६५ मीनातिमि. ६।१।५०	३० युजेरसमासे. ७।१।७१	२१ रात्सस्य ८।२।२४
२ मुखनासिका. १।१।८	३१ युवावौ द्वि. ७।२।९२	२२ रायो हलि ७।२।८५
८३मृजेर्विभा. ३।१।११३	८४ युवोरनाकौ ७।१।१	८७ राहोपः ६।४।२१
८३मृजेर्बुद्धिः ७।२।११४	३२युष्मदस्मदोः ८।१।२०	१०७ राष्ट्रवार. ४।२।९३
४१ मेरिः ३।४।८९	३१ युष्मदस्म. ७।२।८६	५४ रिङ् शय. ७।४।२८
१० मोऽनुस्वारः ८।३।२३	३२युष्मदस्मद्भ्यां ७।१।२०	४० रि च ७।४।५१
२७मो नो घातोः ८।२।६४	१०८ युष्मदस्मदो. ४।३।१	७६रीगृदुपधस्य. ७।४।९०
१०मो राजिःस. ८।३।२५	३९युष्मद्युपपदे १।४।१०५	१०५ रीङ् ऋतः ७।४।२७
६९ म्रियतेर्लुङ् १।३।६१	१२१ यूनास्तिः ४।१।७७	७० रुधादिभ्यः ३।१।७८
८६ म्वोश्च ८।२।६५	३१ यूयवयौ. ७।२।९३	१०४ रेवत्यादि. ४।१।१४६
७७यडोऽचि च २।४।७४	२० यूह्याख्यौ १।४।३	१२ रोऽसुपि ८।३।६९
७७ यडो वा ७।३।९४	७२ ये च ६।४।१०९	१२ रो रि ८।३।१४

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
२७	रोः सुपि ८।३।१६	८७	लटः सभा ३।३।१४	६४	वा जूभ्रमु. ६।४।२४
३४	बौधपधाय। ८।२।७६	४०	लट् शेषे च ३।३।१३	२६	वा दुहृमुह. ८।२।३३
५६	लटःशा.३। ४।१११	४१	लोटो लट्.३।४।८५	३६	वा नपुंस. ७।१।७९
८६	लटः श.३।२।१२४	४१	लोट् च ३।३।१६२	५	वान्तो यि. ६।१।७९
८२	लट् रमे ३।२।११८	४९	लोपश्चा. ६।४।१०७	४९	वान्यस्य सं.६।४।६८
१४	लशक्तत्ति. १।३।८	६२	लोपो यि ६।४।११८	१०	वा पदान्त.८।४।५९
४२	लिङाशि. ३।४।११६	४२	लोपो न्यो. ६।१।६६	११७	वा बहूनां. ५।३।९३
५५	लिङःसंयुट्.३।४।१०२	५	लोपः शाक. ८।३।१९	४८	वाभ्राशम्भा.३।१।७०
४२	लिङः सलो. ७।२।७९	३८	लः कर्माणि.३।४।६९	१०५	वामदेवाद्. ४।२।९
४३	लिङ्गनि. ३।३।१३९	३८	लः परस्मं. १।४।९९	२३	वामि १।४।५
५९	लिङ्गसिचा. १।२।१११	११४	लोमादिषा.५।२।१००	२३	वामुशतोः ६।४।८०
७३	लिङ्गसिचो. ७।२।४२	८९	ल्युट् च ३।३।११५	१०५	वायृतुपिब्रु.४।२।३१
५०	लिङ्गसिचो. ७।२।४२	८६	ल्यदिभ्यः ८।२।४४	१५	वावसाने ८।४।५६
५०	लिङ्गसिचो. ७।२।४२	६०	ल्यच् ७।४।२०	१२	वा शरि ८।३।३६
३९	लिङ्गसिचो. ७।२।४२	५४	ल्यचिस्वापि. ६।१।१५	८२	वा सरूपो. ३।१।९४
८६	लिङ्गसिचो. ७।२।४२	४५	ल्यदग्रज. ७।२।३	२६	वाह ऊट् ६।४।१३२
४०	लिङ्गसिचो. ७।२।४२	११९	ल्यसि प्रथमे.४।१।२०	६९	विज इट् १।२।२
५५	लिङ्गसिचो. ७।२।४२	१०६	ल्यवर्णादिभ्य.४।२।८२	८५	विङ्गनोरनु. ६।४।४१
५४	लिङ्गसिचो. ७।२।४२	१०९	ल्यवर्णादिभ्य.४।२।८२	५७	विदाङ्कुर्व. ३।१।४१
६७	लिङ्गसिचो. ७।२।४२	११२	ल्यवर्णद्वया. ५।१।१२३	८७	विदेः शतुर्व. ७।१।३६
५९	लुवा दुह. ७।३।७३	११९	ल्यवर्णादिभ्य.४।१।३९	५७	विदो लटो. ३।४।८३
५६	लुटि च ३।४।४३	८२	ल्यवर्तमान.३।३।१३१	१०९	विद्यायोनि. ४।३।७७
४२	लुट् ३।२।११०	३८	ल्यवर्तमाने. ३।२।१२३	४२	विधिनिम.३।३।१६१
४१	लुङ् लट् ६।४।७१	२१	ल्यवर्षाभ्यश्च ६।४।८४	११७	विन्मतोर्लुक्.५।३।६५
५५	लुङ् सनो. २।४।३७	२६	ल्यवसुसंसु. ८।२।७२	७९	विपराभ्यां. १।३।१९
४०	लुटःप्रथम. २।४।८५	३४	ल्यवसतोः संप्र.६।४।१३१	१२	विप्रतियेषे. १।४।२
१०६	लुपि युक्तव. १।२।५१	११५	ल्यवाचोगिमि. ५।२।१२४	१४	विभक्तिश्च. १।४।१०४
१०५	लुवाविशेषे ४।२।४				

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
६४	विभाषा ब्रा. २।४।७८	११४	ग्रीह्यादि. ५।२।११६	३८	शेषात्कर्त्तरि. १।३।७८
२५	विभाषाङि. ६।४।१३६	६९	शदेः शितः १।३।६०	१०१	शेषाद्दिभा. ५।४।१५४
८१	विभाषा चि. ७।१।६९	११०	शब्ददुर्ग. ४।४।३४	१०७	शेषे ४।२।९२
६६	विभाषा चेः ७।३।५८	७८	शब्दवैर. ३।१।१७	३९	शेषे प्रथमः १।४।१०८
५३	विभाषा टेः ८।३।७९	१०९	शरीरावय. ४।३।५५	३१	शेषे लोपः ७।२।९०
२१	विभाषा ट. ७।१।९७	१११	शरीरावयगा. ५।१।६	१८	शेषो व्यसखि १।४।७
२२	विभाषा दि. १।१।२८	२७	शरोऽचि ८।४।४९	९९	शेषो बहुव्री. २।२।२३
५९	विभाषा लु. २।४।५०	६६	शर्पूर्वाः खयः ७।४।६१	५७	ऋसोरलो. ६।४।१११
११८	विभाषा सा. ५।४।५२	५९	शल इगुप. ३।१।४५	७१	श्रान्नलोपः ६।४।२३
११७	विभाषा सु. ५।३।६८	१०	शश्छोटि ८।४।६३	६२	श्राम्यस्त. ६।४।११२
६०	विभाषोणोः १।२।३	३१	शसो न ७।१।२८	४९	श्रुवः शृ च ३।१।७४
१३	विरामोऽव. १।४।११०	९	शात् ८।४।४४	११४	श्रोत्रियंश्छ ५।२।८४
९७	विशेषणं वि. २।१।५७	१२१	शार्ङ्गिवा. ४।१।७३	६६	श्रुकः किति ७।२।११
३०	विश्वस्य व. ६।३।१२८	८३	शास इदङ् ६।४।३४	६१	श्रौ ६।१।१०
११	} विसर्जनी. ८।३।३४	५५	शसिवासि. ८।३।६०	२८	श्रुवम. ६।४।१६३
१२		१०७	शिखाया व. ४।२।८९	११४	षट्कतिक. ५।२।५१
१०८	वृद्धाच्छः ४।२।११४	१०	शितुक् ८।३।८१	२६	षट्चतुर्भ्यश्च ७।१।५५
६	वृद्धिरादैच् १।१।१	११०	शिल्पम् ४।४।५५	१९	षड्भ्यो लुक् ७।१।२२
६	वृद्धिरोचि ६।१।८८	१०४	शिवादि. ४।१।११२	९६	षष्ठी २।२।८
१०७	वृद्धिर्यस्या. १।१।७३	२४	शिशि सर्वनाम. १।१।४२	९२	षष्ठी शेषे २।३।५०
५३	वृद्धयः स्यः १।३।९२	५८	शीङो रुट् ७।१।६	११९	पिट्ठोरादि. ४।१।४१
६२	वृत्तो वा ७।२।३८	५८	शीङः सार्व. ७।४।२१	८७	पः प्रत्ययस्य १।३।६
३०	वेरपृक्तस्य ६।१।६७	११०	शीलम् ४।४।६१	९	ष्टुना ष्टुः ८।४।४१
११९	वोतो गुणव. ४।१।४४	१०५	शुक्राद्धन् ४।२।२६	२९	ष्णान्ता षट् १।१।२४
८०	व्याहृपारि. १।३।८३	८६	शुषः कः ८।२।५१	१८	सह्युस्तं. ७।१।९२
३०	व्रश्चप्रसज. ८।२।३६	६२	शुष्प्रां. ७।४।१२	११३	सह्युर्यः ५।१।१२६
११३	व्रीहिशाल्यो. ५।२।२	६७	शे मुचादी. ७।१।५९	७४	सत्यापपाश. ३।१।२५

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
१७ स नपुंसकम् २।४।१७	१६ सर्वनाम्नः ७।१।१४	७७ सुप आत्मनः ३।१।८
४५ सनाद्यन्ता ३।१।३२	२२ सर्वनाम्नः ७।३।११४	१५ सुपि च ७।३।१०२
८७ सनाशंस ३।२।१६८	११५ सर्वस्य सोन्य ५।३।६	७७ सुपो धातु २।४।७१
७६ सानि ग्रह ७।२।१२	१५ सर्वादीनि १।१।२७	१३ सुपः १।४।१०३
७५ सन्यहोः ६।१।९	११५ सर्वकान्याकिं ५।३।१५	४ सुप्तिङन्तं १।४।१४
५२ सन्यतः ७।४।७९	५१ सवाभ्यां ३।४।९१	८५ सुप्यजातौ ३।२।७८
५२ सन्वह्यनि ७।४।९३	१२ ससजुषो रुः ८।२।६६	१०१ सुहृद्दुर्हृदौ ५।४।१५०
११४ सपूर्वाच्च ५।२।८७	९३ सह सुपा २।१।४	६५ सृजिदृशो ६।१।५८
९६ सप्तमी शौ २।१।५०	३३ सहस्य साधिः ६।३।९५	६४ सेऽसिचि ७।२।५७
९९ सप्तमीविशे २।२।३५	५५ सहिवहो ६।३।११२	४१ सेर्हापिच ३।४।८७
९२ सप्तम्याधि २।३।३६	८५ सहे च ३।२।९६	१२ सोऽचि ६।१।१३४
११५ सप्तम्याद्यल् ५।३।१०	२६ सहेः साडः ८।३।५६	१०९ सोऽस्य नि ४।३।८९
८५ सप्तम्यां ज ३।२।९७	११८ सारपदाद्यो ८।३।१११	१०५ सोमादृचण् ४।२।३०
१११ सभायायः ४।४।१०५	९२ साधकतमं १।४।४२	२८ सो च ६।४।१३
९३ समर्थः पद २।१।१	३३ सान्तमहतः ६।४।१०	९७ संख्यापूर्वो २।१।५२
१०२ समर्थानां प्र ४।१।८२	३२ साम आक ७।१।३३	११३ संख्याया ५।२।४२
७९ समवप्र १।३।२२	१०८ सायंचिरं ४।३।२३	१०० संख्यासुप् ५।४।१४०
७२ समवाये च ६।१।१३८	४९ सार्वधातुक १।२।४	७२ संपरिभ्यां ६।१।१३७
३३ समः समि ३।३।९३	३९ सार्वधातुका ७।३।८४	२६ संप्रसारणा ६।१।१०८
७९ समस्ततीया १।३।५४	८० सार्वधातुके ३।१।६७	२२ संबुद्धौ ७।३।१०६
११ समः सुटि ८।३।५	२६ सावनडुहः ७।१।८२	८ संबुद्धौ शा १।१।१६
९० समानकर्त्त ३।४।२१	१०५ सास्य देव ४।२।२४	९१ संबोधने च २।३।४७
९० समासेऽन ७।१।३७	६२ सिचि च ७।२।४०	१०८ संभूते ४।३।४१
२ समाहारः स्व १।२।३१	४७ सिचि वृद्धिः ७।२।१	८६ संयोगादे ८।२।४३
१३ सरूपाणामे १।२।६४	४३ सिजभ्य ३।४।१०९	५ संयोगान्त ८।२।२३
७ सर्वत्र वि ६।१।१२२	५१ मुट्तिथोः ३।४।१०७	४३ संयोगे गुरु १।४।११
१८ सर्वनामस्थाने ६।४।८	१७ सुडनपुं १।१।४३	११० संछष्टे ४।४।२२

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
११० संस्कृतम् ४।४।३	८० स्यासिचूसा ६।४।६२	२७ हलि लोपः ७।२।११३
१०५ संस्कृतम् ४।२।१६	७५ } स्वतन्त्रः १।४।५४	४ हलोऽनन्त. १।१।७
१२१ संहितशफ. ४।१।७०	९२ } स्वपो नन् ३।३।९१	८६ हलः ६।४।२
७६ सः स्यावर्षा. ७।४।४९	८९ स्वमज्ञाति. १।१।३५	४० हलादिः शो. ७।४।६०
३० स्कोः संयो. ८।२।२९	१६ स्वमोर्नपुं. ७।१।२३	१८ हल्लङ्घाभ्यो. ६।१।१८
७३ स्तन्भेः ८।३।६७	२५ स्वरतिसूति. ७।२।४४	१२ हशि च ६।१।११४
७३ स्तम्भुस्तु. ३।१।८२	४७ स्वरतिसूति. ७।२।४४	७३ हिनुमीना ८।४।१५
६६ स्तुसुधुञ्ज्यः ७।२।७२	३७ स्वरादिनि. १।१।३७	६९ हिंसायां प्र. ६।१।१४१
९५ स्तोकांति. २।१।३९	३८ स्वरितञितः १।३।७२	५५ हुञ्जभ्यो. ६।४।१०१
८ स्तोः श्रुना. ८।४।४०	१२० स्वाङ्गाञ्चोप. ४।१।५४	४९ हुश्रुवोः सा. ६।४।८७
११९ स्त्रियाम् ४।१।३	६६ स्वादिभ्यः. ३।१।७३	१०९ हेतुमनुष्ये. ४।३।८१
२३ स्त्रियां च ७।१।९६	१७ स्वादिष्वस. १।४।१७	८२ हेतुहेतुम. ३।३।१५६
८९ स्त्रियां क्तिन्. ३।३।९४	१३ स्वाजसमौट्. ४।१।२	७५ हेतुमति च. ३।१।२६
२३ स्त्रियाः ६।४।७९	५१ ह एति ७।४।५२	१० हे मपरे वा. ८।३।२६
९९ स्त्रियाः पुंव. ६।३।३४	५६ हन्तेर्जः ६।४।२६	११३ हैयङ्ग्रीनं. ५।२।२३
१०३ स्त्रीपुंसार्थां. ४।१।८७	५६ हनो वध. २।४।४२	२५ हो ङः. ८।२।३१
१०४ स्त्रीभ्यो ङ. ४।१।१२०	९९ हलदन्तात्सप्त. ६।३।९	२८ होहन्तोर्ङिण. ७।३।५४
६३ स्याध्वोरिञ्च १।२।१७	७९ हलन्ताच्च १।२।१०	४५ ह्यन्तक्षण. ७।२।५
१५ स्थानिवदा. १।१।५६	१ हलन्त्यम् १।३।३	१५ ह्रस्वनद्यापो. ७।१।५४
४ स्थानेऽन्तर. १।१।५०	८९ हलश्च ३।३।१२१	१८ ह्रस्वस्य गु. ७।३।१०८
३४ स्पृशोऽनुद. ३।२।५८	७३ } हलः श्रः. ३।१।८३	८३ ह्रस्वस्य पि. ६।१।७१
६८ स्फुरतिस्फु. ८।३।७६	७४ } हलः श्रः. ३।१।८३	५४ ह्रस्वादङ्गात्. ८।२।२७
४२ स्मोत्तरे. ३।३।१७६	१२ हलि संवेणाम् ८।३।२२	२४ ह्रस्वो नपुंस. १।२।४७
४० स्यत्प्रासीदि. ३।३।३३	११९ हलस्तद्धि. ६।४।१५०	४३ ह्रस्वं लघु. १।४।१०
	६१ हलि च ८।२।७७	४० ह्रस्वः. ७।४।५९

इति सूत्रानुक्रमिका समाप्ता ।

जाहिरात.

नाम.

की.रु.आ.ट.म.र.आ.

३०९	अर्थप्रकाशिका (व्याकरण) पढ़नेवालोंको अती उपयोगी है भाषाभाष्यभी है	खे	०-८	०-१
३१०	अष्टाध्यायी, गणपाठ, धातुपाठ लिंगानुशासन..... .. खे	१-०	०-२	
३१३	कारकस्वरूपप्रकाश भाषाटीका सहित....	खे	०-६	०-१
३१५	तत्त्वबोधिनी कौमुदीके पृष्ठाङ्कसह पूर्वार्द्ध	१	२-०	०-६
३२३	रूपमाला व्याकरण सन्धिभागः, अव्य- यार्थभागः प्रयोगविधि-संग्रहः (कार- कसमासतद्धितादिक) क्रियाकलापः आख्यातचंद्रिका धातुरूपभेदः श्लोकयो- जनिकोपपद्य और षडलिंग भाग .... (१)	खे	१-४	०-४
३२५	लघुभाष्य सारस्वतका .... .. खे	३-०	०-८	
३२९	लिङ्गबोध व्याकरण भाषाटीका	क	०-२	०-॥
३३३	संस्कृतारोहण भाषाटीका समेत	खे	०-६	०-१
३३८	सारस्वत चंद्रकीर्ती उत्तरार्ध	खे	२-०	०-४
३४४	सारस्वत भा०टी० (व्याकरण)	खे	२-०	०-४
३५०	सिद्धान्तचंद्रिका उत्तरार्ध भाषाटीकासह छपके तैयार है ग्लेज अन्यत्र नहीं छपी	क	३-८	०-८
	” ” तथा रफू कागजका	क	३-०	०-८
३५१	सिद्धान्त चंद्रिका मूल संपूर्ण	क	०-१०	०-१
३५२	सिद्धान्तचंद्रिका मूल उत्तरार्ध	क	०-६	०-१

सुगमकौमुद्याः ।

प्रथमद्वितीयखण्डात्मकः प्रथमो भागः ।

भोः भो व्याकरणाधिजिगांसवो विदाइकुर्वन्तु यद्बुदी-
स्थपण्डितश्रीगंगासहायैर्विद्यार्थजनसौलभ्याय सिद्धान्तकौ-
मुदीछायारूपा सुगमकौमुदी विरचिता तस्या अयं प्रथमद्विती-
यखण्डात्मकः प्रथमभागः संमुद्रितः एतस्य मूल्यं रु. २
द्वितीयभागोऽप्यचिरादेव संमुद्रितो भविष्यति. संपूर्णग्रंथस्य
मूल्यं रु० ४.

छपता है.

अकाराद्यनुक्रमसे

संस्कृतधातुकोष-भाषार्थसहित.

इसमें सब संस्कृत धातुओंका अर्थ सरल हिंदीभाषामें लिखा है. प्रत्येक
धातुके आगे गणबोधक अंक, पदबोधक अक्षर तथा वर्तमानकालिक तृतीय-
पुरुषका एकवचनी रूप लिखके उसके आगे आजकल उस धातुके जितने
अर्थ प्रसिद्ध हैं वे सब लिखे हैं. जिन धातुओंके अर्थ उपसर्ग जोड़नेसे भिन्न २
होते हैं उनको वैसेही उपसर्गसहित लिखके उनके सब भिन्न २ अर्थ लिखे हैं.
आखिर परिशिष्टमें प्रत्येक गणके तीन २ परस्मैपदी, आत्मनेपदी तथा
उभयपदी धातुओंके दशों लकारोंके रूप लिखे हैं.

पुस्तकें मिलनेका ठिकाना-गङ्गाविष्णु श्रीकृष्णदास,

" लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर " छापाखाना कल्याण-मुंबई.

